

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**ÖLÜMLÜLÜK BİLİNCİNİN DİNİ BAŞA ÇIKMA, TANRI ALGISI, ÖLÜM
KAYGISI VE PSİKOLOJİK İYİ OLMA İLE İLİŞKİSİ**

Doktora Tezi

Ummahan Esra CEYLAN

Ankara – 2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**ÖLÜMLÜLÜK BİLİNCİNİN DİNİ BAŞA ÇIKMA, TANRI ALGISI, ÖLÜM
KAYGISI VE PSİKOLOJİK İYİ OLMA İLE İLİŞKİSİ**

Doktora Tezi

Ummahan Esra CEYLAN

Tez Danışmanı:
Dr. Öğr. Üyesi Mualla YILDIZ

Ankara, 2018

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

Ummahan Esra CEYLAN

ÖLÜMLÜLÜK BİLİNCİNİN DİNİ BAŞA ÇIKMA, TANRI ALGISI, ÖLÜM
KAYGISI VE PSİKOLOJİK İYİ OLMA İLE İLİŞKİSİ

Bütünleşik Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mualla YILDIZ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

İmzası

1. Dr. Öğr. Üyesi Mualla YILDIZ

2. Prof. Dr. Recai DOĞAN

3. Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN

4. Dr. Öğr. Üyesi Sema YILMAZ

5. Dr. Öğr. Üyesi Fatıma Zeynep BELEN

Tez Savunması Tarihi: 31/10/2018

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Dr. Öğretim Üyesi Mualla Yıldız danışmanlığında hazırladığım “Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma İle İlişkisi (Ankara 2018)” adlı bütünleşik doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih

31 /10 /2018

Adı ve Soyadı

Ummahan Esra CEYLAN

İmza

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	i
Tablo ve Şekil Listesi	iv
Kısaltmalar.....	viii
Önsöz.....	ix
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Amacı ve Problemleri.....	5
Araştırmanın Önemi.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI (<i>TERROR MANAGEMENT THEORY</i>).....	12
1.1.1. Dehşet Yönetimi Kuramının Felsefesi.....	12
1.1.2. İki Yönlü Savunma Teorisi (<i>Dual Process Theory</i>).....	14
1.1.3. Ölümlülük Belirginliği Hipotezi (<i>Mortality Salience</i>):.....	15
1.1.4. Kaygı Tamponu Hipotezi (<i>Anxiety Buffer Hypothesis</i>):.....	17
1.1.5. DYK açısından Dini Tutumlar.....	21
1.1.5.1. DYK Çerçevesinde Sosyal Destek Olarak Din.....	30
1.1.5.2. Dehşet Yönetimi Kuramı ve Hayatı Anlamlandırma.....	32
1.1.5.3. Dehşet Yönetimi Kuramının Varoluşsal Fonksiyonu.....	36
1.2. DİNİ BAŞA ÇIKMA.....	38
1.2.1. Olumlu ve Olumsuz Dini Başa Çıkma.....	42
1.2.2. Dehşet Yönetimi ve Dini Başa Çıkma.....	45
1.3. TANRI ALGISI.....	47
1.4. PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ.....	50
1.4.1. Dehşet Yönetimi ve Psikolojik İyi Oluş	51
1.5. ÖLÜM KAYGISI.....	56
1.5.1. Dindarlık ve Ölüm Kaygısı.....	58
1.5.2. İslam Düşünürlerinde Ölüm Kaygısı.....	59

İKİNCİ BÖLÜM: YÖNTEM

2.1. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ.....	67
2.2.ARAŞTIRMANIN ÖNKABULLERİ VE SINIRLILIKLAR.....	68
2.3. ARAŞTIRMANIN ÖRNEKLEMİ.....	69
2.4. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI.....	72
2.4.1. Sosyo- Demografik Bilgi Formu.....	72
2.4.2. Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği (ÖKÖ).....	73
2.4.3. Dini Başa Çıkma Ölçeği (RCOPE) (DBÇÖ).....	74
2.4.4. Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ).....	75
2.4.5. Psikolojik İyi Oluş Ölçeği (PİOÖ):.....	75
2.5. İŞLEM.....	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BULGULAR

3.1. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE İLİŞKİN BULGULAR.....	80
3.1.1. Yaş Değişkeni ile İlgili Bulgular.....	80
3.1.2. Cinsiyet Değişkeni ile İlgili Bulgular.....	84
3.1.3. Eğitim Durumu Değişkeni ile İlgili Bulgular.....	90
3.1.4. Medeni Durum Değişkeni ile İlgili Bulgular.....	97
3.1.5. Maddi Durum Değişkeni ile İlgili Bulgular.....	101
3.1.6. Terör Saldırısına Maruz Kalma Durumu ile İlgili Bulgular.....	107
3.1.7. Terörde Bir Yakınını Kaybetme Durumu İle İlgili Bulgular.....	112
3.1.8. Terörde Yakınını Kaybedenlerin Yakınlık Derecesi İle İlgili Bulgular.....	116
3.2. ÖLÜMLÜLÜK BELİRGİNLEŞMESİ DURUMUNDA İBADET ALIŞKANLIĞI, DUA ALIŞKANLIĞI VE ÖLÜM ALGISI İLE ÖLÇEKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	121
3.2.1. Ölümlülük Belirginleşmesi Durumunda İbadet Etme Alışkanlığı ile İlgili Bulgular.....	122
3.2.2. Ölümlülük Belirginleşmesi Durumunda Dua Etme Alışkanlığı ile İlgili Bulgular.....	127
3.2.3. Ölümlülük Belirginleşmesi Durumunda Ölüm Algısı ile İlgili Bulgular.....	131
3.3. ÖLÇEKLER ARASI İLİŞKİLER.....	136

3.3.1. Ölüm Kaygısı Ölçeği ve Psikolojik İyi Oluş, Dini Başa Çıkma ve Tanrı Algısı Ölçekleri Arasındaki İlişkiler.....	136
3.3.2. Dini Başa Çıkma Ölçeği ile Tanrı Algısı ve Psikolojik İyi Oluş Ölçekleri Arasındaki İlişkiler.....	137
3.3.3. Tanrı Algısı ile Psikolojik İyi Oluş Ölçeği Arasındaki İlişki.....	139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TARTIŞMA

4.1. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE İLİŞKİN BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	143
4.2. ÖLÜMLÜLÜK BELİRGİNLEŞMESİ DURUMUNDA İBADET, DUA ALIŞKANLIĞI VE ÖLÜM ALGISI İLE ÖLÇEKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	153
4.3. ÖLÇEKLER ARASI İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	161
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	168
6. KAYNAKÇA.....	173
7. EKLER.....	193
8. ÖZET.....	202
9.SUMMARY.....	204

TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ

Tablolar

Tablo 1. Çalışma Grubunun Betimsel Özellikleri	70
Tablo 2. Terör Saldırılarına Maruz Kalma ve Saldırılarda Herhangi Bir Yakınını Kaybetme Durumu İle İlgili Dağılım.....	71
Tablo 3. Ölçek Puanlarının Güvenirlilik Değerleri.....	76
Tablo 4. Yaş durumuna göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında ilişkiye ait korelasyon katsayıları.....	81
Tablo 5. Yaş durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüme bakış açıları dağılımları.....	83
Tablo 6. Cinsiyete göre ölüm kaygısı düzeyinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları.....	84
Tablo 7. Cinsiyete göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları.....	86
Tablo 8. Cinsiyete göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algılarındaki değişimin dağılımları.....	88
Tablo 9. Eğitim durumuna göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları.....	90
Tablo 10. Eğitim durumuna göre ölüm kaygısı düzeyleri ölçek puanlarının ortalama ve standart sapma değerleri.....	90
Tablo 11. Eğitim durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	92
Tablo 12. Eğitim durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları.....	95
Tablo 13. Medeni duruma göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t testi sonuçları	97

Tablo 14. Medeni duruma göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	98
Tablo 15. Medeni duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları.....	100
Tablo 16. Maddi duruma göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları	101
Tablo 17. Maddi duruma göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	103
Tablo 18. Maddi duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları.....	105
Tablo 19. Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre ölüm kaygısı düzeyinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları.....	107
Tablo 20. Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları.....	108
Tablo 21. Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları.....	110
Tablo 22. Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre ölüm kaygısı düzeyinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları.....	112
Tablo 23. Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları.....	113
Tablo 24. Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları.....	114
Tablo 25. Terör saldırılarında vefat eden yakınların yakınlık derecesine göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	117

Tablo 26. Terör saldırılarında vefat eden yakınların yakınlık derecesine göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algıları dağılımları.....	119
Tablo 27. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda davranışlardaki değişikliğin genel incelenmesi.....	121
Tablo 28. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA sonuçları	122
Tablo 29. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	124
Tablo 30. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı	126
Tablo 31. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	128
Tablo 32. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre ibadet etme alışkanlığı ve ölüm algısı	130
Tablo 33. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları	131
Tablo 34. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları.....	133
Tablo 35. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre ibadet etme ve dua etme alışkanlıkları	135
Tablo 36. Ölüm kaygısı ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişki.....	136
Tablo 37. Dini başa çıkma ile psikolojik iyi oluş ve Tanrı algısı arasındaki ilişki.....	138
Tablo 38. Tanrı algısı ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişki.....	139

Şekiller

Şekil 1. Dehşet Yönetimi Sürecinin Figürasyonu.....15

KISALTMALAR

ANOVA : Analyses of Variance

APA : Amerikan Psikoloji Derneği

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev : Çeviren

diğ. : Diğerleri

DBCÖ: Dini Başa Çıkma Ölçeği

DYK : Dehşet Yönetimi Kuramı

Ed : Editör

M : Ortalama Puan

N : Katılımcı Sayısı

ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi

ÖKÖ : Ölüm Kaygısı Ölçeği

PİOÖ : Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

ss./pp : Sayfa sayısı

TA : Tanrı Algısı Ölçeği

TSSB : Travma Sonrası Stres Bozukluğu

vb. : ve benzeri

ÖNSÖZ

Ölüm, her canlının henüz tadına bakmadığı kaçınılmaz gerçeğidir. Bireyin kendisinin ve çevresindeki herkesin bir gün öleceğini bilmesi muhteşem; bir o kadar da psikolojik anlamda ağır bir bilişsel yetenektir. Bu biliş bireye bazı felsefi soru işaretleri katar, yaşamı anlamlandırmaya çalışmasına vesile olur; bazı sorumluluklar ekler ve bazı psikolojik getirileri olur ki elinizdeki çalışmanın konusu da budur: Öleceğini bilen insanoğlunun, bu farkındalıkla mücadele serüveninde, ona destek olan faktörler. Ölümlü olduğunu bilen bireye şüphesiz en büyük destek mekanizmalarından birisi dini inanışlarıdır. Dini bir destekle birey hemen her konuda olduğu gibi ölümlü olmanın verdiği stresle de baş edebilecektir. Ölümü bir şeb-i arus, yani Allah'a kavuşma gecesi olarak gören Mevlâna felsefesi ve İslam'ın sunduğu ölümden sonraki yaşam (ahiret) bilgisi bireye ölümlülük bilincinin sunduğu stresle başa çıkmada etkili olabilmektedir

Elinizdeki çalışmada ölümlü olma bilincinin neden olduğu psikolojik stresle başa çıkmada Tanrı algısı, dini başa çıkma mekanizmaları, psikolojik iyi oluş ve ölüm kaygısı konuları incelenmiştir. 1344 katılımcıya ölümlülük belirginliğini hızlı bir şekilde yükselten terör saldırılarından sonra ibadet ve dua alışkanlıklarındaki değişim ve ölüm algıları sorulmuştur. Ayrıca, katılımcılara herhangi bir terör saldırısına maruz kalma ve terör saldırısında yakınına kaybetme durumu sorulmuştur. Bu değişkenler ile Tanrı algısı, psikolojik iyi oluş, ölüm kaygısı ve dini başa çıkma mekanizmaları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Çalışma; tüm bu konulara dair literatür araştırmalarının derlendiği *kuramsal çerçeve*, çalışmanın hipotezlerini ve gidişatını içeren *yöntem*, analizlerin sonuçlarının verildiği *bulgular* ve bulguların değerlendirildiği kısım olan *tartışma* bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Doktora eğitimim boyunca sonsuz desteğini ve güvenini hissettiğim değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mualla YILDIZ'a, beni enerjisi ve bilgisiyle mest eden ve

değerli hissettiren kıymetli hocam Prof. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN'e; katkılarından dolayı sayın Prof. Dr. Recai DOĞAN'a, Dr. Öğr. Üyesi Fatıma Zeynep BELEN'e, Dr. Öğr. Üyesi Sema YILMAZ'a yürekten teşekkür ederim. Doktora eğitimim boyunca desteğini aldığım TUBİTAK'a da teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte varlıklarına şükrettiğim değerli arkadaşlarıma, TÜRKMEN ailesine, değerli eşimin değerli ailesi CEYLAN ailesine ve çalışmamda emeği ve desteği olan herkese, her katılımcıya teşekkürü bir borç bilirim.

En içten teşekkürlerim ise tabii ki benim diğer parçam olan kıymetli eşim Dr. Hasan CEYLAN'a... En zor zamanlarımda bile beni benden daha çok önemseydiğin, her zaman desteğini hissettirdiğin için sana teşekkür, Allah'a hamd ediyorum. Ve göz aydınlığımız, bu tezin minik kahramanı Ahmet Salih CEYLAN... Bu tezin her cümlesinde senin sesin, senin enerjin var. Hayatımı ve tezimi güzelleştirdiğin için çok teşekkür ederim. Sizi çok seviyorum...

Bir diğer teşekkür ise başta kıymetli annem ve babam olmak üzere kardeşlerim Büşragül, Özlem, Numan ve yüzümü güldüren yeğenlerime ve rahmetli babaanneciğime... Her zaman sonsuz desteğinizi hissettim. Sizi çok seviyorum... Son olarak Yüce Rabbime beni bu kadar güzel nimetlerle ve bu kadar güzel insanlarla donattığı için sonsuz hamd ediyorum. Sahip olduğum her şey için O'na minnettarım.

U. ESRA CEYLAN

Ankara, 2018

GİRİŞ

İnsanoğlu bilişsel yetenekleriyle diğer canlılardan ayrılmaktadır. Evrende algılayabilen ve muhakeme edebilen tek canlı olan insanoğluna; bu bilişsel yetenek pozitif getiriler sağladığı gibi negatif getirilere de sebep olmaktadır. Bilişsel becerileri insana stres, kaygı, depresyon gibi duygu durumlarını da yaşatmaktadır. Nitekim ölüm kavramı düşünebilen insanoğlu için her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Ölümün kaçınılmaz olduğunu bilen insan bu farkındalıkla bilinçaltı ya da bilinç üstü strese girer ve kaygı duyar. Ölümlü olduğunu bilmek bireyi bazen bu konudan kaçmaya, bazense üzerine düşüp derin düşünmeye sevk eder.

Etrafımızda var olan her şeyin/ herkesin bir gün öleceğini özellikle de kendimizin öleceğini bilmek psikolojik anlamda oldukça zordur. Birey bu bilgiye ölümsüzlük arayışı ile cevap verir. Ölümlü olmaya ve ölümsüzlük arayışına dair nice şarkılar, destanlar, ağıtlar vardır. Örneğin Gılgamış Destanı'nda ölümsüzlüğe ulaşmak isteyen Gılgamış'ın bu arayış sırasında başından geçenler anlatılmıştır. Ölümsüzlük otunu arayan ve sonunda türlü zahmetler sonrasında bulan Gılgamış, otu bulacak; fakat yine de ölümden kaçamayacaktır (Gökcan, 2017). Çin İmparatoru Quin Shi Huang Di ise ölümsüzlük adasını aramaları için mürettebatlar görevlendirmiş, hepsine bol hediyeler, ikramlar vadetmiştir. Bu vaatlere katan halktan ölümsüzlük adasını bulup dönen tabi ki olmamıştır (Solomon ve ark., 2003). Efsaneler, hikayeler gibi toplumun temel yapıtaşını oluşturan dinlerin de ölüme ve ölümlü olmaya dair öğretileri mevcuttur. İslamiyet, Hıristiyanlık gibi nice ilahi öğreti, ölümden sonra hayatın olduğunu belirtmektedir, yani gerçek bir ölümsüzlüğü sunmaktadır. Günümüz modern dünyasında da tıbbi yöntemlerle ölümsüzlüğe çare aranmaktadır. İnsanoğlu ölümden kaçamadığı için her zaman bu konuyu sorgulayacaktır.

Yunan filozof Epiktetos ölüme dair duyulan endişeyi çok güzel açıklamış ve yol göstermiştir: “Ölüm ve acı engellenemez; ancak onlardan duyulan korku ve endişe engellenebilir. Bu yüzden şu sözleri söyleyen şair övgüyü hak ediyor: ‘Kötü olan ölüm değil, utanç verici bir ölümdür’. Öyleyse özgüven, ölüme karşı ve sakinme ise ölüm korkusuna karşı gösterilmelidir. Fakat biz bunun tersini yaparak ölümden kaçmaya çalışıyor ve ölüme ilişkin düşüncelerimizde dikkatsizlik, düşüncesizlik, kayıtsızlık gösteriyoruz. Sokrates, bu davranışları ‘hüzün maskeleri’ diye adlandırıyordu; çünkü maskeler ancak tecrübesiz çocukları korkutabilir ve bizim bu olaylar karşısında kapıldığımız korkuyla çocukların maskeler karşısında duyduğu korku arasında hiçbir fark yok. [...] İmdi ölüm nedir? Bir ‘hüzün maskesi’. Yüzünüzü ona dönün ve iyi bakın. Bize hiçbir acı veremeyeceğini görün. Sefil beden, er ya da geç bu ruhtan ayrılmak zorundadır, tıpkı daha öncesinde ondan ayrı olduğu gibi. Öyleyse ölümün şimdi gelmesi sizi neden telaşlandırıyor? Şimdi gelmezse bile sonrasında gelmesi kaçınılmazdır. Çünkü evrende her şey geçmiş, şimdi ve gelecek üzerinde kurularak tamamlanmış olur.” (Epiktetos, 2010)

İnsan yaşamında yer bulan ve önemli olan her şey bilimin konusudur. Ölüm hayatın kaçınılmazıdır; dolayısıyla bilimsel çalışmaların da kaçınılmaz olarak konusu olmuştur. Alanda konuyla ilgili yapılan onlarca çalışma bulunmaktadır. İnsanoğlunun ölümlü olduğunu bilmesinin yarattığı kaygıyı araştıran Greenberg ve talebeleri Solomon ve Pyszczynski 1986 yılında bu kaygıyı ve sonuçlarında oluşabilecek etkileri temellendiren bir teori ortaya çıkarmışlardır. Dehşet Yönetimi Kuramı (DYK) (*Terror Management Theory*) adını verdiklerini bu kurama göre birey ölümlü olduğunu bilmesinden dolayı psikolojik bir dehşet diğer bir deyişle psikolojik bir terör yaşar. Bu yüzden teoride “*terror*” yani terör/dehşet kelimesi geçmektedir. Teoride adı geçen terör kelimesinin sosyolojik olan terör kavramıyla ilgisi yoktur, kastedilen psikolojik dehşettir. DYK’ya göre birey ölümlü olma bilincinin verdiği kaygıyla baş edebilmek için bazı

mekanizmalar kullanır. Bunlardan birisi kültürel dünya görüşünü artırarak içinde bulunduğu gruba daha sıkı bağlanmak ve bir diğeri de öz saygısını artırmaktır (Solomon ve ark., 1991; Greenberg, Solomon ve Pyszczynski, 1997)

Dehşet Yönetimi Kuramı ile ilgili 300'den fazla yapılan çalışmada bireyin ölümle tehdit edildiğinde kendi düşüncesine sahip olan birey ve gruplara yakınlığı, bu durumun bireylerin öz saygısının artmasını sağladığı ve yaşamlarına sahte bir ölümsüzlük hissi verdiği görülmüştür (Schimmel ve ark., 2007). Bu şekilde birey ölüm tehdidini minimize eder ve hem kişisel hem kolektif inançları daha güçlü hale gelir (Pyszczynski ve ark., 2006). Dünya Ticaret Merkezine düzenlenen 11 Eylül saldırısında ve 10. yıl anma yıl dönümünde ortaya çıkan milliyetçilik akımı DYK'nın nasıl kolektif bir kültür oluşturduğunun güzel bir örneğidir (Morgan, Wisneski ve Skitka, 2011; Osborn, Johnson ve Fisher, 2006; Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 2003).

Ölüm hayatın kaçınılmazı ve varoluşsal sürecin temel yapıtaşdır. Her devirde insanlar ölümü en az hayat kadar anlamlandırmaya çalışmışlar; ölümle ilgili farklı tutumlar geliştirmişlerdir. Ölümünden kaçma, ölüm sonrasındaki bilinmezlik, ölümle ilgili ritüeller ve inanışlar gibi. Pek çok alanda ölüm, varoluşsal kimliğiyle hayatın konuşulmamaya ya da düşünülmemeye çalışılan ama bir o kadar da gerçek yüzü olmuştur. İnsan, yaşayan diğer canlılardan farklı olarak ölümlü olduğunu bilmektedir. Fakat bu bilgi tecrübi bir bilgi olmayıp; yaşanılarak farkına varılacak objektif bir bilgidir. Çünkü ölüm bilimsel anlamda her türlü tecrübenin sonudur (Hökelekli, 1991). Sonsuzluğu arzulayan birey ölüm sonrasına dair bir bilgiye sahip olmadığı için ölümü bilişsel ve subliminal olarak bir son olarak algılar. Ölümlülük bilişi bireyin zamanla ölüme karşı savunma mekanizmaları geliştirmesine neden olur.

Ölüm, birey için ne kadar doğal ise o kadar da tehlikelidir. Yani ölümü kabul eden zihinle inkâr eden zihin aynıdır. Bu da bilişsel bir tezatlık yaratır. Bu da bireyin savunma

mekanizmalarını devreye sokmasının bir başka nedenidir. Bireyler psikolojik savunma mekanizmalarını, toplumlar ise sosyolojik mekanizmaları (ölüm sonrası ayinler, ölümle ilgili vecizeler, hikayeler vb) kullanarak ölümlü olma bilincinin verdiği stresi yönetmeye çalışırlar. Ölümlü olma bilgisinin verdiği kaygı ile başa çıkmada din ve maneviyat bir diğer önemli stres yönetim mekanizmasıdır. Ölüm ve ötesini anlamlandıran dinler bireyde ölüme dair pozitif bakış açısı oluşmasını sağlar. İlahi dinlerin ölümden sonrasında da hayatın var olduğunu belirtmesi de ölümün bir “son” olarak değil bir formdan başka bir forma geçiş olarak algılanmasına; adeta bir mola olarak hissedilmesine neden olur. Bu da ölümsüzlüğü arzulayan insanoğluna adeta bir ilaç gibi gelmektedir. Dolayısıyla dinin, yaşamın sonu olarak algılanan ölüm ve ötesi ile ilgili açıklamaları bireyin ölüme dair yaşadığı psikolojik ve bilişsel stresi giderici bir çözüm önerisi olabilir. Öte yandan Freud ve savunucuları dinin bizatihi varlığını reddettikleri için; dinin ölüme dair öğretilerinin, bireyin psikolojik bir rahatlık sağlamak amacıyla kullanıldığını ve bu ihtiyaç üzerine ortaya çıktığını savunurlar (Freud, 1985).

Pek çok sayıda çalışma bireylerin ölüme yakın son dönemde yaşadığı psikolojik stresin kökeninin varoluşçu, dini endişeler olduğunu göstermiştir (Alcorn ve ark., 2010; Byock, 1997; Chochinov ve ark., 2009; Edmondson ve ark., 2008; Puchalski, 2008). Dolayısıyla bu endişeler yine manevi ve varoluşsal anlamlandırma ile geçebilir.

Dehşet Yönetimi Kuramına göre din, psikolojik bir güvenlik hissi ve ölümsüzlük umudu vererek ölümün farkına varılmasıyla bireyde ortaya çıkan psikolojik dehşeti yönetmeye hizmet eder. Her ne kadar başka pek çok mekanizma dehşet yönetimine hizmet etse de dini inançlar, kapsayıcı olması, kolayca reddedilemeyişi ve gerçek bir ölümsüzlük vadetmesiyle ölümlü olmanın verdiği psikolojik stresle baş etmede oldukça kullanılmaktadır. Araştırmalar ölümlülük belirginliğinin ölüm ötesi hayata inanmayı

artırdığını ve zihin-beden arasında bir ayırım yapmaya neden olduğunu bulmuştur (Vail ve ark., 2010).

Bu çalışmada ölümlü olma bilinci ile Tanrı algısı, dua ve ibadet alışkanlıkları, dini başa çıkma, psikolojik iyi oluş ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkileri ele almak için bir dizi anket ve ölçekler yapılmış, alandaki bilimsel çalışmalardan yararlanılarak bu bulgular değerlendirilmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE PROBLEMLERİ

Bu çalışmanın temelinde bireyin ölümlü olma bilinci ile yaşadığı psikolojik stresle baş etmede dua ve ibadet gibi dini tecrübelerin, Tanrı'ya atıf yapma biçimlerinin ve dini başa çıkma tarzlarının etkili olup olmadığının belirlenmesidir. Bu açılarından Dehşet Yönetimi Kuramının belirttiği ölümlü olma bilinci ile ortaya çıkan kültürel dünya görüşünü savunma ve yükselen özsaygı mekanizmalarına ek olarak dua ve ibadet gibi dini etkinlikler, Tanrı algısı, dini başa çıkma mekanizmaları, psikolojik iyi oluş ve ölüm kaygısı arasındaki ilişki incelenecektir.

DYK araştırmalarının çoğunluğunda bireylerin ölüm ve sonrasını tahmin etme ihtiyacına özellikle değinilmiştir (Arndt ve ark., 2007; Vail ve ark., 2010). Bu çalışmada ölümlülük bilinci belirginleşen bireylerdeki dini inanç, özellikle de dini başa çıkma ve Tanrı algısı ile psikolojik iyi olma arasındaki ilişkiye DYK perspektifiyle bakılacaktır. Amaç; psikolojik, dini ve varoluşsal temelleri ile çalışmayı ele alıp bütüncül bir yaklaşım sunmaktır. Çalışmada ölümlülük bilinci artan bireylerdeki dini başa çıkma, Tanrı algısı ve psikolojik iyi oluşa DYK açısından bakılarak ölümlülükle yüzleşen bireylerin nasıl bir savunma mekanizması kullandığının anlaşılması açısından yeni yorumlamalara ve çalışmalara daha açık hale gelmesi umulmaktadır.

Özetlemek gerekirse bu çalışmada *“Tanrı algısının ölümlülük belirginleşmesinin sebep olduğu psikolojik stresle baş etmedeki rolü nedir?”* ve *“Dini*

başa çıkma tarzları ile ölümlülük belirginleşmesinin neden olduğu stres arasındaki ilişki nasıldır?” sorularına cevap aranmıştır. Temel olarak araştırmanın konusu bunlar olmakla birlikte araştırmanın diğer soruları şunlardır:

- Terörü saldırısına maruz kalma ile ölüm algısı arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Demografik özellikler (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, medeni durum ve maddi durum) ile ölüm kaygısı, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları ve psikolojik iyi oluş arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Demografik özellikler ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua ve ibadet alışkanlıklarındaki değişim ve ölüm algısı arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Terör saldırısına maruz kalma durumu ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Terör saldırısına maruz kalma durumu ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua ve ibadet alışkanlıkları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Terörde bir yakını kaybetme durumu ile ölüm algısı arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Terörde bir yakını kaybetme durumu ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Terörde bir yakını kaybetme durumu ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua ve ibadet alışkanlıkları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Tanıdığını kaybeden bireylerin yakınlık derecesi (1.,2.,3. derece akraba, arkadaş vb) ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları, ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı, dua ve ibadet alışkanlıklarında değişim arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua ve ibadet alışkanlıkları ve ölüm algısı ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Ölüm kaygısı ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları arasında nasıl bir ilişki vardır?

- Tanrı algısı ile dini başa çıkma tarzları, psikolojik iyi oluş arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Dini başa çıkma tarzları ile psikolojik iyi oluş arasında nasıl bir ilişki vardır?

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Dehşet Yönetimi Kuramı çerçevesinde pek çok konu araştırılmıştır. Fakat literatür araştırması sırasında Dehşet Yönetimi Kuramı ve Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ilişkisi hakkında Türkiye’de ve dünyada herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma alanına katkı sağlamayı, yeni bir vizyon getirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, özellikle belirginleşen ölümlülük bilinci ile dini başa çıkma tarzları, Tanrı algıları, psikolojik iyi oluş düzeyleri ve ölüm kaygıları arasındaki ilişkiyi araştırması açısından elzemdir. Konunun son yıllarda çokça çalışılan ve sosyal psikoloji araştırmalarının önemli bir konusu olan Dehşet Yönetimi Kuramı açısından ele alınması ise çalışmayı daha özgün hale getirmektedir.

Greenberg, Pyszczynski ve Solomon’un Dehşet Yönetimi Kuramı (1986) son zamanlarda sosyal psikoloji alanında önem verilen ve üzerinde sıkça durulan bir konudur. Ölümlülük belirginliği ile önyargı (Schimel ve ark., 1999), barışa ilişkin konular (Güler, 2014), saldırganlık (Aksüt Çiçek, 2008) ve hatta facebook kullanımına (Pyszczynski ve ark, 1999) kadar pek çok değişken arasındaki ilişkilere bakılmıştır. Türkiye’de de bu kapsamda yapılmış 17 çalışma vardır (Bulut, 2015). Bahsedilen sebepler tezin önemini ortaya koymaktadır. Bu sebeplerin yanı sıra, çalışma Müslüman bir grup üzerinde gerçekleştirilmesini mümkün kılması açısından konunun Türkiye örneğinde çalışılması önem arz etmektedir. Nitekim ölüm sonrası hayata olan bakış açısı, ölümlülük kavramı dinlere göre değişmektedir. Bu durumda Müslüman birisi ile Yahudi veya Budist birisinin ölümlü olduğunun hatırlatılmasına tepkisi de farklı olacaktır. Bu açıdan bu çalışmanın Müslümanlara yapılmasının bir ihtiyacı karşılaması umulmaktadır.

Ayrıca çalışmanın 1344 katılımcıya uygulanması çalışmanın güvenilirliğini artırmış; çalışmanın ölümlülük bilinci artışı ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, dini başa

ıkma ve Tanrı algısı ilişkilerini gerçeğe daha yakın şekilde analiz etmeye olanak sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

KURAMSAL ÇERÇEVE

Literatür araştırmasının içeriği, ölümlülük bilinci ve Dehşet Yönetimi Kuramı'nın bu çalışmadaki değişkenleri olan dini başa çıkma tarzları, Tanrı algısı, psikolojik iyi oluş ve ölüm kaygısıdır. Bu değişkenlerle ilgili önceden yapılan çalışmalar ve aralarındaki ilişkilere de değinilecektir. Alanda yapılan ölüm, ölümlü olma ve ölümsüzlük isteği çalışmaları ve fikirleri, literatür araştırmaları ile açıklanacaktır. Ölüm kavramı ile doğrudan bağlantılı olan varoluşçu psikolojiyle ilgisine de değinilecektir. Kuramın ve psikolojinin ölümlü olmayla ilgili yaklaşımları ile dinlerin konu ile ilgili yaklaşımları bütünleştirilerek psiko-sosyolojik ve dini bir sentez sunulacaktır.

Literatür araştırması yapılırken kitaplar ve makalelerin bulunması için özellikle online veritabanları (EBSCOhost, Ulakbim, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Google Scholar, PsycARTICLES, Ankara Üniversitesi Veritabanı, Academic Search Complete, Medline, SocINDEX) kullanılmıştır. Makaleler aranırken Terror Management Theory (TMT), Dehşet Yönetimi Kuramı (DYK), ölüm, death, religious coping, dini başa çıkma, Tanrı algısı, God image, Terror attacks, existentialism, varoluşçuluk, 9/11, meaning, gibi pek çok kelime anahtar olarak kullanılmıştır. Bunun dışında belirli akademisyenler (Solomon, Greenberg, Yalom, Pargament, Kökdemir gibi) üzerinden de taramalar yapılmıştır.

1.1.DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI (*TERROR MANAGEMENT THEORY*)

1.1.1. Dehşet Yönetimi Kuramının Felsefesi

İnsan, ölümlü olduğunu bilen yegâne canlıdır ve varlığının başından beri ölüme dair derin düşünceler içerisinde. Ölümün bilinmezliği ve kaçınılmazlığı ve ölümsüzlük isteği insanoğlunun zihnini hep meşgul etmiştir. Ölümlü olduğunu bilmek bilişsel bir yetenektir. Bu bilişsel yetenek insanı diğer canlılardan özel kılar. Fakat bu yeteneğin bazı olumsuz getirileri de vardır. Greenberg, Pyszczynski ve Solomon'un 1986 yılında ortaya attığı bir sosyal psikoloji kuramı olan Dehşet Yönetimi Kuramı (Terror Management Theory) da ölümlü olduğunu bilen insanı ve ölümlü olduğunu bilmenin getirdiği içsel mekanizmaları ve sonuçları ele almaktadır. Solomon ve arkadaşları, ilk olarak Freud'un ölüm içgüdü ve yaşam içgüdü kavramlarından (Doğulu ve Uğurlu, 2015) ve ağırlıklı olarak Ernest Becker'in "The Denial of Death" (Ölümü İnkâr, 1973) adlı eserinden esinlenmiştir. Freud bireyin yaşama içgüdüyle dolu olduğunu ve ölümü hatırlatan her şeyin savunma mekanizmalarını ve inançları canlandırdığını savunmuştur (Freud, 1907). Ernest Becker ise Ölümü İnkâr (1973) kitabında, ölümü anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Becker, insanın entelektüel yetenekleri ile ölümün bilincine vardığını ve bu durumun insan için bir güvenlik açığı olarak algılandığını belirtmiştir. Ölümün dehşet verici bir şey olduğunu ve insanın ölümü reddetmeye yönelik bir refleksinin bulunduğunu belirten yazar, insanoğlunun ölümün dehşetini gizleme çabası içinde olduğunu da söylemektedir (Becker, 1973). Becker'in düşüncelerinin zekice ve verimli olmasının sebebi disiplinler arası akademik temele dayanması ve çok yönlü araştırılabilmesidir (Liechty, 1998). Becker'in ölüm üzerine ideası kurama ilham kaynağı olmuştur.

Dehşet Yönetimi Kuramına (DYK) göre insan diğer canlılardan bilişsel olarak daha fazla yeteneklere sahiptir. İnsanoğlu varlığının farkında olan, geçmiş üzerine düşünebilen, geleceği hayal edebilen, şu an var olmayan ama somut olarak bir şeye

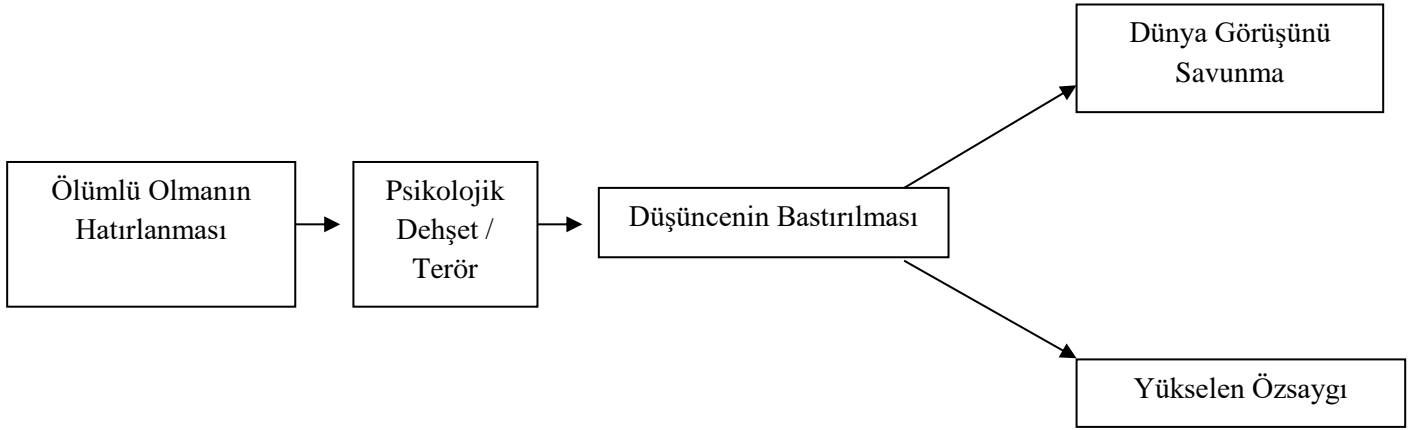
dönüşebilecek şeyleri tasavvur edebilen yegâne canlıdır. Buna benzer yeteneklerden birisi de öleceğinin farkında olmasıdır. Zira insanlar en temel ihtiyaçlarının ve arzularının sonuçta yitirebileceği bilgisi ile yaşamak zorundadırlar (Greenberg, Solomon ve Pyszczynski, 1997). Ölüm, kendini koruma içgüdüğü olan bireye, belirsizlik, kontrolsüzlük ve güvenlik açığı olarak gelmektedir. Bu farkındalık bireyi psikolojik anlamda bir çıkmaza sokar ve birey varoluşsal bir kaygı duymaya başlar. Çünkü insanoğlu için çevrelerini kontrol edememek bir stres sebebidir (Thompson ve Spacapan, 1991). Ölümün kaçınılmazlığı, tahmin edilemezliği ve kontrol edilemezliği bireyin koşullu davranışlarının etkili olmasındaki kapasiteyi ve dolayısıyla reproduktif yeteneğini kısıtlamaktadır (Vail ve ark., 2010). İnsanların gelecekteki olayları (özellikle ölüm gibi trajik olayları) hayal edebilme yetenekleri de her zaman kaygı veren bir unsurdur ve ölümlü olduğunu bilmek de başlıca kaygı sebebidir. Elisabeth Kübler Ross (2010:17) ölümün dehşet vericiliğini farklı bir açı ile ele almıştır: “Sanırım, ölümü sükûnetle karşılayamamanın pek çok nedeni var. En önemli unsurlardan biri, günümüzde ölümün pek çok açıdan daha dehşet verici olmasıdır; yani daha yalnız, daha mekanik ve daha insanlık dışıdır”. Yalom ise Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek (2008) adlı kitabında şu şekilde açıklamıştır “Ölüme karşı bağışıklığı olduğuna inanan bazı insanlar... bir cemaatle, bir davayla ya da İlahi bir varlıkla birleşme yoluyla ölümün acı veren ayrılığını aşmaya çalışırlar. Ölüm anksiyetesi, sonlu oluşumuzun verdiği ıstırapı öyle ya da böyle hafifletmeye çalışan dinlerin anasıdır. Tanrı, kültürler ötesi yapıda anlatıldığı şekliyle, sonsuz bir yaşam hayaliyle ölümlülük korkusunu yumuşatmakla kalmaz, ebedi bir varoluş ile anlamlı bir hayat yaşamaya yönelik bir yapı ve kurallar bütünü geliştirerek korku dolu bir tecrüte de hafifletir. Ama en sağlam, en saygıdeğer savunmalara rağmen ölüm anksiyetesini tam olarak bastıramazsınız: her zaman oradadır, zihnin gizli yarıklarında dolaşır durur.”

Dehşet Yönetimi Kuramı üç temel hipoteze dayanmaktadır (Greenberg ve ark., 1997). Bunlar, İki yönlü Savunma Teorisi, Kaygı tamponu hipotezi ve Ölümlülüğün belirginleşmesi hipotezleridir. Hipotezler ışığında DYK açıklanacaktır.

1.1.2. İki Yönlü Savunma Teorisi (*Dual Process Theory*)

Ölümlülük bilinci bireye psikolojik bir terör (dehşet) yaşatır. Kuramın adında geçen dehşet (*terror*) kelimesi de buradan gelmektedir. Dehşet Yönetimi Kuramına göre birey bu dehşetin/kaygının üstesinden gelebilmek için yakın ve uzak bazı savunma mekanizmaları (*Dual Process Theory*) kullanır (Pyszczynski, ve ark., 1999). Bireyin ölümle ilgili düşüncelerini bastırıp, mantık çerçevesinde başka konulara yönelmesi, onunla bilinç düzeyinde başa çıkmaya çalışması yakın savunma mekanizmasıdır (*proximal defense*). Bu mekanizma kalıcı değildir ve bilinçaltı sık sık gün yüzüne çıkarak bireyi kaygıdan kurtaramaz. Bunun üzerine birey başka bir mekanizması olan uzak savunmayı (*distal defense*) devreye sokar. Uzak savunma (*distal defense*) mekanizmasında birey, bilinçaltına attığı bu düşüncelerin kolayca yüzeye çıkabilmesini bastırmak için bu dünyaya anlamlı katkılarda bulunan değerli bir birey olduğunu düşünmeye ve sahip olduğu kültürel değerlere bağlanmaya başlar (Sözen, 2014). DYK özellikle uzak savunma mekanizmasını açıklamak üzere ortaya atılmıştır.

Şekil 1. Dehşet Yönetimi Sürecinin İllüstrasyonu (Chipman, 2011)

1.1.3. Ölümlülük Belirginliği Hipotezi (*Mortality Salience Hypothesis*):

Dehşet Yönetimi Kuramı bireylerin ölümlülükleri ile yüzleştikleri zaman yaşadıkları bilinçaltı veya bilinçli korkularını anlamayı sağlar (Pyszczynski ve ark., 2006). DYK'nın önemli hipotezlerinden birisi de *ölümlülük belirginliği hipotezi* (mortality salience hypothesis) dir. Ölümlülük belirginliği, kişinin ölümün kaçınılmaz olduğunun farkında olması anlamına gelen bir DYK terimidir. Hayes ve arkadaşları (2010) ölümlülük belirginliğine ilk bakışta göze çarpmayan ölümü hatırlatıcı şey tanımını yapmıştır. Bu hipoteze göre; eğer kültürel değerlere bağlılık ve benlik özsaygısı ölüm korkusuyla baş edebilmeyi sağlıyorsa, o zaman ölümlülüğü belirgin hale getirmek (uyarmak) kişileri dünya görüşlerini korumaya ve benlik özsaygısı arayışına güdüler. Çoğunluğun kabul ettiği kültür, bireye adeta koruma ve güvenlik sözü verir ve bu sayede bireyler “ölümsüzlük ideolojisi” ne sahip olurlar. Bu şekilde bireyin kaygıları hafifler (Liechty, 1998).

Deneysel çalışmalar göstermektedir ki ölümlülük belirginliği hipotezi, bireyi ölüm kaygısından koruyan kültürel dünya görüşünün koruyucu yönlerine odaklanmıştır. Eski DYK çalışmalarında şu sonuçlar elde edilmiştir: a) ölümlülükleri hatırlatılan bireyler kendi dünya görüşlerini ihlal eden veya dünya görüşüne meydan okuyan insanlara karşı

daha eleştirel ve agresif yargılarda bulunmuşlardır (Greenberg ve ark., 1992), b) dünya görüşü doğrulanan ya da desteklenen bireyler daha olumlu değerlendirmeler yapmışlardır (McGregor ve ark., 1998), c) bireylerin düşünce ve inançlarına daha otoriter yaklaşanlara daha esnek yaklaşanlara göre daha sert yargıda bulunmuşlardır ve genellikle önyargıları oluşmuştur (Altemeyer ve Hunsberger, 1992; Quinton ve ark., 1996). Örneğin; bir çalışmada heteroseksüel erkek katılımcılara ölümü hatırlatıcı uyarıcılar verildikten sonra gay olan erkeklere olan bakış açıları daha sert ve saldırgan olmuştur (Webster ve Saucier, 2011).

Ölümlülük belirginliği, alanda yapılan çalışmalarda, bireylere kendi ölümleri hakkında yazı yazdırma, sorular sorma, video izletme, terör haberlerini izleme, bir yakının vefatı, ölü evinin önünden geçme ya da geçirilen bir hastalık/kaza gibi uyarımlarla ortaya çıkarılmıştır. Bu şekilde acı, başarısızlık gibi itici ve tehdit edici diğer duygulardan da bireyler uzak tutulmuştur (Burke ve ark., 2010; Greenberg ve ark., 1990). Nitekim alanda yapılan çalışmalarda Greenberg ve arkadaşları (1990) ölüm hakkında sorular sormuşlardır. Türkiye’de de aynı uygulama kullanılmıştır (Kökdemir ve Yeniçeri, 2010). Ölüme dair sorular sormak halen tartışmalı olup, kurama yönelik güçlü itirazlar da bulunmaktadır (Doğulu, 2012; Heine ve ark., 2006; Martens ve ark., 2011). Yine terör saldırıları sonrası bireylerin ölümlülük belirginliğinin doğal olarak arttığı varsayılmıştır (Landau ve ark., 2004).

1.1.4. Kaygı Tamponu Hipotezi (*Anxiety Buffer Hypothesis*):

Kuramın temel aldığı bir diğer hipotezdir. Bireyin kendisini önemli (öz-saygı, self-esteem) veya bir yere ait hissetmesi (kültürel dünya görüşü, cultural worldview), ölümlülüğün verdiği stresle başa çıkması için önemlidir (Güler, 2014). Bu iki mekanizma bireyi, ölümlü olma bilincinin arttığı durumlarda yaşanan kaygı ve dehşet duygusundan korumaktadır. Kuram bu varoluşsal terörün kültürel *kaygı tamponu (anxiety buffer)* tarafından azaltıldığını iddia etmektedir (Greenberg ve ark., 1997). Hipoteze göre kaygıya karşı koyabilen psikolojik yapıların güçlendirilmesi sonucunda bireyde kaygı düzeyi azalacaktır; psikolojik yapı kaygıya tampon görevi sağlayacaktır. Bu yapının zayıflatılması ise kaygıyı engelleyemeyip kaygı eğilimini artıracaktır. Ölümlülük belirginliğinde oluşan kaygıyı azaltan bu mekanizma iki ayaklıdır. Birincisi: Bireyin kültürel dünya görüşünü kişiselleştirmesi; İkincisi ise öz saygı (benlik saygısı) ve kişisel değer duygusudur (Bulut, 2015). Yapılan çalışmalarda ölümlü olduğunun daha çok bilincinde olan kişilerin öz saygısının arttığı ve/veya kültürel dünya görüşüne daha önem verdiği görülmektedir (Greenberg ve ark., 1997).

Kültürel dünya görüşü, insanlara yaşamın değişmezlik, düzen ve kalıcılık içerdiği mesajını veren sembolik bir kavramdır. Kuramda kültürün tanımı psikoanalist antropolog Rohem'in tanımlaması ile yapılmıştır. Roheim (1943) kültürü, gerçekliğin doğası hakkında eksiksiz ve doğru bilginin birikmesinden oluşan yapı olarak tanımlamıştır (akt. Solomon ve ark., 2003). Kurama göre kültürel dünya görüşü bireyin kaygısını azaltmada tampon (*buffer*) görevi görmektedir. Kültür bunu iki yolla yapmaktadır. Birincisi, dünyayı adil bir yer olarak göstermesidir. Buna göre, gerçek adil bir dünyada iyi insanlar kötü şeylerle karşılaşmazlar. İkinci olarak, kültür belirlediği bazı ilke ve değerlerle içinde yaşayan insanlara “sembolik” veya “gerçek” ölümsüzlük kazanma umudu aşlamaktadır (Harmon-Jones ve ark., 1997; Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 1999). Kültürel

dünya görüşü bireyin yaşamı anlamlandırmasına yardımcı olur ve bu da ölümlülük düşüncesinin neden olduğu kaygıyı azaltır (Gailliot ve ark.,2008). Bu sebeple, siyaset, din gibi fikir ve inanç toplulukları daha çok önem kazanır. Dinlerin ölüm ötesi hayatı vadetmeleri de gerçek ölümsüzlüğü kazanma umudu vermektedir. Ölümlülük düşüncesi belirginleştğinde bireyin kendi gibi olmayana, farklı dünya görüşündeki insanlara daha sert bir tavır aldığı belirlenmiştir. Birey bu şekilde kendi grubuna daha sıkı bağlanır ve var olduğunu kendine ispatlar. Dolayısıyla sembolik olarak ölümlülüğe direnç gösterir, ölümlü olduğuna dair duyduğu kaygıyı bu şekilde bertaraf eder (Greenberg ve ark, 1992). Kültürel dünya görüşü, bireyin öz saygısını artırarak, anlamlı bir dünyada değerli bir katılımcı olduğunu düşünmesini sağlar. Böylece ölüm karşısında temkinli olarak işlev görmesini sağlayacak bir bağlam oluşturmaktadır. (akt. Bulut, 2015).

DYK ya göre göre öz saygı; bireyin anlamlı bir evrenin değerli bir parçası olduğunu algılamasıdır (Greenberg ve ark., 1997). Kurama göre öz saygı, kültürel yapıya psikolojik bir mekanizma olarak hizmet etmektedir. Bu sayede kaygı tamponu (*anxiety buffer*) olarak işlev görmektedir. Kuram, insanların anlamlı bir dünyanın değerli üyeleri olmadığı duygusunu yaşamalarının düşük benlik saygısı ile sonuçlanacağını savunmaktadır. Düşük benlik algısı ise kaygı tamponu bileşenlerinin gerçekleşmediğini ve ölümlülüğe karşı kaygı tamponunun işlevini göremeyeceğini göstermektedir. Birey bazen kültürel dünya görüşüne sahip olsa bile kendini değerli hissetmeyebilir. Böyle durumlarda yine öz saygının düşük olması bireyde kaygı yaratmaktadır (Solomon ve ark., 1991).

İnsanın kendinden farklı olanı anlamama, düşmanlık ve ötekileştirmesine yeni bir açıklama getiren DYK, bireylere ölümlülükleri hatırlatılınca içinde bulunduğu kültürel gruba daha da bağlandığını ifade eden (örn, iç grup kayırmacılığı) ve dış grup üyelerine ise daha sert ve uzak düşünceler ifade eden (örn, kültürel normlara uymayanlara ceza

verme) değerlendirmeler yapmıştır (Greenberg ve ark., 1990; Pyszczynski ve ark., 2003). Birey bu şekilde kaygıdan kurtulma mekanizmasını harekete geçirmektedir. Bireyin içinde değer bulduğu kültürel gruba tehdit olarak algılanan “diğerleri”, bireyin yaşadığı varoluşsal dehşeti dolaylı olarak artırmaktadır. Benzer şekilde kültürel değerleri koruyanlar toplum tarafından daha çok destek görmektedir ve bu durum bireylerin öz-saygıları daha da artırmaktadır. Her iki mekanizmada (öz saygıyı artırma ve kültürel dünya görüşüne sahip olma) kullanılmaktadır. Dolayısıyla ölümlü olduğu hatırlatılan bireylerde iç grup dayanışması, dış grup düşmanlığı, milliyetçilik, futbol fanatizmi, önyargı, ayrımcılık ve sapkınlığa karşı hoşgörüsüzlüğün artması muhtemeldir (Bulut, 2015).

Yapılan çalışmalar Kaygı Tamponu Hipotezinin şu sonuçlara ulaştığını göstermiştir: a) bireyler kendileri ve kültürleri hakkında terörist tehditlere maruz kaldığında özsaygı düzeylerinde yükselme görülmüştür (Gurari, Strube, ve Hetts, 2009), b) bireylerin kendileri hakkında ölüm senaryoları okuduktan sonra artan ölüm düşünceleri sebebiyle romantik partnerlerine karşı düşüncelerinde daha yakın ve daha pozitif bir abartı görülmüştür (Cox ve Arndt, 2012), c) öz saygı düzeyi düşük bireyler varoluşsal tehdiye maruz kalınca negatif duygu, kaygı, ölümle ilgili düşünceler ve toplum içinde çekingen davranışlarda artış görülmüştür (Routledge ve ark., 2010) ve d) bireyler kendi ölüm senaryolarını okuduktan sonra grup arkadaşlarına empati ve samimiyet gibi daha “insanca” tavırlarla yaklaşmış ve özsaygılarında yüksek skorlar elde etmişlerdir (Vaes ve ark., 2010). Yukarıdaki çalışmalara bir bütün olarak bakıldığında Kaygı Tamponu Hipotezini sağlamlaştırdıkları görülmektedir. Özsaygı karmaşık bir şekilde ölümle ilgili düşüncelerle ve ölümlü olma korkusuyla ilişkilidir (Siegel, 2015). Bireyler benlik saygılarını güçlendirmek ve savunmak için her zaman yatırım yaparlar; bu da ölüm tehdidine karşı bir tampon görevi görür ve ölüm hakkındaki düşünceleri bilinçten uzak tutar (Pyszczynski ve ark., 2004).

Türkiye’de yapılan DYK çalışmalarından birisi Kökdemir ve Yeniçeri (2010)’nin çalışmasıdır. Üniversite öğrencilerine uyguladıkları çalışmada deney grubuna “Kendi ölümünüzü düşününce neler hissediyorsunuz? Fiziksel olarak öldüğünüzde neler yaşayacağınızı düşünüyorsunuz?” gibi bireyin kendi ölümüne dair sorular sorulmuştur. Kontrol grubuna ise “Bir sınava girdiğinizde nasıl hissedersiniz?” şeklinde sorular sorulmuştur. Ardından katılımcılara özel ve devlet üniversiteleri ile ilgili birer makale okutulmuştur. Ölümlülüğü hatırlatılan grubun ölümlülüğü hatırlatılmayan gruba göre kendi dünya görüşünü daha sıkı savunduğu görülmüştür. Dolayısıyla sadece din ya da politik görüş gibi konularda değil üniversite aidiyeti konusunda dahi bireyin dünya görüşüne daha sıkı bağlandığı görülmüştür. Bir diğer çalışmalarında ise milliyetçilik duygusu ile DYK çalışılmış; ölümlü oldukları hatırlatılan Türk öğrencilerin Yunanistan ve İngiltere’ye pozitif tutum sergilemedikleri görülmüştür. Çalışma Müslümanlara uygulanmış ve Dehşet Yönetimi Kuramını desteklemektedir.

Çamlı (2010) 208 üniversite öğrencisine uyguladığı çalışmasında üniversitelerde başörtüsü serbestliğini destekleyen katılımcıların ölümlü oldukları hatırlatıldığında liberal görüşleri olumsuz değerlendirdikleri ve laik ya da dini düşünceleri ise olumlu değerlendirdiklerini bulmuştur. Başörtüsüne karşı çıkan grup da ölümlü oldukları hatırlatıldıktan sonra laik görüşe ilişkin makaleyi daha olumlu; liberal ve dini görüşteki makaleyi daha olumsuz değerlendirmişlerdir.

Cihan (2013) 208 kadın üzerinde yaptığı araştırmada ölümlülük belirginleşmesinin beden algısı ile ilgili sosyal normlar üzerindeki etkisini incelemiştir. Dış görünüşlerini sosyal normlara göre değerlendiren kadınlar, ölümlülük belirginleşmesi durumundan daha çok etkilenip, zayıflama haplarına daha olumlu tepkiler vermişlerdir. Güler (2014) lisansüstü tezinde 54 üniversite öğrencisini seçkisiz yolla iki gruba ayırmıştır. Deney grubuna deneysel manipülasyon ile (ölümünüzü hatırlayın vb

yönlendirmeler ile) ölümlü oldukları hatırlatılmış; kontrol grubuna ise gündelik hayata dair yönlendirmeler verilmiştir. Ölümlülük bilincinin belirginleşmesi durumunda, katılımcıların barışa ilişkin olumlu tutumlarının azaldığı görülmüştür. Dalda (2011) ise çalışmasında romantik ilişki ve DYK ilişkisine bakmıştır. Eşlerinin öldüğünü hayal etmeleri istenilen katılımcıların, eşlerine yüksek bağlılık gösteren fakat öldükleri hatırlatılmayan katılımcılara göre daha çok ölüm kaygısı yaşadığı tespit edilmiştir.

1.1.5. DYK açısından Dini Tutumlar

Dehşet Yönetimi Kuramı odağındaki ölümlü olma kavramı, bireyin hayatının her noktasında karşısına çıkmaktadır. Bu açıdan kuram, sadece sosyal psikoloji alanının değil mimari, işletme, ilahiyat, sosyoloji vb. gibi pek çok bilimsel alanın dikkatini çeken geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu kısımda DYK üzerine yapılan çalışmaların fazlalığı sebebiyle özellikle hipotez konusunun alt başlıkları olan dini başa çıkma, Tanrı algısı, psikolojik iyi oluş, ölüm kaygısı konuları ile ilişkili çalışmalar belirli başlıklar altında ele alınacaktır.

Dehşet Yönetimi Kuramı ile dini konular (dini başa çıkma, Tanrı algısı gibi) arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için, öncelikle din kavramına kısaca bakmak gerekmektedir. Din kognitif, davranışsal, duygusal ve bireysel açılardan karmaşık bir bütünü oluşturur. (Hill ve Pargament, 2008).

Türk Dil Kurumu sözlüğünde "*Tanrı'ya, doğüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet*" ve "*Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen*" şeklinde tanımlanan din kavramını Wilfred Cantwell Smith (1963), "İçsel bir dinsel tecrübe veya ister gerçek ister farazi olsun aşkının kişi üzerine olan etkisi ve özel kişiliğin bir ilişkisi" şeklinde ifade etmiştir. Dinin son yıllarda yapılan en güzel tanımlarından birisini Dollahite (1998) şu şekilde yapmıştır; din, kutsal arayışını ve erdemi destekleyici öğretisi ve rivayetlerle yapılan inanç sözleşmesidir. Pargament ise dini

şu şekilde tanımlamıştır: “Belirli inanç, pratik ve ritüellerle hayata bir çerçeve çizilmesini sağlayan ve kutsalla ilgili olan yolların değerini araştırmadır.” (Pargament, 1997:32). Dindarlık ise içsel ve dışsal ifadelerin sürekliliği boyunca değişen dini yönelim ve dini bağlılık yapısıdır (Allport ve Ross, 1967).

İnançlar ve din bireyin hayatının vazgeçilmezidir. Fakat dinin insan hayatındaki içeriği hakkında farklı görüşler savunulmaktadır. Edmund Burke (2001:239)’nin belirttiği gibi “İnsan, anayasaya göre dini bir hayvandır (Man is by constitution a religious animal)”. Bazı bilim adamları dinin psikolojik bir işlevi olmadığını savunmaktadır. Onlara göre din toplumsal dayanışmayı destekleyen ve topluma fayda sağlamak için sosyal davranışları koordine eden bir uyarlamadır. Marx (1843), Freud (1927), ve günümüzdeki örnekleriyle Sam Harris (2004), Richard Dawkins (2006) ve Christopher Hitchens (2007) gibi bir grup ise dinin, dünyanın birçok kötülüğünden sorumlu bir infantil psikopatoloji olduğunu ileri sürmektedir (Vail ve ark., 2010). Dehşet Yönetimi Kuramının da ilham kaynağı olan Ernest Becker’in da dahil olduğu bir başka grup ise dinin bireyde ölümlü olma bilinci ile ortaya çıkan varoluşsal kaygıları ele alan ve cevaplayan bir yapı olduğunu; bu bağlamda faydalı olduğunu savunmaktadır (Becker, 1973).

Din ve içeriği hakkında farklı görüşler olsa da dinin toplum ve birey üzerindeki önemi inkâr edilemez. Birey ve de toplum için oldukça önemli olan din, bu anlamda her zaman araştırılacak bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Psikoloji ekollerinin dinlere bakış açısı, sosyal psikoloji kuramı olan DYK ile din arasındaki ilişkiyi daha net anlayabilmek için faydalı olacaktır.

Dini inancın ölümün yaşattığı psikolojik teröre karşı koruyucu rol üstlendiği hipotezini savunan çalışmanın bu kısmında dini inanç ve DYK arasındaki ilişkiye detaylı bir şekilde bakılacaktır.

Ölüm hakkında çalışma yapan pek çok araştırmacı, insanın dikkate değer miktarda enerjisini ölümü inkâr etmeye çalışmakla tükettiğini belirtir (Becker, 1973; Yalom, 1980; Greenberg ve ark., 1986; Tomer, 1994; Kastenbaum, 2000). DYK da bu temel üzerine oturtulan bir kuramdır. Din ise, insana sembolik ya da kesin ölümsüzlük vadeder. Ölümlü olduğunu bilen insan hayatı anlamlandırmaya çalışır, din bu esnada devreye girer ve hayatın anlamını sunar. Dinler sadece bireylerin şahsi yaşamlarını değil toplumları da etkiler. Sosyal gruplar ve hatta siyasi oluşumlarda bile din, oluşumların temel faktörlerden birisidir. Bu açıdan da din sosyolojik bir oluşumdur ve kültürel dünya görüşünün özlerinden birisidir denebilir.

Ölümün belirginleşmesi ile kültürel dünya görüşüne sarılan bireyin, dini hayatına ve kendisi gibi olan çevrelere olan ihtiyacının artması muhtemeldir. Dehşet Yönetimi Kuramının desteklediği gibi kültürel dünya görüşüne daha sıkı bağlanarak birey ölümsüzlüğü sembolik olarak yaşarken; dinlerin vadettiği ölüm ötesi hayat ile kesin ölümsüzlüğü ve hayatı anlamlandırmayı deneyimler (Aksüt Çiçek, 2008). Dolayısıyla bireyin, ölümlü olma bilincinden doğan psikolojik dehşeti dine önem vererek azaltmaya çalışmasından daha normal bir şey yoktur. Bu açıdan din, Kaygı Tamponu Hipotezine (*Anxiety buffer disruption theory*) göre stresi azaltmadaki tampon işlevini görmektedir (Pyszczynski ve ark., 1999). Din burada sembolik ölümsüzlük biçimi ile kaygıyı azaltmaktadır. Sembolik ölümsüzlük; camiler, kiliseler, dini gün ve geceler gibi bireysel özelliklere göre daha uzun süre dayanan grup ve kurumların oluşumuna katkıda bulunan ve bunlara bağlı olan kişilerin ulaşacağı varsayılan ölümsüzlük biçimidir (Pyszczynski ve ark., 2000; Dechense, 2003). Birey ölse bile devam edecek bir gruba girerek ölüme meydan okur (McCaulay, 2000). Özellikle bireylerin yaptırdığı camiler, okullar, kuyular, sebiller, vb. ölümsüz eser bırakması açısından DYK'yı desteklemektedir.

Bireyin ölümlülük belirginleşmesi ile yaşadığı kaygıyı ve bilinmezlik hissini tampon göreviyle engelleyen din, bireye yaşamın anlamını da sunar. Sonu olan dünyanın ve dünya hayatının anlamını arayan kişi, din sayesinde sonu olmadığını ve her şeyin bir devamı olduğunu öğrenince yatıştır. Din bu esnada kuralları ve normları ile bireyin sonsuz mutluluğu için rehber niteliğinde öğretiler sunar. Dinlerdeki ölümsüzlük vaadi cennet, reenkarnasyon (öldükten sonra başka bir canlının bedeniyle tekrar dünyaya gelme), Mısır'da mumyalama, Budizm'de Nirvana'ya ulaşma gibi şekillerdedir; rehber niteliğindeki kullanım kılavuzları olarak ise kutsal kitaplar, haramlar, helaller düşünülebilir (Pyszczynsk ve ark., 2000; Dechense, 2003).

Kültür ile dinin harmanlandığını belirten pek çok akademisyen vardır. Örneğin; Eliot'a göre kültür ile din arasında çok ince bir çizgi vardır ve ikisini birbirinden ayırmak çok zordur. Kültür, dine dayanarak şekillenmiştir. Dinde ve kültürde var olan şeyler hemen hemen ya yakındır ya da aynıdır. Din, kültüre sağlam bir zemin hazırlar ve bütün insanlığı sıkıntı ve ümitsizlikten kurtarır (Eliot, 2010). Fakat kültür tamamen dindir denilemez; din kültürün sadece temel taşlarından. Güngör (1986) ise kültürü ortak inançlar, bilgiler ve hisler olarak ele almıştır. Dini inançlar; ibadethaneler, ritüeller, dini kıyafetlerle pratiğe döner.

Bireysel çabalarla birey ölümün üstesinden gelmeye çalışır ve stratejiler geliştirir. Toplumsal olarak kabul gören dinsel inançları kabul etme ile sembolik ölümsüzlüğü; dinlerin vadettiği ölümsüzlük ve hayatı anlamlandırma öğretileri ile de kesin ölümsüzlüğü hedefler. Bu stratejilerin hepsinde bireyin kendi isteği söz konusudur (Yalom, 2001). Sembolik ölümsüzlük biçiminde toplumu baz alan; kesin ölümsüzlük biçiminde ise dinin vadettiği ölümsüzlük ve kendi inançlarını baz alan bireyler vardır.

Sembolik ölümsüzlüğün gerçekleşmesi için bireyin belirli bir gruba girip o grubun doğrularını kabul etmesi ve kendi ölse bile kendinden sonra devam edecek olan grupla

bütünleşmesi gereklidir. Hogg'un Belirsizlik ve Kimlik Teorisine göre (*Uncertainty-Identity Theory*) (2007), insanlar belirsizlik duygusunun önüne geçebilmek için onay almaya ve bir gruba girmeye, o grupla bütünleşmeye ihtiyaç duyar. Yine Hogg ve arkadaşlarına (2010) göre din bu sosyal grubun ana faktörüdür. Dinler bireyin bir gruba girmesi ve belirsizlik hissinden kurtulması için en güzel ortak noktadır. Çünkü dinler belirsizlik durumuna ölüm gerçeği ve ölüm sonrası ile en güzel şekilde cevap vermektedir. Dolayısıyla DYK Hogg'un belirsizlik ve kimlik kuramıyla da fazlasıyla örtüşmektedir. Belirsizlik ve Kimlik Kuramında da dinin önemi ve yeri hakkında özel olarak makale ele alınmıştır. Dinlerin sosyal gruba dâhil olmayı sağlamasının dışında varlığın özüne ve kutsal ibadetlere de vurgu yapması belirsizlikten kaçan birey için dinleri daha cazip bir sığınak haline getirmektedir. Dinler bireye etik bir çevre ve yaşama dair düzenleyici kurallar sunar. Bu getirileri; birey için belirsiz olan dünyada daha güvenilir bir yaşam ve daha çekici bir kimlik demektir (Hogg ve ark., 2010).

Din psikolojisi biliminde önemli yere sahip olan Allport ve Ross'a (1967) göre bireylerin dini yaşamada temel aldığı iki farklı güdümlü dindarlık vardır. İç ve dış güdümlü dindarlık olarak ikiye ayırdığı dindarlık yönelimlerine göre; dış güdümlü dindarlık (*extrinsic religiousness*) sosyal statü, çevre kazanma, kendini doğrulama, güvende hissetme, gelenek görenekler gibi dışarıdan gelen avantaj ve dezavantaj temellidir. İçsel Dindarlık (*intrinsic religiousness*) ise aksine hayatı anlamlandırma, özünde kavramaya dayanır (Rychlak, 1977; Donahue, 1985). Allport ve Ross'un tanımlamalarına bakılarak; dini sembolik ölümsüzlük olarak algılayan ve bu şekilde kaygısını azaltmaya çalışan insanda dışsal dindarlık; dinsel yaklaşımı kesin ölümsüzlük şeklinde tampon olarak kullanan, hayatı anlamlandırmaya çalışan ve dinin vadettiği ölümsüzlüğe inanan insanda ise içsel dindarlık yönelimi bulunmaktadır denilebilir.

Dehşet yönetimi Kuramı'nda var olan ölümlülük belirginliği ile diğer dinlere karşı tutum ve düşüncenin de arasında ilişki olduğu görülmüştür. Greenberg ve arkadaşlarının (1990) yaptığı çalışmanın ilkinde, Hıristiyan katılımcılara bazı Hıristiyan ve Yahudi kişiler hakkındaki görüşleri soruldu. Ardından katılımcıların yarısına ölümlülük belirginliği sağlayacak sorular soruldu, kontrol grubu olan diğer yarıya ise ölümlülük belirginliğini artıracak sorular sorulmadı. Ölümlülük belirginliği artırılan grubun kendi grubundaki insanlara (*in-grup*) yani Hıristiyanlara daha pozitif; kendi grubundan olmayan yani Yahudi insanlara karşı ise daha negatif düşünceler belirttiği ortaya çıktı. Sonuçlar, ölümlü olduğunu hatırlamanın başka dinlerdeki insanlara karşı daha sert ve önyargılı düşünmeye ittiğini gösteriyor.

Jonas ve Fischer (2006) içsel dindarlık ile kültürel dünya görüşünü savunma arasındaki ilişkiye Dehşet Yönetimi Kuramı açısından bakmıştır. Çalışmada son dönem terör olayları göz önünde tutulmuş ve terör saldırılarının kendisinin doğal bir ölümlülük belirginliği artırıcı faktör olduğu varsayılmıştır. Çalışmasının ilk kısmında, katılımcılara 2003 yılında İstanbul'da olan bir terör eylemi hemen sonrası ve bir hafta sonrası olmak üzere iki kere sorular sorulmuştur. Katılımcıların terör saldırısının hemen sonrası ölümlülük belirginliğinin yüksek, bir hafta sonrasında ise daha düşük olduğu düşünülmüştür. Bireylere başta terör saldırıları hakkında birkaç soru sorulmuş; ardından Allport ve Ross'un İç güdümlü-Dış Güdümlü Dindarlık Ölçeği (Intrinsic- Extrinsic Religiosity Scale) (1967) ve ardından terör saldırısı üzerine sorular sorulmuştur. Terörle ilgili aynı sorular bir hafta sonra tekrar sorulmuştur. Çalışma göstermektedir ki, içsel dindarlığı daha fazla olan insanların bir hafta içerisindeki cevapları hala dengedeysen, dışsal dindarlığı fazla olan insanların cevapları biraz değişkendir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dışsal dindarlar kültürel dünya görüşünden içsel dindarlara göre daha çok etkilendiği gözlenmiştir (Jonas ve Fischer, 2006) Dolayısıyla çalışmada içten (intrinsic) dindarlık düzeyi yüksek olan bireylerin dünya görüşlerini savunmaya

yönelik çok fazla tepki vermedikleri, içten dindarlık düzeyi düşük olan bireylerin ise dünya görüşlerini daha fazla savundukları görülmüştür.

Jonas ve Fischer (2006) çalışmasının devamında da dini inancını ifade etme fırsatı bulan kişilerde, içsel dini inancın; kültürel dünya görüşünü savunmada daha esnek davrandıkları görülmüştür. Çalışmanın üçüncü ayağında ise içsel dini inancı yüksek olan bireylerin dini inançlarını bildirme fırsatı bulmaları durumunda ölümlü olma düşüncesine daha az yaklaştığı görülmüştür. Çalışmaların geneline bakılacak olursa Allport'un içsel dindarlık tanımı, ölümlü olmaya karşı yaşanan psikolojik terörü önlemede önemli bir tampon görevi görmüştür.

Suzan Aksüt Çiçek'in (2008) yaptığı çalışmada ölümlülük belirginliğine göre katılımcıların dindarlık eğilimi tehdit edildiğinde gösterecekleri saldırganlık düzeyinin ne yönde olduğuna bakılmıştır. Deney grubundaki deneklere ölümlülükleri hatırlatılmış, kontrol grubundakilere ise ilerleyen günlerde gireceği bir sınav hatırlatılmıştır. Ardından tüm deneklerin dünya görüşü tehdit edecek türde hazırlanan yazılı ifadeleri okumaları ve yazıyı yazmış olabilecek kişi ile ilgili düşüncelerini yazmaları istenmiştir. Dini eğilimleri önceden bilinen deneklere kendi dini eğilimini tehdit eden yazılı ifadeler okutulmuştur. Son olarak da saldırganlık ölçeği uygulanmıştır. Dini eğilimi tehdit edilen bireylerden ölümlülüğü hatırlatılanların, ölümlülüğü hatırlatılmayanlara göre daha yüksek saldırganlık ortalamasına sahip olduğu gözlenmiştir. Radikal eğilime sahip olanlar, dini eğilimin tehdit edildiği ve de ölümün hatırlatıldığı durumda, diğer dini eğilimlere göre en yüksek tepkiyi vermiştir.

Benzer çalışmayı Van den Bos ve arkadaşları (2006) yapmıştır. Bireyle ilgili belirsizlikler (personal uncertainty) belirginleştiğinde, dini inançları güçlü olanların inançlarının karşısındaki insanlara daha sert ve öfkeli yaklaştığı gözlemlenmiştir.

Ölümlü olmak ile başa çıkmanın en dayanıklı etkili yollarından birisi dini inançlarda var olan dünya hayatının geçici olduğu düşüncesidir. Dini inançlarda faniliğin yani fiziksel dünyanın ise sonu olduğunun vurgusu sıkça yapılır. Çoğu büyük din cennet, ölümden sonraki hayat ya da reenkarnasyon gibi sözlerle ölümsüzlüğü vadetmektedir. Dini inançlar ayrıca bireyin kendinden daha büyük olanın bir parçası olmasını destekler (Siegel, 2015). Bu bir misyon, bir değer ya da kişinin bireysel önemini arttıran ve bireye amaç veren büyük bir grup olabilir (Pyszczynski ve ark., 1999). Chicago Üniversitesi'nin bünyesinde kurulan Pew Araştırma Merkezi'nin Din ve Toplum Yaşamı Forumu'na (2008) göre dini inançlar çoğu Amerikalının günlük yaşantısına dokunmaktadır. Sonuçlara göre, yetişkinlerin %92'si Tanrı'ya ya da evrensel bir ruha inanmaktadır. %74'ü ölüm sonrası yaşama inanmaktadır. %70'i dinlerin ebedi yaşama yol açabileceğine inanıyor ve %52 en azından haftada bir manevi barış ve iyi olma halini tecrübe ettiğini belirtmiştir (Pew Araştırma Merkezi Din ve Toplum Yaşamı Forumu, 2008).

Dehşet Yönetimi perspektifinde, dini inanç ve pratikleri; sunduğu anlam, amaç ve değerleri ile bireyi ölümün getirdiği doğrudan ve dolaylı tehlikelerden koruyan, en çok kullanılan dünya görüşleridir (Solomon ve ark., 1991; Vail ve ark., 2010). Dine inananlar, ya ölüm sonrası yaşama gerçekten inanarak kendisini ölümsüzleştirir ya da kendi ölümünden sonra bile devam edecek olan kolektif pratikler ve inançlarla sembolik olarak ölümsüzleştirir (Solomon ve ark., 1991). Kökleşmiş ve ruhu canlandıran dini inançlar; ölüm düşüncesini ve neden olduğu kaygıyı azaltır (Arndt ve ark., 2007; Jonas ve Fischer, 2006), pozitif bir ruh hali sağlar ve ölüm tehdidi ile karşı karşıya geldikleri zaman öz-yeterlik duygusu verir (Fischer ve ark., 2006). Fakat tüm dini inançlar ölümlülüğün getirdiği dehşet yönetimine fayda sağlamayabilir. Radikal, esnemeyen dini inançlar ölümlü olma bilinci ve eleştiriye karşı duyarlılığı artırırken (Friedman ve Rholes, 2007); olumsuz ve tutarsız dini inançlar ölümle ilgili kaygı ve korkuyu arttırarak içsel bir

kargaşaya sebep olabilir (Edmondson ve ark., 2008). İleride, dini inanç ve pratiklerin ölüm düşüncesi ve psikolojik stresteki rolünden detaylı bir şekilde bahsedilecektir.

Dehşet Yönetimi Kuramı ve dini inanç arasındaki yakın ilişkiye bakan çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmaların çoğu dinin Dehşet Yönetimi Kuramındaki kültürel dünya görüşü ayağını ifade ettiğini belirterek dine vurgu yapmaktadır. Fakat öznel dini inanç konularına vurgu yapmak oldukça zordur ve bu nedenle bu konuda yapılan çalışmalar son derece azdır (Blazer, 2009; Puchalski ve ark., 2009).

Dehşet Yönetimi Kuramcıları Boyer'in (2001) bilişsel ve evrimsel din anlayışından etkilenmişlerdir. Bu anlayışa göre dinler; bireyleri doğüstü varlıkların ve olayların varlığına inandırarak, ölüm sonrası hayatın varlığına ulaşmalarını sağlamada aracı rolündedir (Vail ve ark., 2010). DYK, dini dünya görüşünün, "kalıcı olan ölüm problemi" ne çözüm sunması açısından birincil derecede işleve sahip olduğunu iddia etmektedir. Kurama göre birey, din olgusunu ölümlülük bilincinin neden olduğu varoluşsal endişeyi gidermek için kullanmaktadır (Vail ve ark., 2010). Dini inanç, varlığın (*existence*) ahiret, cennet, reenkarnasyon ya da mumyalama gibi şekillerle ölüm sonrası da devam edeceğini belirterek bireylere hakiki ölümsüzlüğü sunar. DYK'ya göre Tanrı ölüm sonrası hayatın anahtarıdır (Vail ve ark., 2010). Yine DYK'ya göre gerçek bir ölümsüzlüğün var olduğuna inanmak bireyin yaşadığı psikolojik terörün yönetiminde en güçlü silahtır (Dechense ve ark., 2003). Ayrıca yine Dechense ve arkadaşlarına göre (2003) dini dünya görüşü önemlidir çünkü bireyin kendi ölümünden daha uzun süren bir şeyin parçası olması bireye sembolik bir ölümsüzlük de sunar. Her ne yolla ve sebeple olursa olsun; bireyin bilinçaltı amacı hakiki ya da sembolik ölümsüzlüğe erişebilmektir (Vail ve ark., 2010).

Koca-Atabey ve Öner-Özkan (2011)'ın çalışmasında ölümlülük bilinci ile dini yönelim ilişkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre ölümlülüğün hatırlatılması üzerine varoluşsal bir dini yönetime sahip katılımcıların cevaplarının etkilenmeyip tutarlı olduğu; savunmacı dini yönemle sahip katılımcıların ise ölümlülük belirginleşmesi durumunda daha muhafazakâr oldukları görülmüştür.

Ölümlülük belirginliği durumuyla baş etmede tek yöntem dini tecrübeler değildir. Yıldız ve arkadaşları (2017) ölümlülük belirginliğiyle başa çıkmayı dört farklı mekanizmayla açıklamışlardır. 26 katılımcıyla yüzyüze mülakat yaparak açık uçlu sorular sormuşlardır. Yaptıkları görüşmeler sonrası bireylerin dini-aktif, dini-pasif, dini olmayan-aktif ve dini olmayan-pasif olmak üzere dört mekanizmadan birini kullandıklarını belirtmektedir. Dini-aktif mekanizma hem tedbir alma hem de dua etme; dini-pasif mekanizma, herşeyi kadere bağlayıp hiçbir şey yapmamama; dini olmayan-aktif mekanizma dini bir başa çıkma mekanizması kullanmayıp aktif başka başa çıkma stratejilerini kullanma; dini olmayan-pasif mekanizma ise hem manevi bir inancı kullanmama hem de başkalarına sorumluluk yükleyerek sorumluluk almaktan kaçınma anlamına gelmektedir.

1.1.5.1. DYK Çerçevesinde Sosyal Destek Olarak Din

Dini inançların dehşet yönetimindeki bir diğer fonksiyonu da sosyal desteğin artması, bir yere ait olma hissini sağlaması, grup bağlılığı ve grup içi güven hisleriyle bireyin ölümlü olduğu düşüncesine bir kalkan görevi görmesidir (Maselko ve ark., 2011). Genel olarak, kişisel inançlar bireyselleştirilmiştir ve bilimsel doğrulama gerektirmez. Fakat sosyal destek, bireyin dini inancının başkaları tarafından değerli ve uygun bulunarak doğrulanmasını sağlar (Boyer, 2001). Doğrulan ve paylaşılan inançlar meşru ve doğru olduğu hissi verir. Tam tersine, inançlar reddedildiğinde de inancın yanlış olduğu imasını içermektedir (Boyer, 2001). Ayrıca, dini inancın toplum tarafından

doğrulanması, kişinin tersi bir deneyim yaşaması durumunda da yaşanan zihinsel karışıklığı hafifletir (Tillich, 1952; Yalom, 1980). Sosyal destek üzerine yapılan çalışmalarda, bireylerin dini ve dünyevi görüşünün dehşet yönetimine zayıf düzeyde etkisi olduğu görülmüştür (Vail ve ark., 2010). Örneğin, dini inançlarına sert ve uzlaşmaz tepki gösterilen bireyler, kendi gibi olmayan düşüncelere karşı öfke, tahammülsüzlük ve şiddet göstermişlerdir (Vail ve ark., 2010). DYK'ya göre insanlar sosyal bir destek aldığına ya da zıt görüşlerin eleştirilmesi, ayıplanması gibi durumlarda kendi dini inançlarının meşru olduğu hissine kapılır (Davis ve ark., 2011).

DYK araştırmaları göstermiştir ki ölüm korkusu, dini içsel çatışma ve karşıt olan görüşe karşı olumsuzluk ve eleştiri ile doludur (Greenberg ve ark., 1997). Örneğin, bir çalışmada Yahudi olmayan katılımcılar ölümlü oldukları hatırlatıldıktan (ölümlerine dair sorular sorulup cevaplar verilmesi istenmiştir) sonra yüksek düzeyde Antisemitist tepkiler göstermişlerdir (Cohen ve Hall, 2009). Başka bir çalışmada, radikal Hıristiyanlara İncil hakkında tutarsızlık ve uyumsuzluklar olduğu kuvvetli bir şekilde iddia edildiğinde ölümle ilgili düşüncelerinin arttığı gözlemlenmiştir (Friedman ve Rholes, 2007). Hayes ve arkadaşlarının (2008) yaptığı çalışmada iki gruba Nasıra şehrindeki (Hıristiyanlıktaki en önemli hac merkezlerinden birisi) Müslüman nüfusunun arttığına dair tehditkâr bir yazı okutulur. Ayrıca gruplardan birine Müslümanların Nasıra'ya seyir halindeyken bir uçak kazasıyla öldüğü söylenir. Sadece tehditkâr yazıyı okuyan grupta ölümle ilgili düşüncelerde artış ve dünyevi görüşü düşmanca savunma görülürken; uçak kazası bilgisi verilen grupta bu sonuçlar görülmemiştir (Hayes ve ark., 2008).

Filistin topraklarındaki İsraili öğrenci ve yerleşimcilerin tutumlarını inceleyen bir çalışmada ise, katılımcıların ölümlülüğü hatırlatıldıktan sonra 2006 yılında İsrail'in geri çekilmesine karşılık olarak affetmemenin, şiddet içeren tepkilerin ve askeri direncin yükseldiği gözlemlenmiştir (Hirschberger ve Ein-Dor, 2006). Ek olarak, Müslüman ve

Yahudilerde dini hizmetlere düzenli katılımın daha az ölüm korkusu yaşanmasını ve dini inanışlardaki intihar saldırılarına karşı olmayı desteklemede artış olmasını öngörmektedir (Ginges, Hansen ve Norenzayan., 2009).

Tüm bu bulgular göstermektedir ki katı dini inanç sistemleri ölümlülüğün belirgin olduğu zamanlarda dini dünya görüşlerine daha iddialı ve savunmacı bir tavırda sahiplenmişlerdir. Aksi düşüncedeki birisinin ölümü ile ölüm kaygıları sakinleşmiş ve savunmacı hallerinde ılımlılık görülmüştür. Buna göre, dünya görüşünü tehdit eden faktörden tamamen kurtulduğunda, ölümlülüğe duyulan korku azalacaktır.

1.1.5.2. Dehşet Yönetimi Kuramı ve Hayatı Anlamlandırma

Dini inançların önemli rollerinden birisi de hayatı anlamlandırma ve yaşam amacı sunmalarıdır (Pargament, 1997; Vail ve ark., 2010). Sevdiklerinin ölümünü kendi ölümlerinden daha çok önemseyen Hıristiyan Çinli bir gruba ölümlülükleri hatırlatıldıktan sonra bireylerin yaşamı anlamlandırmaya çalıştıkları ve içsel dindarlık yollarını kullanarak yaşam amacı bulmaya çalıştıkları görülmüştür (Hui ve Fung, 2009). Dışsal dindarlık düzeyi yüksek olanların, dini kullanarak yaşam amacı bulmaya çalışmadıkları ve kendi ya da sevdiklerinin ölümleri hakkında yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları gözlemlenmiştir. Ayrıca, yaşamı yüksek düzeyde anlamlı bulan defin işlemleri ve mumyalama görevlilerine yapılan bir çalışmada, içsel dindarlığın ölüm kaygısıyla negatif yönde ilişkili olduğu gözlemlenmiştir (Harrawood, 2010). Yukarıda verilen çalışmalara bakıldığında dışsal dini inançların ölüm kaygısına doğrudan tampon görevi olmadığı görülmektedir. Dinin, dehşet yönetimi fonksiyonunun olması için niteliği, inancın derinliği ve içselleştirilmiş olması gerekmektedir.

Bir dini yönelim araştırmasında (Batson ve ark., 2001) hayatı anlamlandırmada dini arayış konusuna bakılmıştır. Sonuç olarak özüne inilen ve hayatı anlamlandırmaya yardım eden dini inanışların, bireylerin manevi yolculuklarında bir son değil aksine bir

başlangıç olduğunu göstermiştir (Batson ve Stocks, 2004). Vess ve arkadaşları ise 2009 yılında yaptıkları çalışmalarında herhangi bir yapıya dâhil olma ihtiyacı az olan insanlara ölümlü olduklarını hatırlatmışlardır. Katılımcılarda yüksek düzeyde yaşamı anlamlandırma ve kendi dünya görüşlerini daha rahat bir şekilde araştırma yönelimi olduğu görülmüştür. Katılımcılar kendi dünya görüşlerini savunma ihtiyacı hissetmemişler ve ölüm tehdidini yaşamı tekrar gözden geçirmek ve incelemek için bir davet olarak algılamışlardır. Rogers (2011) üniversite öğrencileri için ölüm tecrübesinin anlamlı ya da anlamsızlığı arasındaki farka bakmıştır. Ölümü anlamlı bulan öğrencilerin, ölümü anlamsız bulan öğrencilere nazaran başkalarının dini görüşüne karşı daha az yargılayıcı ve daha fazla toleranslı davrandıkları gözlemlenmiştir. Sonuç olarak dini dünya görüşleri sadece kalıpsal ve geleneksel dini öğretilerden oluşan bireylerde karşıt dini görüşlere daha savunmacı tavırlar görülürken; dini daha çok içselleştirmiş, sadece kalıplara değil dinin özüne vakıf olan ve hayatı anlamlandırmaya yardımcı olan bireylerde ise daha önyargısız ve anlayışlı tavırlara ulaşılmıştır. Kısacası, dehşet yönetimi çalışmalarında dini inançların ölümlülük belirginliğinde nasıl tampon görevi gördüğü konusu daha detaylı ve açıklayıcı biçimde ele alınmalıdır. Çünkü dini yönelim içerisinde içsel, dışsal dindarlık gibi pek çok konuyu ve faktörü barındırmaktadır (Tanrı algısı, dini başa çıkma, ibadet sıklığı vb.).

Edmondson ve arkadaşları (2008) kalp hastalarına yaptığı çalışmada dini başa çıkmanın ölümle ilgili konularda depresyonu hafiflettiğini bulmuştur. Çalışmanın sonucu da önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir. İleri düzey rahatsızlığı olanlarda ölüm düşüncesinin getirdiği huzursuzluğu önlemede özellikle dini dünya görüşleri etkili olmuştur. Medikal kararları alma konusunda kökleşmiş inanca sahip olanların ilaçlar yerine inançlarından ve ibadetlerinden umut bekledikleri görülmüştür. Ayrıca hala ölüm belirginliği halinde iken katılımcılar, İlahi bir varlığa olan inançları doğrulandığı zaman

kendilerini daha hayatı anlamlandırmış bulduklarını ve bir amaç uğruna yaşadıklarını ifade etmişlerdir (Vess ve arkadaşları., 2009).

DYK çerçevesinde dini inançlar psikolojik uyum sağlama ve iyi oluşu sağlamaktadır. Bu sayede DYK'nın iki temel ayağından birisini oluşturan öz-saygı desteklenerek bireyin ölümlüğe dair yaşadığı psikolojik terör hafiflemektedir. Routledge ve arkadaşları (2010) üniversite öğrencilerine yaptığı sekiz aşamalı çalışmada ölümlülük belirginliği durumunda öz-saygı, büyüme dürtüsü (*growth motivation*) ve uyumsuz davranışlar arasındaki ilişkiye bakmıştır. Katılımcılar iki gruba ayrılıp bir gruptan kendi ölümleri hakkında diğer gruptan ise girdikleri bir sınav hakkında yazmalarını istenmiştir. Bu şekilde deney grubuna ölümlü olduklarını hatırlatılmıştır. Öz-saygısı düşük olan katılımcılarda hayata karşı dayanma gücünde ve yaşam enerjilerinde düşüklük, yaşamı anlamlandırmada ve bir amaç bulmada zorlanma, araştırma ve keşfe isteksizlik, olaylara negatif bakma ve yüksek kaygı düzeyi gözlemlenmiştir. Öz-saygı düzeyi yüksek olanlarda ise ölümlülük belirginliği sonrası bu etkiler görülmemiştir.

Dehşet Yönetimi Kuramı temelinde dini başa çıkma konusunu çalışan nadir örneklerden birisi “Spirituality, Religious Coping, and Depressive Symptoms in Hospice Patients: A Terror Management Perspective” isimli makalesiyle Janine Siegel'dir (2015). Siegel (2015) araştırmasında maneviyat, dini başa çıkma ve yaklaşan ölüm düşüncesi ve depresyon semptomları arasındaki ilişkiyi Dehşet Yönetimi Kuramını kullanarak açıklamıştır. Sonuçlarına göre manevi ve dini başa çıkma yaklaşan ölüm düşüncesi ve depresyon semptomlarını yatıştırmamıştır. Fakat maneviyat genel olarak hayatı anlamlandırmayı ve içsel barışı sağladığı için depresif belirtileri önlemede anlamlı bir etken olarak belirlenmiştir.

Siegel (2015) çalışmasında düşkün durumda olan ve ölüme yakın olmaları sebebiyle ölümlülük belirginliği fazla olan 54 katılımcıya Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği,

HADS (Hastane Kaygısı ve Depresyon Ölçeği), Pargament'in Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği ve FACIT-Sp'yi (Kanser Terapisi Ölçeği) uyguladı. Dini başa çıkmanın depresyon semptomları ile ölümlü olmanın getirdiği psikolojik dehşeti dengelemede rol alıp almadığına bakıldı. Dini başa çıkmanın barış duygusu ve hayatı anlamlandırma sayesinde depresif semptomlarda pozitif etkisi olduğu görüldü. Dini başa çıkmanın palyatif bakım hastalarının hayatında önemli bir yer tuttuğu ve ölümle ilgili düşüncelerinin olumsuz etkilerini azaltmada kullandıklarını göstermiştir. Bazı hastaların dini başa çıkma yöntemlerini kullanarak ölümü ölümsüzlüğe giden bir yol olarak değerlendirdikleri görülmüştür. Benzer sonuçlar başka çalışmalarda da gözlemlenmiştir (Hales ve ark., 2010; Pyszczynski ve ark., 2006; Rao ve ark., 2011). Yine sonuçlara göre yüksek düzeyde içsel barış ve anlamlandırma düşük depresyon seviyesi ile ilişkilidir. Olumsuz dini başa çıkma ile de depresyon belirtileri arasında pozitif korelasyon görülmüştür. Bu korelasyonlar dini başa çıkma ile depresyon arasında yüksek düzeyde ilişki olduğunu açıkça göstermektedir (Abu-Raiya ve Pargament, 2015; Koenig ve ark., 2007).

Ölümlülük berliginliğinin dindarlığı artırdığına dair çalışmalar mevcuttur. Fakat tersi sonuçların da varlığından dolayı net bir sonuca varılamamaktadır. Norenzayan ve Hansen (2006) ölümlülüğün belirgin olması durumunda bireylerin daha dindar ve daha kuvvetli bir Tanrı inancına sahip olduğunu bulmuşlardır. Fakat Burling (1993) ölümlülük belirginliği ile dindarlık arasında bir ilişki bulmamıştır. Greenberg ve arkadaşları (1990), ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireylerin dini inançlarını karşı düşüncedeki kişilerin varlığıyla daha çok savunduklarını belirtmiştir. Ayrıca, dinler değer yargılarını içerir ve birey inandığı dinin yargılarına uygun hareket ederse değerlidir. Bu durum, dehşet yönetiminde ahlaki yargıların (Rosenblatt ve ark., 1989), adalet ve cömertlik gibi kültürel normlara bağlı kalmanın (Jonas ve Fischer, 2006) ne kadar ehemmiyetli olduğunu gösterir. Dehşet yönetimi kuramına göre dini de içeren kültürel dünya görüşü

ölüm konulu kaygıları önlemeye yardımcı olsa da din asıl ölüm ötesi inancı sunmasıyla psikolojik teröre karşı koymaktadır (Osarchuk ve Tatz, 1973). Schoenrade (1989) ölüm sonrası hayatın varlığına kuvvetli bir şekilde inanan katılımcıların daha zayıf inananlara göre ölümü hatırlatan şeylere karşı daha pozitif ilişki içerisinde olduğunu iddia etmiştir. Dechense ve arkadaşları (2003) ölüm sonrası hayata inanmanın DYK'nın temelini oluşturan özsaygı arayışına ve kültürel dünya görüşüne daha sıkı sarılmayı artırmadığını göstermiştir. Diğer bir deyişle, ölüm sonrası hayata inanan bireyler, DYK'nın savunduğu ölümlülüğün hatırlanması ile ortaya çıkan psikolojik terörü dindirmek için kullanılan iki savunma mekanizması özsaygıyı artırma ve kültürel dünya görüşüne daha sıkı bir şekilde bağlanmaya, gerek duymamış ve ölüme dair duyulan kaygıyı dini inançlarını tampon olarak kullanarak engellemişlerdir. Tüm bu çalışmaların sonucu olarak dini inancın, özellikle ölüm sonrası hayata inanmanın, dehşet yönetiminde önemli bir rol oynadığını söylemek gerekir.

Friedman (2004) tezinde benzer sonuçları bulmuştur. Ölümü hatırlatıcı uyarın verildikten sonra benlik algısı ve dini inancı (radikal inançlar bile) daha kuvvetli olan bireylerin ölümle ilgili konularda duydukları kaygının azaldığı gözlemlenmiştir.

1.1.5.3. Dehşet Yönetimi Kuramının Varoluşsal Fonksiyonu

Varoluşsal konular genelde ölümle ilgili kaygı ve korkuları içermektedir (Alcorn ve ark., 2010; Callahan, 2011). Nitekim çalışmalara göre ölüme yakın dönemde bireyleri varoluşçu, dini endişeler kaplar (Alcorn ve arkadaşları, 2010). Ölümle ilgili kaygı ve korkuların ise manevi inanç ve dini başa çıkma ile hafiflediği görülmüştür (Edmonson ve ark., 2008; Vail ve ark., 2010). DYK, bireylerin kültürel dünya görüşlerini ve inanç sistemlerini kullanıp öz-saygılarını arttırarak ölümlülükle ilgili endişelerini nasıl yönettiğini açıklamaya yardım eder (Solomon ve ark., 1991). DYK'ya göre dini inançlar,

ölümle ilgili konuların düşünülmesini azaltmaktadır; ayrıca ölümsüzlüğü ve kişisel güvenliği teşvik eden bireysel çabayı da artırmaktadır (Vail ve ark., 2010).

Heidegger, her bireyin ölümlü olduğunu içselleştirmesi gerektiğini, bu sayede yaşamın özünü ve anlamını bulabileceğini düşünür. Ölümü içselleştiren birey, bu sayede sorumluluk almada ve yaşamı anlamlandırmada motivasyon sağlar. Kierkegaard da Heidegger gibi ölüm gerçeğiyle bireyin yüzleşmesi gerektiğini ve bu sayede ahlaki anlamda harekete geçebileceğini belirtir (Magill, 1998).

Friedman ve Rholes (2008) dini anlamda fanatik olmanın varoluşsal kaygıya karşı koruyucu bir işlev görebileceği hipotezini test etmiştir. Sonuçlara göre kendi ölümleri hatırlatıldığında, dini anlamda fanatik olanlar, kontrol grubuna göre daha az dünya görüşlerini savunmuştur. Dini anlamda düşük seviyede fanatikliği bulunan katılımcıların ise kendi ölümlerini düşündüklerinde daha çok dünya görüşlerini savunmuşlardır. Yüksek düzeyde fanatiklik gösteren katılımcıların kendi ölümleri hakkında yazdıkları yazıların daha duygusal ve ılımlı oldukları analiz edilmiştir. Kendi ölümlerini barış ve kabul ile karşılayan bu katılımcıların, dehşet yönetimi kuramının varsaydığı endişelerden en çok korunanlar olduğu görülmüştür.

Allport ve Ross'un (1967) içsel ve dışsal dindarlık kavramları dehşet yönetimini etkilemiştir. İçsel dini inançlar içten motive edilip hayata yeni bir anlam ve amaç katarken; dışsal dini inançlar diğer faydaları (sosyal destek, teselli, güvenlik hissi gibi) elde etmek için kullanılır (Allport, 1966). DYK uygulanarak yapılan bir çalışmada bir kafede oturan katılımcılardan içsel dindarlığı daha yüksek olanların dünya görüşlerini savunmalarının daha az olduğu görülmüştür (Jonas ve Fischer, 2006). Dışsal dini inancı olanların ise aynı dehşet yönetimine sahip olamadığı ve ölüm temelli korkularının yüksek olmasından dolayı dünyevi düşüncelerini daha çok savundukları görülmüştür.

Benzer çalışmanın sonuçları Ortodoks Yahudilerinde farklı çıkmıştır. Pirutinsky (2009) doğuştan beri Ortodoks Yahudisi olanlar ile bir dönem dini inancını terk edip sonra belli bir arayış sonrası eski dinine kararlı bir şekilde dönenleri (*returnees*) karşılaştırmıştır. Ölümlü olduğunu hatırlatıcı sorular arayış sonrası eski dinine dönenlerde içsel inançlarını etkileyememişken, doğuştan Ortodoks Yahudisi olanlarda içsel dindarlık düzeyleri düşük çıkmıştır. Pirutinsky (2009)'ye göre sonuçlar dinlerin ölüm sonrası hayata olan bakış açısına göre değişmektedir. Ortodoks Yahudiliği kim iyilik yaparsa nihai bir yargı ile cenneti deneyimleyeceğine vurgu yaparken; Hıristiyanlıkta ölüm ötesi inanç daha belirgindir. Dolayısıyla, Ortodoks Yahudisi olan katılımcılar ölüm hatırlatıcılarına karşı daha endişeli tepkiler vermişlerdir. Pirutinsky'e (2009) göre bireyin davranışlarından sorumlu olma korkusu içsel dindarlığı düşürmektedir. Dinin dehşet yönetimindeki rolünün teolojik ilkeler ve değişen dini inanç ve kültüre göre değişmekte olduğunu savunmuştur. Çalışmanın sonuçları ve Pirutinsky'nin fikirleri dikkate alındığında din farklılıklarının ölümlülük belirginleşmesi durumunda önemli olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. DİNİ BAŞA ÇIKMA

Dini başa çıkma kavramına değinmeden önce başa çıkma (*coping*) kavramını tanımlamak gerekmektedir. Stres verici olaylardan kurtulmaya çalışmak ya da kurtulmak olarak da açıklanabilecek olan “başa çıkma” terimi, bireyin stres oluşturacak olay ya da etkenlere karşı direnmesi; bu direnç sırasında kullandığı duygusal, davranışsal ve bilişsel tepkilerin tümü olarak tanımlanır (Folkman, 1984).

Birey yaşadığı stres verici durumun iki yolla üstesinden gelebilir: a) stresi oluşturan durumu değiştirmek (*probleme dayalı başa çıkma*), b) eğer stres yaratan olay değişmeyecek durumda ise bireyin kendi bakış açısını ve duygularını değiştirmesi (*duygu odaklı başa çıkma*) (Lazarus, 1993; Atkinson, 1996; aktaran Kula, 2002). Stresli olaylara

başa çıkmada bireyin kullandıkları bir başka mekanizmada dini inançlarını kullanmaktır. Dini inançlar bireyin stres yaşamamasına sebep olan durumla başa çıkmasında bir çıkış yolu olmaktadır (Hood ve ark., 2009; aktaran Kula, 2002).

Bireyler ölümlü olduğu gerçeği ile yüzleştikçe psikolojik strese maruz kalabilmektedir. Bu yüzleşme herhangi bir trafik kazası, hastalık, afet, yakının vefatı ya da zihinsel bir odaklanma gibi farklı nedenlerle gerçekleşebilir. Ölümün nasıl ve ne zaman gerçekleşeceğine dair bilinmezlik (Byock, 1997), değerinin yokolması (Chochinov ve ark., 2006), aile ilişkileri ve dünya hayatının bitmesi (Knight ve Emanuel, 2007) bu stres sebeplerinden bazılarıdır. Fakat yaşanan stresin seviyesi bireyin karakterine ve yaşamına göre oldukça değişkendir. Lazarus ve Folkman (1984) tarafından geliştirilen bilişsel stres ve başa çıkma kuramında bilişsel değerlendirme ve başa çıkma olmak üzere iki ana süreç varsayılmaktadır. Bu süreçler stres ve stresle ilgili uyumsal sonuçların aracılardır (Folkman, 1984). Bilişsel değerlendirme (appraisal) bireyin strese neden olan olayı nasıl algıladığı ve değerlendirdiğini kapsar ve bu süreç iki ana basamaktan oluşur. Birinci ve en önemli basamak strese neden olan tehlikenin derecesini kavramaktır. Eğer bir miktar da olsa risk yoksa birey strese girmez. Fakat strese neden olan şey tehlikeli veya tehdit içeren bir unsurda birey ikinci basamağa geçer. İkincil bilişsel değerlendirme basamağı bireyin strese neden olan etkenle şahsi olarak ne kadar başa çıkabileceğini ve problemi yönetmede ulaşabileceği seçenekleri tahmin etmesini içerir. Bu nokta bireyin özel başa çıkma stratejilerini kullandığı andır.

Baş çıkma duygusal, fiziksel ya da bilişsel olarak tehdit eden, zorlayan ya da bireyin durumun üstesinden gelebilecek kabiliyetlerinin ötesinde olması gibi uyarınları idare etmede kullanılan evrensel bir aktivitedir. Folkman ve Lazarus (1980) iki baş çıkma stratejisi tanımlamıştır: Problem odaklı baş çıkma ve duygu odaklı baş çıkma. Problem odaklı baş çıkma problemin bizatihi kendisini değiştiremeye ya da yönetmeye

yardımcı olur. Bu strateji genellikle strese neden olan duruma yapıcı birşeyler yapılabileceğine inanıldığında ortaya çıkar. Duygu odaklı başa çıkma stratejisi strese neden olan etkenden dolayı ortaya çıkan üzüntü verici duyguyu düzenlemeye çalışır. Genelde, bireylerin stress sebebine karşı çaresiz hissettiklerinde ya da aşikâr bir çözüm yolunun bulunamamasında ortaya çıkar. Ölümlü olmanın da bireyde yarattığı çaresizlik hissi, bu süreçte duygu-odaklı başa çıkma stratejisinin kullanıldığını göstermektedir. Fakat normalde bireylerin bu iki strejinin ikisini de aynı anda kullanmaya çalıştığı görülmüştür (Tennen ve ark., 2000). Problemin kendisiyle bizzat başa çıkmak her zaman başarılı ve pozitif sonuçlar vermeyebilir. Strese yöneltilen düşmanlık, kendini suçlamak, gibi olumsuz duygusal tepkiler ve kaçınma, kararsızlık ya da kaçış gibi yardımcı olmayan stratejiler negatif duyguları ve genel stres seviyesini artırabilir (Kleinke, 2007). Belirli not alma meditasyonları ya da önemli medikal taramalardan kaçınma sağlık hizmetindeki bazı olumsuz başa çıkma stratejilerindedir (Siegel, 2015). Hem olumlu hem olumsuz dini başa çıkma stratejilerinin deneysel bulguları bir sonraki bölümde incelenmiştir.

Lazarus ve Folkman'ın (1984) kuramsal çerçevesini kullanan Pargament (1997:32) çeşitli durumlarda kullanılan Dini Başa Çıkma Modelini geliştirmiştir. Modelde Pargament, “kutsal ile bağlantılı olarak anlam aramak” (a search for significance in ways related to the sacred) olarak tanımladığı maneviyatı, din ile bir bütünün ayrılmaz iki parçası olarak kavramsallaştırmıştır. Bir insan ilahi, hürmetkâr veya mükemmel özelliklere sahip olmak için neyi seçiyorsa o kadar kişisel önemini kutsal sayar. Kendini kutsal saymak sadece sınır tanımayan, gerçeği aşan, ancak Tanrı ve dini takipçilikle de sınırlı değildir (Pargament, 1997). Sağlıklı bir bünye, huzur, harika bir ahiret yaşamı, kuvvetli aile bağları birey için nelerin kutsal olabileceğinin örnekleridir. Dini başa çıkma, strese neden olan etkenin kutsal olan amaç ile alakalı olduğunda ya da strese karşılaşıldığında kutsal olduğu düşünülen bir başa çıkma stratejisi kullanıldığında ortaya çıkar (Pargament, 1997). Örneğin, bireylerin çoğu hayatın bizzat mukaddes olduğu

kanaatindedir ve bu yüzden dini başa çıkma stratejilerini ölümcül bir hastalıkta ve ölümdede kullanır (Cummings ve Pargament, 2010). Bu kişilerin ayrıca ibadet etmek, dua etmek, meditasyon yapmak, şifa ritüelleri yapmak gibi kutsal başa çıkma yöntemleri vardır.

Pargament ve arkadaşları (2000) stresli yaşam olaylarıyla dini başa çıkmada beş fonksiyon tanımlamışlardır. İlk fonksiyon anlamlandırmadır. Dini inançlar hayatı anlamlandırmayı ve karşılaşılan zor durumları yorumlamayı sağlar. İkinci fonksiyon kontroldür; üstün olanın ve ustalığın galip gelmesi demektir, aksi takdirde ezici durumun kazanmasıdır. Üçüncüsü bireyin kendisinden daha büyük bir güçle bağ kurma arzusunda rahatlık sağlamasıdır. Bu durum bireydeki dehşet ve endişeyi düşürür. Dördüncü dini başa çıkma işlevi, bağlanmışlık ve diğerleriyle dayanışmayı teşvik eder ve bireye sosyal bir kimlik kazandırır. Sonuç olarak, dini başa çıkma stratejilerinin nihai amacı dönüşümdür. Bireyleri hayatlarında önemli olanı değiştirmeye ve “yeni önem kaynağını (a new source of significance)” bulmaya motive eder (Pargament, 1997).

Ölümlü olma farkındağı bağlamında, ilk dört fonksiyon ölüm tehdidine karşı koruyucu tampon olma görevi sağladığı için Dehşet Yönetimi Kuramı ile etkileşim halindedir. Fakat dönüşüm işlevi ile birbirinden ayrılmaktadır. Dini başa çıkma, değişime direnen bir araç olan DYK’ya, daha geniş bir bakış açısı sunmakta ve derin bir barış/kabul hissine yol açabilecek dönüşümü önermektedir (Pargament, 1997). Genel olarak, dini inançlar ve pratikler, ölçülen değişkenlere ve bireyin dini inanç ve uygulamalarının derinliğine ve entegrasyonuna bağlı olarak hem pozitif hem negatif sonuçlarla ilişkilidir (Cummings ve Pargament, 2010; Wachholtz ve Pargament, 2008). Sıradaki bölümde ölüm ve ölümlü olma hakkında olumlu ve olumsuz dini başa çıkma yöntemleri deneysel kanıtlarıyla incelenmiştir.

1.2.1. Olumlu ve Olumsuz Dini Başa Çıkma

Dini başa çıkma kavramını ilk öne süren Pargament (1997) dini başa çıkmayı (*religious/spiritual coping*) şöyle tanımlamıştır: Dini inançların ve pratiklerin stresli ve olumsuz yaşam olaylarına hangi düzeyde ve nasıl etki ettiğini ölçen çok boyutlu bir yapıdır. Pargament (1990) dinin üç yolla başa çıkmada kullanılabileceğini ifade etmiştir. Birincisi, dinin başa çıkma stratejilerinden yalnızca bir tanesi olduğudur. Yaşanan olayların birçoğunun doğasında din vardır zaten. Ekstra dini inanışları kullanmaya gerek yoktur. İkincisi dini inanışın başa çıkmaya katkıda bulunduğu yoldur. Örneğin; dini yönelimin alkol ve madde bağımlılığı ve evlilik dışı ilişkileri azalttığı görülmüştür (Hood ve ark., 1985). Üçüncü yol ise dinin başa çıkmanın ürünü olmasıdır. Sonraki çalışmalarda Pargament ve arkadaşları (1998) dini başa çıkmayı olumlu ve olumsuz dini başa çıkma tarzları olarak ikiye ayırmıştır. Günümüzde hala dini başa çıkma çalışmalarında Pargament ve arkadaşlarının olumlu ve olumsuz dini başa çıkma tarzları kullanılmaktadır. Dini başa çıkmayı analiz edebilmek için Pargament ve arkadaşlarının (2011) Brief RCOPE ölçeği en sık kullanılan ölçeklerdendir.

Olumlu dini başa çıkma “Allah’a yönelme, hayra yorma, dini yakınlaşma, dini yalvarma, dini dönüşüm, dini istikamet arayışı” gibi boyutları kapsar. Olumsuz dini başa çıkma ise “manevi hoşnutsuzluk, şerre yorma ve kişilerarası dini hoşnutsuzluk” gibi boyutları kapsar (Ayten ve Ensa, 2012). Olumlu dini başa çıkma tarzı, aşkın olan güçle güvenli bir ilişkiyi, başkaları ile ruhsal bağlılığı ve yardımsever ve barışçı bir dünya görüşünü kapsar. Olumsuz dini başa çıkma methodlarında ise manevi gerginlikleri ve mücadeleleri kendi ruh dünyasına, başkalarına ve Allah’a yansıtma vardır (Pargament ve ark., 2011). Olumlu dini başa çıkmada; Allah ile güçlü ve güvenli bir bağ, Allah’ın sevgi ve ilgisini hissetme, öfkeyi dindirmede Allah’ın yardımını fark etme, eylemler hakkında Allah ile ortak plan yapmak, içinde bulunulan zor durumlarda Allah’ın bireyi

güçlendirmeye çalıştığına inanma, günahlardan tövbe hissi ve dini inanca odaklanma ile dünyevi problemler hakkında endişelenmeyi bırakma vardır. Olumsuz dini başa çıkmada ise Allah'ın bireyi cezalandırdığı hissi, "ne yaptım da Allah beni cezalandırdı?" düşüncesi, Allah'ın bireye olan sevgisine duyulan şüphe, Allah'ın gücüne duyulan şüphe gibi durumlar bulunmaktadır (Pargament ve ark., 2011).

Holahan ve Moss'un (1987) de yaptığı çalışmaya göre stresli zamanlarda insanların %45'i, dini inançlarını kullanarak bu stresle başa çıkmaya çalışmaktadır. Hastalık, ölüm gibi bireyin kendi elinde olmayan olumsuz durumlarla karşılaştığında ise bireylerin %78'inin dini inançlarını kullandıklarını bulmuşlardır (Holahan ve Moss, 1987, aktaran Kula, 2002). Koenig, George ve Siegler (1988) seçkisiz 100 yetişkin katılımcıya stresli durumlarla nasıl başa çıktıklarını sordular. %45 oranında katılımcı dini inanç ve davranışlarıyla başa çıkmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Ayrıca, dini başa çıkma yöntemlerinden en çok Tanrı'nın adaletine ve kadere inanma, dua etme ve Tanrı'nın yardımını ve gücünü hissetme ifadeleri kullanılmıştır. Kilise tarafından düzenlenen aktiviteler en az belirtilen dini başa çıkma yöntemi olmuştur. O'Brien (1982) diyalize giren 126 kronik böbrek hastasıyla görüştü. %74'ü dini inançları sayesinde hastalıkla ve yapmaları gereken diyetle başa çıktığını belirtti.

Olumlu dini başa çıkma yaşamı anlamlandırma, kişisel bir manevi hissi ifade edebilme yeteneği ve diğerleriyle (Tanrı ya da diğer tüm ilahi varlıklar dahil) güvenli bir ilişki kurabilme yeteneği şeklinde açıklanabilir (Pargament ve ark., 1998). Olumlu dini başa çıkmanın hasta bireylerde acıyı azalttığı ve dikkati acıdan uzaklaştırdığı, stresi düşürdüğü ve anlamlandırma ve duygusal destek sağladığı deneysel olarak kanıtlanmıştır (Wachholtz ve Pargament, 2005;2008). Kronik hastalar dini inançlarının suçluluk duygularından kurtarmakla birlikte başkaları ve Tanrı ile iletişim kurmada harekete geçirdiğini rapor etmişlerdir (Gover-Graf ve ark., 2007). Bussing ve arkadaşları (2009)

başka hastalıkları da bulunan, yoğun ağrı çeken ve olumlu dini başa çıkma bulunan 580 kronik ağrı hastasıyla çalıştı. Çalışma hastaların olumlu dini başa çıkmayı kullanmalarının, acıyı değerlendirmeleri ve acı yönetimi kararlarını doğrudan etkilediğini göstermiştir. Ayrıca dua, ibadet etme, aynı inançtaki kişilere ev ziyaretleri gibi dini uygulamaların ve Tanrıya güvenmenin aktif başa çıkmaya yardımcı olduğu görülmüştür. Özetle, çalışma, dini etkinliklere katılan hastaların, inandıkları grupla veya aynı manevi inanca sahip bireylerle iletişim halinde olduklarında daha iyi acı yönetimini tecrübe ettiklerini belirtmektedir. Aynı inancı paylaştığı grupla aktif olarak iletişim halinde olanlara, stres yönetimi yapabilmeleri için dini destek sağlanabilir.

Tarakeshwar ve arkadaşları (2006) dini başa çıkma ve yaşam kalitesi arasındaki ilişkiye bakmışlardır. Beklenildiği gibi, olumlu dini başa çıkma yüksek yaşam kalitesi ve varoluşsal ve sosyal destek boyutlarıyla pozitif ilişki içinde çıkmıştır. Olumlu dini başa çıkma Tanrı'nın varlığını ve sevgisini, içinde bulunduğu grupta güç ve rahatlık hissini içerir. Murphy ve Fitchett (2009) da bireyle ilgilenen Tanrı inancının uzun vadede de depresyonu azaltıp azaltmadığına bakmışlardır. Depresyon tanısı olan ve hastanede yatan 136 hastaya 8 haftalık bir program uygulanmıştır. Katılımcılara Beck Depresyon Ölçeği, Beck Umutsuzluk Ölçeği ve Dini Esenlik Ölçeği uygulanarak yapılan çalışmadan ilgilenen Tanrı algısının düşük seviyede depresyon ile ilişkili olduğu saptanmıştır. 284 meme kanseri olan kadına yapılan bir başka çalışmada, olumsuz dini başa çıkma yöntemlerinin daha olumsuz zihinsel sağlık ve yaşam doyumu ile ilişkili olduğu görülmüştür (Hebert ve ark., 2009). Hebert ve arkadaşları olumlu dini başa çıkmanın kişisel gelişimi desteklediğini belirtmiştir.

1.2.2. Dehşet Yönetimi ve Dini Başa Çıkma

Ölümlü olmanın kabul edilmesi durumunda bireylerin daha özel dini başa çıkma yöntemlerini kullandığı görülmüştür. Ölümlülük bilinci yüksek olan bireyler din ve maneviyatı bir içsel bir yolculuk olarak tanımlamaktadırlar (Byock, 2002; Puchalski, 2009). Ölümcül hastalığı olan bireyler dini deneyimlerini hastalıklarının tanısı ile başlayan bir yolculuğa benzetmektedirler. Bu yolculuğun bir diğer adımı anlamlandırma ve yaşamın amacını çözmedir. Hastaların belirttiğine göre bu yolculuk, manevi keşifler bittiğinde ölümle sona erer (McGrath, 2004). Çalışmalardan anlaşıldığı gibi ölümlü olma gerçeği ile yüzleşmek, bireylerde manevi bir yolculuğa başlamada tetikleyici bir unsur olmaktadır.

Ölümden sonraki hayata inanan bireyler, bu manevi yolculuğun bir başka ayağı olan ölümden sonraki hayatta yepyeni bir yolculuk olarak devam edeceğine inanmaktadırlar. Bu yolculuk bireyin varoluşsal streslerinden arınmış, sağlıklı ve tamamlanmış bir yaşam döngüsü içerisinde (Byock, 2002). Yaşamının son dönemindeki hastaların hasta bakıcılarının belirttiğine göre, dini başa çıkma stratejilerini kullanan hastalar kişisel bir dönüşüm geçirmişler; tavırlarında ve hatta dış görünüşlerinde pozitif bir değişim olmuştur (Alcorn ve ark., 2010; Puchalski, 2009). Bakıcıları ve son dönem kanser, spinal stenoz ve kalp hastalarını kapsayan bir uzun dönem çalışmasında, bireylerin ölümlülük bilincinin yoğun olduğu bu dönemde manevi arayışlarının iki aşamalı bir süreçten geçtiği görülmüştür (Reed ve Rousseau, 2007). Bu süreçler, doğaüstü ve hümanistik düşüncelerdir. Doğaüstü düşünceler; Tanrı inancını, ölüm sonrası inancı ve aşkın bir manevi yanı içerir. Hümanist düşünceler ise kanıtlanabilir açıklamalara ve insan mantığına odaklanmaktadır. İki süreç bir bütün olarak ele alındığında olumlu dini başa çıkmanın hastalar üzerinde yararlı sonuçlar ile ilişkili olduğunu göstermiştir.

Ölümlülüğün belirginleşmesinde dini başa çıkmaya katkıda bulunan önemli dini uygulamalar dua, meditasyon, ibadet ve kutsal yazı okumalarıdır (Alcorn ve ark., 2010; Bänzinger ve ark., 2008). İbadet ve dua, en hızlı rahatlama hissi vermesinden dolayı tercih edilen yaygın dini uygulamalardandır (Francis ve Evans, 1995). İbadet ve dua etmede en önemli motivasyon kaynağı, Tanrı'dan yardım/korunma talep etme ve yalnız olmadığını hissetme duygusudur. Ölüme yakın durumda olan 68 hastanın en sık kullandığı dini uygulamanın ibadet etmek olduğu görülmüştür (Alcorn ve ark., 2010). Hastalar farklı ibadet yöntemleri kullanmaktadır: kendilerine dua etme, başkaları ile ibadet etme, güç ve kudret için dua etme ve başkalarından dua alma ve ibadeti sıklaştırma gibi.

Genellikle örgütsel yapılanma ile ortaya çıkan, zor ve şiddet gibi eylemleri kullanarak birtakım isteklerini zorla kabul ettirmek için yapılan terör saldırıları, insanoğlu için yaşanabilecek en olumsuz olaylardan birisidir. Bu saldırıların ortak amacı toplumda kaygı yaratarak toplumsal yapıyı aşındırmaktır. Nitekim Crenshaw (1992) terörizmi, geniş kitleleri etkilemek amacıyla küçük kurbanlara yönelik yapılan ani saldırılar yapan belirli bir yapı olarak tanımlamaktadır. Yöntemi ve amacı ne kadar farklı olursa olsun terör saldırılarının ortak sonucu toplumsal travmalardır. Bireyler terör saldırıları sonrası acizlik, şaşkınlık, öfke, adaletsizlik hissi gibi duyguları yaşamaktadır. Teröre doğrudan ve dolaylı olarak maruz kalan bireylerin yaşam algıları, geleceğe ilişkin beklentileri, duygu durumları ve düşünce sistemlerinde değişiklikler oluşmaktadır. Bosco ve Harvey (2003) terör saldırıları sonrası üniversite öğrencilerinin yüksek düzeyde kaygı yaşadığını bulmuşlardır. Bir başka çalışmada 11 Eylül saldırıları sonrası bireylerde Travma Sonrası Stres Bozukluğuna sıkça rastlandığı görülmüştür (Galea ve ark., 2003; Schelenger ve ark., 2002; Schuster ve ark., 2001).

Negatif olaylarda dini inançlarını başa çıkmada kullanan bireyin terör saldırısı gibi ani ve etkileyici olan bu olumsuz durum karşısında kullanmaması beklenemez. Dünya çapında yapılan 556 bireye yapılan bir çalışmada 11 Eylül terör saldırısı sonrası dini inancına çok kuvvetli bir şekilde sarılıp bu şekilde rahatlamaya çalışanların oranı %44 çıkmıştır (Schuster, 2001). Aynı çalışmada Amerikalıların %90'ının yaşadıkları stresle baş etmede dine yöneldiği görülmüştür. “Saldırıları sonrası dini ritüellere yöneliminiz oldu mu?” sorusuna yetişkin katılımcıların %44'ü evet çok fazla, %31'i evet oldukça cevabını vermişlerdir. Saldırıların olduğu sene İncil satışlarında ciddi bir artış görülmüştür. Tanınmış bir İncil basımevi olan Zondervan 11 Eylül terör saldırılarından sonra İncil satışlarında %25'lik artış olduğunu ilan etmiştir (Moira Bucciarelli, 2005). Barna Araştırma Şirketi'nin yaptığı araştırmada 11 Eylül saldırıları öncesi ve sonrası dini tutum ve alışkanlıklar karşılaştırılmıştır. Sonuçlar beklenen şekilde çıkmıştır. Kiliseye düzenli katılım saldırılar öncesi %25 iken saldırı sonrası katılımın %48'e çıktığı görülmüştür (Research Releases in Faith ve Christianity, 2011). Görüldüğü üzere olumsuz yaşam olayları özellikle terör saldırıları bireyin yaşamı anlamlandırma için dine daha önem verdiğini göstermektedir.

1.3. TANRI ALGISI

Bilinmeyene ilgi duyan insan, insanlığın varlığınının başından beri Tanrı kavramı hakkında fikir yürütmüştür. Tanrı kavramı ve Tanrı algısı kavramları ilk olarak Ana-Maria Rizzuto (1970) tarafından ayrıştırılmıştır. Rizzuto'ya göre Tanrı algısı, Tanrı sözcüğünün zihinsel sözlük anlamından ziyade kişinin Tanrı'yı nasıl hayal ettiğine dair psikolojik bir modeldir. Bireyin çeşitli kaynaklardan edindiği Tanrı'ya dair bilgileri zihninde birleştirmesiyle ortaya çıkan genel tablo Tanrı algısını oluşturur (Rizzuto, 1979).

Tanrı algısı adından da anlaşıldığı gibi bireyin Tanrı hakkında sahip olduğu bilişsel şemalar bütünüdür. Bireyler ister Tanrı'nın varlığına inansın ister inanmasın

Tanrı'ya dair bir algıya sahiptir. Bu algı içerisinde Tanrı'ya ait düşünce ve duyguları da kapsar. Her bireyin Tanrı algısı özünde farklıdır. Resmedilemeyen ve gözle görülmeyen Tanrı'nın her bireydeki algısının farklı olması doğaldır.

Tanrı'ya yönelik algının çocukluk hatta bebeklik döneminde ortaya çıktığı ve temelini atıldığına dair kuramlar mevcuttur. Freud yansıtma teorisinde Tanrı'yı çocuğun zihnindeki baba figürüyle bağdaştırırken, Guntrip (1969) içsel Tanrı algısının çekirdeğinin anne-çocuk ilişkisi olduğunu belirtir (Kartopu ve Özbolat, 2014). Rizzuto nesne ilişkisi kuramında genelleyerek ebeveyn-çocuk ilişkisinin bireyin Tanrı'ya dair algılarında önemli rol aldığını belirtmektedir. Kurama göre anne bebeğin algıladığı ilk Tanrı'ya dair tasavvurdur. Tanrı'ya dair algının oluşmasında anne ve babanın ortak olarak rol aldığını belirten başka empirik çalışmalar da vardır (Birky ve Ball, 1988; Justice ve Lambert, 1986). Tanrı algısının nasıl oluştuğuna dair pek çok teori vardır. Bu teoriler file bakmadan dokunarak tanımlamaya çalışan insanlar metaforuna benzetilebilir. Hepsinin doğruluk payı vardır. Ama bütünü özetlemez. Tanrı algısında bireyin cinsiyeti ve yaşından bigi düzeyine, anne baba ilişkisinden yaşadığı sosyal çevreye, aile ve çevreden edindiği Tanrı'ya dair sıfatlardan, yaşadığı olaylarda edindiği savunma mekanizmalarına ve inandığı dine kadar pek çok sebebi etkili olmaktadır. Nitekim çoğu çalışma Tanrı algısının tek boyutlu ve basit yaklaşımlarla çözümlenemeyeceğini belirtmektedir (Kartopu ve Özbolat, 2014).

Bireylerdeki Tanrı'ya yönelik atıflar şefkatli, otoriter, güvenilir, koruyucu, sığınılabilir gibi sıfatları içerir ve her bireyde farklıdır. Fakat genellenecek olursa olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılmaktadır. Olumlu atıflar merhametli, seven, koruyan, affedici, ilgilenen, umursayan Tanrı gibi sıfatları içermektedir. Olumsuz atıflar ise cezalandıran, korkutan güvenilir olmayan Tanrı gibi negatif algılardır.

Cecero ve arkadaşları (2004) Tanrı algısına dayanan tutarlılık teorisini ortaya atmışlardır. Teroriye göre bireyin benlik algısı nasılsa Tanrı algısı da aynı yönelimdedir. Dolayısıyla, kendilik algısı olumsuz olan bireyin Tanrı algısı da olumsuz olacaktır. Aynı şekilde kendisinin sevilen, güvenilir biri olduğunu düşünen birey, Tanrı'yı da güvenilir, seven gibi sıfatlarla tanımlayacaktır. Benzer sonuçlar başka çalışmalarda da çıkmıştır. Benson ve Spilka (1973) yaptığı çalışmada bilişsel duyarlılık teorisine dayanarak bireyin benlik değeri ve kontrol odağı (*locus of control*) ile Tanrı algısı arasında ilişki olduğunu bulmuşlardır. 128 Katolik öğrenciye yapılan çalışmada benlik algısı yüksek bir seviyede olan bireylerin Tanrı'yı daha "seven" Tanrı olarak algıladıkları görülmüştür. Benlik saygıları düşük olan bireyler ise Tanrı'yı "otoriter ve cezalandıran" olarak nitelendirmişlerdir. Çalışma Cecero ve arkadaşlarının ortaya attığı tutarlılık teorisini desteklemektedir.

Homan ve Cavanaugh (2013) Tanrı'ya yönlendirilen atıfların tamamının bireyin yaşamında bir fayda vermediğini; aksine Tanrı'ya atfedilen bazı özelliklerin birey için faydasız olduğunu belirtmiştir. Çalışmasında kindar, muhtaç, yönetici ve öğretici Tanrı algılarının bireyin hayatında işlevsiz olduğunu belirtmiştir. Bireyin sahip olduğu Tanrı algısı, hayatını zorlaştırıp kendisini aciz ve suçlu hissettiriyorsa sorun teşkil etmektedir. Yine aynı şekilde yaşamda karşılaşılan sıkıntılar Tanrı'nın hoşnutsuzluğunun delilleri olarak algılanırsa bu da birey için sıkıntıya neden olabilir (Edmondson, 2008).

Bunun yanısıra Tanrı'ya dair algıların bazıları da bireyin psiko-sosyal yaşamına fayda sağlamaktadır. Sevgi yönelimli bir Tanrı algısına sahip bireylerin yaşamı sürdürme ve bağlılık nedenlerinin daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır (Kartopu ve Özbolat, 2014). İki farklı çalışmada Kirkpatrick ve Shaver (1990,1992) bağlanma stilleri ile Tanrı algıları arasında ilişki bulmuşlardır. Yine aynı çalışmada bireyin yaşadığı stresle başa çıkmada Tanrı'yı güvenilir bir sığınak olarak gördüğü belirtilmiştir.

Konuyla ilgili Türkiye’de de yapılan çalışmalar vardır. Güler’in geliştirdiği Tanrı Algısı Ölçeği alanın önemli bir ihtiyacını karşılamıştır (Güler, 2007b). Aydın’ın (2011) bir çalışmasında dini inancın intiharı önlemede ne kadar etkili olduğunu araştırmış; yaşamı sürdürmede sevgi yönelimli Tanrı algısı’nın olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Tanrı’ya karşı daha olumsuz atıflarda bulunan bireylerin intihar olasılığının daha yüksek olduğu görülmüştür. Özdoğan (2005) duygu güdümlü temalarla (sevgi odaklı Allah algısı ve korku odaklı Allah algısı) ile biliş güdümlü temaları (kendinden yola çıkarak Allah’ı tanıma ve kaynaklardan ve toplumsal anlayıştan yola çıkarak Allah’ı tanıma) baz alarak nitel görüşmeler yapmıştır. Yapılan ikili görüşmeler sonucu bireylerin kendilik algılarıyla Tanrıya dair algılarının paralel yönde olduğu görülmüştür. Çalışmaların genelinde bireyin Tanrı algısının stres yönetimi, sosyal hayata uyum, psikolojik sağlık gibi faktörlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Mevcut çalışmada Tanrı algısı konusunda Aydın’ın geliştirdiği Tanrı Algısı Ölçeği kullanılmıştır. Tanrı algısında iki temel yönelim belirlenmiştir: Bunlar, sevgi yönelimli ve korku yönelimli Tanrı algılarıdır.

1.4. PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ

DYK çerçevesinde dini inançlar psikolojik uyum sağlama ve iyi oluşu sağlamaktadır. Bu sayede DYK’nın iki temel ayağından birisini oluşturan öz-saygı desteklenerek bireyin ölümlülüğe dair yaşadığı psikolojik terör hafiflemektedir.

İyi oluş (*well-being*) “hayat boyu devam eden ilerlemeler” olarak tanımlanmaktadır. İyi oluşun temel boyutlarını ve teorik kökenlerini Ryff (1995) kategorize etmiştir. Bu kategorizasyona göre iyi oluşun temel boyutları: kendini kabul, kişisel gelişim, yaşam amacı, özerklik, çevre yönetimi, uyumlu ilişkilerdir. Ryff’a (1995) göre teorik olarak ise şu tanımlamalar ve kökenler iyi oluş kavramını tanımlamaktadır: kişisel gelişim (Erikson), temel yaşam eğilimleri (Bühler), zihinsel sağlık (Jahoda, Birren), bireyselleşme (Jung), kendini gerçekleştirme (Maslow), tam anlamıyla işlevsel birey olma (Rogers), olgunlaşma (Allport), kişiliği yönetme süreçleri (Neugarten).

Psikolojik iyi oluşun tanımlamasını yapan Ryff (1995) alt boyutlarını da açıklamıştır. İyi oluşun temel boyutlarından olan kendini kabul; kendine karşı olumlu tutum sahibi, iyi ve kötü niteliklerini de içerecek şekilde benliğinin tüm yönleri ile kabul etmeyi ve geçmiş hayatı hakkında olumlu hissetmeyi içermektedir. Kendini kabul aşamasında sıkıntı yaşayan bireyler, geçmiş hayatında hayal kırıklıkları biriktirmiştir ve var olan kendisinden daha farklı olmak ister. Uyumlu ilişkileri olanlar sıcak, tatmin edici ve başkalarıyla güvenli ilişkileri olan, başkalarını önemseyen, güçlü empati, şefkat ve yakınlık yeteneğine sahip olan bireylerdir. Uyumlu ilişkisi olmayan bireyler ise kişilerarası ilişkilerde izole ve sinirlidir, iletişime geçmek için istekli değildir. Psikolojik iyi oluşun bir diğer alt boyutu olan özerklik ise bağımsız karar alabilmeyi, gerektiğinde toplumsal baskılara direnebilmeyi ve bireyin kendisini kişisel standartlarla değerlendirmesini içerir. Özerklik boyutunda yeterli düzeye gelememiş bireyler başkalarının beklentileri ve değerlendirmelerinden endişe duyar, önemli kararları başkalarının fikirlerine dayanır, toplumsal baskılara boyun eğer. Çevre yönetiminde ustalık ve yeterlilik anlayışı vardır. Karmaşık olan çevresel faaliyetleri kontrol edebilir ve çevredeki fırsatları etkili bir şekilde kullanır. Kişisel ihtiyaç ve değerlerine uygun bağlamları seçebilir (Ryff, 1995).

1.4.1. Dehşet Yönetimi ve Psikolojik İyi Oluş

Dini inanç ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişki genel anlamda psikoloji, dini ilimler, felsefe ve sosyoloji gibi pek çok alanın merak ettiği bir soru olmuştur. Özellikle günümüzde dinin içeriği ve önemi sık sık tartışılırken bu konu ampirik bir cevap niteliğindedir. Yapılan çalışmalara bakıldığında genel anlamda dini inancın bireyin ruh haline ve stresle başa çıkmasına pozitif katkısı olduğu yönünde bulgular vardır. Sayıca daha az da olsa aksini gösteren sonuçlar da bulunmaktadır.

Din ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar 1970'lerde Sanua (1969), Stark (1971), Becker (1971) ve Dittes (1971) ile başlamıştır. Günümüzde ise pek çok çalışma vardır. Ellison ve arkadaşları (1989) dindarlığın bağlılık türleri, aktif olarak dini gruplara katılım ve yaşam memnuniyeti arasında anlamlı bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Sonuçlara göre kiliseye katılım bireyin yaşam memnuniyetini arttırmaktadır. Ellison (1991) başka bir çalışmasında dini bağlılık ve dini etkinliklere katılım ile iyi oluş arasındaki ilişkiye bakmıştır. Sonuç yine beklenildiği gibi dini inançlara daha bağlı olan bireylerin daha mutlu oldukları ve yaşamdan daha fazla lezzet aldıkları şeklinde çıkmıştır. Aynı zamanda dini yaşamı ve inancı daha kuvvetli olan bireylerin travmatik olaylardan psikosoyal anlamda daha az seviyede etkilendiği görülmüştür.

Bir başka çalışmada bireylerin dini yardım organizasyonlarında daha aktif olmalarıyla psikolojik iyi oluşları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur (Thoits ve Hewitt, 2001). Bir başka çalışmada Korkmaz (2012) bireylerdeki psikolojik iyi niyetle Tanrı'ya bağlanmaları arasında ilişki bulmuştur. Tanrı'ya güvenli bağlanan bireylerde olumlu psikolojik bir ruh hali gözlemlenirken, Tanrı'ya güvensiz bağlanmada psikolojik iyi oluş seviyesi düşüktür.

Dini inanç bireyin ruh sağlığını korumada ve iyileşmesinde önemli rol oynar (Kirkpatrick, 2005). Bireyin yaşadığı olumsuzluklara karşı dini inanç bireye güvende olma duygusu sağlar. Birey ilahi bir güç tarafından korunduğunu hisseder (Bradshaw ve ark., 2010). Kirkpatrick (2005) dini inancın sosyal hayatta, iletişimde, yaşamda karşılaşılan her türlü zorlukla başa çıkmada pozitif anlamda etkili olabileceğini vurgulamaktadır.

Yapılan çoğu çalışmanın aksine dini inanç ile psikolojik iyi oluş arasında olumsuz ilişki olduğunu belirten çalışmalar da vardır. Örneğin Martin ve Nichols (1962) dindar

insanların daha katı, önyargılı, zeki olmayan ve savunmacı bireyler olduğunu iddia etmişlerdir. Rokeach (1960) benzer şeyleri iddia etmiş ve inanan insanların daha gergin ve semptomatik olduğunu belirtmiştir. Ellis (1980) çalışmasında duygusal anlamda huzursuzluk ile dini inanç arasında ilişki bulmuştur. Walls (1980) ise dindarlık ile duygusal sağlığın ve rasyonalitenin birbirlerine zıt kavramlar olduğunu ve klinik psikologlarında da bu düşüncenin yaygın olduğunu savunmuştur.

Keyes ve arkadaşlarının (2002) anlamlı amaç edinme, kişisel gelişim ve nitelikli iletişim kurabilme gibi varoluşsal ihtiyaçları yönetebilme olarak tanımladığı psikolojik iyi oluş kavramı mutluluk, benlik algısı, sağlıklı iletişim gibi pek çok alt boyutu içermektedir. Psikolojik iyi oluş kavramı kendini gerçekleştirme, olgunlaşma gibi belirleyicilerden elde edilmiştir (Ryff ve ark., 1999). Bu açıdan geniş ve genel bir anlama sahiptir. Doğan ve Eryılmaz'ın (2013) yaptığı çalışmada benlik saygısı/özsaygı (self-esteem) ile psikolojik iyi oluşun pozitif yönde ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır.

Dehşet Yönetimi Kuramına göre birey ölümlü olduğunu farketmişçe bilinçdışı bir strese girer ve bu stresin üstesinden gelebilmek için bazı mekanizmalar kullanır. Bunlar; öz saygıyı artırma ve kültürel dünya görüşlerini geliştirmedir. Öz saygısı artan veya kültürel dünya görüşüne daha sıkı bağlanan kişiler sembolik bir ölümsüzlük duygusu yaşamaktadır. Bu da ölümlülüğün belirginleşmesiyle oluşan stresi azaltmaktadır (Solomon ve ark, 1991). Özsaygısını artıran bireyin psikolojik iyi oluşunda artışlar olduğu çalışmalar da görülmüştür (Doğan ve Eryılmaz, 2013). Bu yüzden ölümlü olduğunu hatırlayan bireylerin özsaygılarını artırarak psikolojik anlamda daha iyi olmaları öngörülebilir. Bu öngörünün aksine Dehşet Yönetimi Kuramı ölümü psikolojik bir tehdit olarak nitelendirir ve bireyler bu tehditle başa çıkamaması durumunda psikolojik anlamda olumsuz etkilenebilir. Bu konuda yapılan çalışmalara aşağıda değinilmiştir.

Ölümlülük bilincinin bireyin davranışlarında farklılıklara sebep olduğu görülmüştür. Burke ve arkadaşları (2010) ölümlülük bilincinin önyargılı olma, şiddet eğilimi, hayır kuruluşlarına yardımda bulunma, çocuk sahibi olma, oy verme ve araba sürme gibi davranışları etkilediğini belirtmişlerdir. Bireyin davranışlarının bile değişmesine etki eden ölümlülük bilincinin insanın ruh halini ve iyi oluşunu etkilememesi mümkün değildir. Nitekim bireyin ruh dünyasında bazı değişiklikler olmuştur ki birey bu davranışları yapma isteği ve eğilimi göstermiştir.

DYK araştırmacıları, bireylerin ölümlülük bilincinin psikolojik iyi oluşta pozitif etki potansiyeline sahip olduğunu savunmuş olmasına rağmen bu düşüncenin doğrudan ampirik incelemesi literatürde pek yoktur. Şüphesiz, nasıl ölümle alakalı bir içeriğe sahip olmayan konular heyecan veriyorsa ölümle ilgili içeriğe sahip olan deneyimler de (bir araba kazasını izlemek gibi) bireylerde içsel bir huzursuzluğa sebep olabilir. Bireylerin özsaygısı da bu kaygı yaratan deneyimlerin neden olduğu huzursuzluğun düzeyini etkiler (Solomon ve ark., 1991).

Konuyu çalışan Routledge ve arkadaşları (2010) ölüm düşüncesi ile psikolojik iyi oluş, kişisel gelişim isteği ve uygunsuz davranışlar arasındaki ilişkiye bakmışlardır. Çalışmalarında ölümle ilgili bilincinin psikolojik iyi oluşu tehdit ettiğini gösterir sonuçlar bulunmuştur. Özsaygının ise bu tehdiye karşı bir tampon görevi gördüğü belirtilmiştir. Ölümü ve ölümlülüğü düşünmek, bireyin ruh halini direk yollarla etkilemezken, uzun vadede sembolik savunma mekanizmalarıyla yaşam memnuniyeti sağlamaktadır. Bu durum, bireylerin bilinçaltında her zaman var olan ölüm düşüncesini düzenleyebildiklerini ve bu şekilde düşüncelerin direk yollarla sıkıntıya neden olmasının önlediğini göstermektedir. Benzer sonuçları Arndt ve arkadaşları (2004) bulmuştur.

Çalışmanın konusu olan ölümlülük bilinci, DYK'ya göre bireyi psikolojik bir dehşete düşürmektedir. Din bu noktada kullanılan önemli bir kaygı tamponudur (*anxiety*

buffer). Ölüm sonrası hayata inanma, ilahi öğretilerin vurguladığı hayatı anlamlandırma ve kendinden daha güçlü olan ve kalıcı bir Tanrı'ya inanma bireylerdeki ölüm kaygısı ve ölümlü olma bilinci ile ortaya çıkan stresle başa çıkmada etkili ve yaygın kullanılan bir yöntemdir (Flannelly ve ark., 2006).

Psikolojik anlamda iyi olan bireylerin depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkları yaşama ihtimali daha zayıftır. Ölüme yakın dönemdeki hastalara (*end of life patients*) yapılan ampirik çalışma dini yaşam ile depresyon semptomlarının arasında ilişki olduğunu göstermiştir (Kandasamy ve ark., 2011; Koenig, 2007). Manevi iyi oluş ile psikolojik iyi oluş arasında da pozitif ilişki bulunmuştur (Bekelman ve ark., 2009; Lo ve ark., 2010). Yapılan nicel çalışmaların bazılarında, ölümü düşünen bireyler, ölümün neden olduğu belirsizlik ve üzüntüyü dini inançlarını kullanarak; yaşamı anlamlandırmaya çalıştıklarını ve içsel huzura kavuşmayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir (Murray ve ark., 2007; Penman ve ark., 2009; Pevey ve ark., 2008). Peselow ve arkadaşları (2014) dini inancın psikolojik iyi oluşu pozitif yönde etkilemesi için içten gelmesi gerektiğini belirtmişlerdir. İçselleştirilmiş dini inançlardan birey davranışlarını içsel bir motivasyonla kontrol edip hayatı anlamlandırabilirken, içselleştirilmemiş inançlar her zaman sosyal etkilere açıktır ve temeli oturmamıştır (Allport, 1966). Bu sebeple içsel dindarlık psikolojik anlamda iyi oluşa katkıda bulunmaktadır.

1.5. ÖLÜM KAYGISI

Psikoloji alanı ölüm konusunda, ölüm kaygısı, yas danışmanlığı ve palyatif bakım danışmanlığı konuları üzerinde durmuştur (Hulseley ve Frost, 1995). Tüm çalışmaların ortak kanaati ölüm gerçeğinden bireylerin etkilendiği ve bu gerçekle yüzleşmenin zor olduğunu göstermektedir. Ölüm sonrası üzüntüyü beş aşamaya ayırıp bir model geliştiren Elisabeth Kübler Ross, Ölüm ve Ölmek Üzerine (1969) adlı kitabında ölüm korkusunun evrensel olduğunu, her bireyin bu kaygıyı yaşadığını belirtmiştir. Kübler-Ross (2010) geliştirdiği modelde ölüm sonrası üzüntüyü; inkâr ve yalnızlaşma, öfke, pazarlık, depresyon ve son aşama olan kabullenme şeklinde gruplara ayırmıştır. Çünkü ölüm anını düşünmek korkunçtur, ürkütücüdür. Solomon ve arkadaşları (1991) ölüm kaygısını “bireyin varlığını tehdit eden ve ölümle sonuçlanabilecek herşeye dair ortaya çıkan yoğun kaygı” şeklinde tanımlamışlardır.

Psikolojik yaklaşımlar ölüm kaygısına farklı açıklamalar getirmiştir. Psikodinamik yaklaşıma göre bireyler biliçdışında ölümsüz olduklarına inanırlar ve ölüm korkusu pek çok psikosomatik hastalığın altta yatan sebebidir (Freud, 1957). Jung’a göre ölüm korkusu bireyin yaşama korkusuyla doğrudan alakalıdır. Ölümden korkmak yaşama korkusunu da beraberinde getirmektedir. Bu açıdan ölüm korkusu depresyonla doğrudan ilişkili ve anın farkında olmakla da ters orantılıdır. Varoluşçu yaklaşıma göre ise ölüm gerçeği kaçınılmazdır ve her birey bu gerçeğin kaygısını yaşamaktadır. Birey ne kadar ölüm gerçeğini kabul ederse o kadar anın farkında olur ve hayatı daha güzel ve verimli yaşamaya çalışır (Yalom, 2001). İbn-i Sina ise bireyin ölüm hakkında bilinmezlik yaşamasının yanısıra ölüm sonrası diğer insanların hayatına devam edeceği ve bedenini bırakacağı gerçeğinin de korkuya ve kaygıya neden olduğunu belirtmiştir. Bilişsel yaklaşıma göre ölüm hakkındaki olumsuz algı nedeniyle ölüm kaygısı gelişir (Tanhan,

2007). Ölüm kaygısını açıklayan bir diğer yaklaşım da Dehşet Yönetimi Kuramıdır. Kuram yukarıda detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Her ne kadar tüm bireylerde ölüm korkusu olduğu belirtilse de bu durumun kaygıya dönüşmesi bireyin içinde bulunduğu sosyal çevre, karakteri, yaşamışlıkları ile şekillenir ve azalır ya da artar. Örneğin İsveç'te yapılan bir çalışmada ölüm kaygısının gelişimsel olarak 11 yaşından sonra netleştiği belirtilmektedir (Sandström ve Şermin, 1971). Türkiye'de yapılan bir çalışmada ise gençlerin nasıl öleceği ve ölüm sonrası yaşam hakkında kaygıya sahip oldukları görülmüştür (Özkan, 1984).

Karakuş ve arkadaşları (2012) ölüm kaygısını etkileyen değişkenleri yaş, meslek, cinsiyet, medeni durum, fiziksel hastalık, ruhsal hastalık, yaşam olayları, kişilik özellikleri, sosyo kültürel özellikler, gelişimsel süreçler ve din olarak kategorize etmişlerdir. Yılmaz (2013) 8-13 yaş arası çocuklarının gelişiminde ölüm kaygısını incelemek için 572 çocuğa *Çocuklarda Ölüm Kaygısı ve Tanrı Algısı Ölçeklerini* uygulamıştır. Elde edilen bulgulara göre yaş, cinsiyet, ölüm tecrübesi ve yetişkinlerle iletişim değişkenleri ile ölüm kaygısı arasında anlamlı pozitif bir ilişki bulunurken; çocukların Tanrı algıları ile ölüm kaygıları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Dinlerin temel misyonlarından birisi olan ölümlü anlamlandırma bireylerin ölüm kaygılarını etkileyen faktörlerden birisi olmasına sebep olmuştur. Yokluğun olmadığını ve ölümsüzlüğü vadeden, hayata anlam veren dinlerin bireylerin ölüme olan bakış açısını değiştirmesi kaçınılmazdır. Ölüme anlam verirken bir yandan ölümün hatırlanması ve mezar ziyaretleri yapılması gibi öğretilerle de ölüm gerçeğinden uzaklaşamayacağını ve dersler alınması gerektiğini de yine dinler tavsiye etmektedir.

Ölüm kaygısıyla başa çıkabilmek için kültürel ve bireysel savunma mekanizmaları kullanılmaktadır (Karakuş ve ark., 2012). Kültürel savunma mekanizmalarından olan mezar, tabut, ölü evine ziyaret gibi cenaze işlemleri; esasında

ölünün kendisinden çok ölünün ardında kalan yas sürecindeki bireyler içindir (Dikmen, 2015). Bireysel savunma mekanizmaları ise yas tepkileri denilen sürecin içerisine girmektedir.

1.5.1. Dindarlık ve Ölüm Kaygısı

Ölüme dair kaygılar ile dindarlık ilişkisi pek çok çalışmaya konu olmuştur. Dinler genel anlamda ölümün dehşetine, yokluk ve hiçlik hissine karşı bireyleri korumaktadır (Karakuş ve ark., 2012). Dinlerin ölüme anlam vermesi ve bazı dinlerin ölümsüzlüğü vadetmesi dinlerin ölüm kaygısını azaltıp azaltmayacağı sorusunu akıllara getirmektedir. Bu konuda yapılan çalışmaların çoğu dindarlık ile ölüm kaygısı arasında ters orantılı anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Dindar bireylerde ölüm kaygısı daha az görünürken, dini başa çıkma mekanizmalarını az kullanan bireylerde ölüm kaygısının daha çok yaşadığı gözlemlenmiştir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar çıkmıştır (Tanhan, 2007). Fakat sonuçlar her dine göre değişebilmektedir. Nitekim, Erdoğan ve Özkan (2007) çalışmalarında ölüm kaygısı düzeyinin dinlere göre değiştiğini bulmuşlardır. Sonuçlara göre; Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, ölüme yönelik kaygıyı en fazla Yezidiler yaşarken Müslümanlar ve Süryanilerin daha az ölüm kaygısı yaşadığı gözlemlenmiştir.

Dinlerin ölüm kaygısına etkisi bu kadar belirginken Tanrı algısının ölüm kaygısına etkisinin olmaması beklenemez. Yapılan çalışmaların sonuçları çelişkilidir. Örneğin; Türkiye’de yaşlılara yapılan bir çalışmada Tanrı algısı ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde ilişki bulunmuştur. Tanrı algısı olumlu oldukça bireylerin ölüm kaygısının azaldığı görülmüştür (Orak ve ark., 2015). Fakat bir başka çalışmada Tanrıya bağlanmanın ölüm kaygısı ilişkisi incelenmiş; Tanrı’ya hem güvenli bağlanma hem de kaygılı bağlanma ile ölüm kaygısı arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Bir başka çalışmada içgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı

ilişki bulunmuş; dışgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında bir ilişki bulunmamıştır (Mutlu, 2013). Yine Karaca'nın (2000) yaptığı bir çalışmada dindarlık arttıkça ölüm kaygısının azaldığı ortaya çıkmıştır. Swanson (1998) ölümden sonra cezalandırılma düşüncesinin ölüm kaygısı ile ilişkili olduğunu, bu düşünce arttıkça kaygının da arttığını bulmuştur (Swanson ve Byrd, 1998).

1.5.2. İslam Düşünürlerinde Ölüm Kaygısı

Ölüme dair düşüncelerin izleri insanlığın başlangıcına dayanmaktadır. Ölümün felsefesi ve gerçekliği tartışılırken aynı zamanda ölümlü olduğunu bilen insanın yaşadığı ölüm kaygısı da ele alınmıştır. İslam filozof ve düşünürlerinin de hakikat arayışlarında ölümü ele almaları düşünülemez. Ölümlü olma bilincinin neden olduğu kaygıyı ölüm korkusu olarak ele alan İslam düşünürleri, bu kaygıyı hem tanımlamış hem de çözüm yolları sunmuşlardır. İbn Sina, El- Kindî, Gazali, Farabî, Yunus Emre, Mevlâna Celaleddin-i Rumi, İbn Miskeveyh ve Ebû Bekir er-Râzî ölüm kaygısını ve ölüm kaygısını yenmek için çözümleri ele alan başlıca İslam düşünürleridir.

El- Kindî, Üzüntüden Kurtulma Yolları (2002) isimli eserinde psikolojik bir acı olan üzüntüden kurtulma yollarından bahsetmiştir. Üzüntülerden başlıcasının da ölüm kaygısı olduğunu belirten Kindî'ye göre ölüm kaygısının çaresi, ölümden neden korkulduğunda gizlidir. Bu nedenle Kindî ölüm korkusunun temelinde akıl ve muhakeme yeteneğinin doğru şekilde kullanılmaması olduğunu belirtir. Çünkü Kindî 'ye göre aklın kontrolünden uzaklaşmayan insanlara göre ölüm kaygısı yersizdir. Ölüm, varlığın tamamlanmasıdır ve tabii birşeydir. Yine kendisine göre ölüm hakiki vatana gidiştir.

Ebû Bekir er-Râzî, Ruh Sağlığı (2008) isimli eserinde ölüm kaygısına ve çarelerine değinmiştir. Râzî'ye göre sevilen şeyin kaybı ve elde edilmemesi insanda üzüntüye neden olur. Eğer sevilen şeyin kaybı kaçınılmazsa onunla geçirilen vaktin kıymeti bilinmeli ve bunun güzelliğine odaklanılmalıdır. Bu sebeplerle ölümden sonraki

yaşama inanmayan kişi ölüm kaygısından kurtulabilir. Ölümden sonraki yaşama inanan kişi ise ölümün bir son olmadığını bildiği için zaten avantajlıdır. Râzî, duyguların aklın kontrolüyle dizginlenmesine Kindî gibi vurgu yapmıştır. Kendisi gelecek hayata karşı ümitvar olmanın ölüm kaygısını geçireceğini belirtmektedir.

Farabî (2017), ölümden korkmayan insanların erdemli insanlar olduklarını belirtir. Ona göre ölümden cahiller korkar. Çünkü ölüm hiçbir şekilde insana kötülük vermez; aksine kişinin yaşamında sahip olduğu iyilikler ve mutluluklar, ölümden sonra da kişiyle beraber devam eder. Ölümden korkan insanlar ise bu bilgiden mahrum olan kişilerdir ve dünyadaki mutluluğu dünyada bırakacaklarını zannedip, o mutluluktan ayrılmak istemezler. Ölümden sonraki mutluluk bilgisi kişiyi ölüm kaygısından kurtaracaktır. Farabî, içinde bulunulan an'ın değerini vurgulayıp güzellikleri yaymanın ölüm sonrasında da kişiyle beraber geleceğini belirtir. Farabî'ye (1987) göre mutluluğa giden yol güzel davranışlardan geçmektedir.

İbn Miskeveyh Ahlak Eğitimi (*Tehzibu'l-Ahlâk*) (2017) isimli eserinde nefsin hastalıklarının tedavisi başlığında ölüm kaygısına değinmiştir. İnsanın yegâne korkusunun ölüm olduğunu belirtir. Farabî gibi kendisi de ölüm kaygısının tedavisinin bilgi ve erdemden geçtiğini belirtmektedir. Ölümden sonraki mutluluğun bu dünyada yapılan iyilikler ile elde edileceğini belirten İbn Miskeveyh, bu hakikati bilmeyenlerin ölüme dair kaygı duyduğunu belirtir. Ölümden kaygılananlar, kendi özünü bilmeyen kimsedir. Ölümün kendisi değil, ölümün kaygısı daha kötüdür ve bu kaygı bütün kaygıların en kötüsüdür. İbn Miskeveyh ayrıca ölümden sonraki yaşamı bilmeme, ruha ölümden sonra zarar geleceği endişesi, ölüm anının ağrılı ve acılı olması ve ölümden sonra mal ve mülkünü geride bırakması nedenleriyle kişinin ölümden kaygılanabileceğini belirtmiştir. Tüm bu kaygıların yersiz olduğuna ve doğru bilgi ile aşılabacağına vurgu

yapmıştır. Ona göre ölüm ruhu bedeni kullanmayı bırakmasından başka bir şey değildir ve ruh varlığını sürdürür.

İbn Sina Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi'nde (1959) ölüme dair kaygı duyanları altı sınıfa ayırmaktadır. Birinci sınıf, ölümün gerçek anlamını bilmeyen kişilerdir. Bu gruptakiler ölüm sonrası yeni bir hayatın başlayacağını bilmedikleri için kaygılanırlar. Bu kişiler, ruhun sadece bedenden ayrılması olan ölümü hem beden hem de ruhun sonu olarak görürler. İkinci grup, ölümün ruhun sonu olmadığını bilen fakat ölümden sonra ruha ne olacağını bilmeyenleri içerir. İbn Sina bu grupta da bilgisizliğin kaygıya neden olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü İbn Sina'ya göre dünya hayatı eksiktir; tamamlanma ise ölüm ile gerçekleşecektir. Hakiki tamamlanmayı isteyemeyen kişi cahil ve bilgisizdir. Ölüme dair kaygı duyan üçüncü grup, kendisinin yok olacağına, hayatın ise kendisinden sonra da devam edeceğine inanan kişileri içerir. Bu gruptaki insanlar da en güzel alemin ölümden sonraki alem olduğunu farkedemzler. Dördüncü grubu ölümden sonra cezalandırılacağını düşünenler oluşturur. Bu grup esasında ölümün kendisinden değil sonrasındaki cezalardan kaygı duymaktadır. Dünya hayatında iyilikler yaparak bu kaygıdan kurtulunabilir. Öldükten sonra nereye gideceklerini bilmeyen kişiler, ölüm kaygısı yaşayan beşinci gruptur. Bu grupta da bilinmeyenin verdiği bir kaygı vardır. Ahiret inancı olan kimsede olması beklenmeyen bir kaygıdır. Ölüm kaygısı yaşayan son grup ise ölüm sonrası maddi gücünü geride bırakacağı için endişelenen gruptur. İbn Sina ölümü gerçek özgürlüğe kavuşma olarak görmektedir. Ölümden sonraki hayatın güzel olması için dünya hayatını güzelliklerle ve iyiliklerle geçirmek gerektiğini belirtmiştir.

Kindi, Ebu Bekir Razi, Farabi, İbn Sina ve İbn Miskeveyh ölüm kaygısının genel anlamda bilgisizliğe dayandığını belirtip akıl vurgusu yapmışlardır. Mevlâna ve Yunus gibi düşünürler ise insanın sezgisel yanına vurgu yapmışlardır. Mevlâna Allah'a duyduğu aşkı o kadar güzel anlatmıştır ki ölümü de Sevgili'ye yani Allah'a kavuşma olarak

görmüştür. Ölümün Allah aşkı ile güzelleşeceğini belirten Mevlâna, bu yaşama sevinci ve Allah aşkı ile ölüm kaygısının kalmayacağını aksine ölümün heyecanla bekleneceğini belirtir. Ölümsüzlük isteğinin boş bir istek olmadığını; hakikatte de ölümsüzlüğe talip olduğumuzu belirten Mevlâna, bu isteğe o kadar coşkuyla bağlıdır ki bu coşkuyu adeta herkese aktarmak istemektedir. Ölümünden kaygılanmamanın da ölümden sonraki sonsuz ve gerçek hayata tam anlamıyla iman etmeyle mümkün olduğunu göstermektedir. Mesnevi’de kendi ölümünü şöyle belirtir: “Ben ölüp de tabutumu geçirdikleri zaman, benim bu cihanın derdiyle uğraştığımı zannetme. Cenazemi görünce ayrılık ayrılık diye ağlama, benim sevgilimle kavuşmam zamanıdır.”

Yunus Emre ölüm kaygısının yersiz olduğunu belirten bir diğer düşündürür. Kendisi ölüm ile fani olandan baki olana geçileceğini belirten Yunus, sık sık sonsuzluk ve ölüm temalarını vurgulamıştır. Ona göre ölümden sonrasına hazırlanmak gereklidir, ölüm sadece beden kıyafetinin çıkarılmasıdır. Sonsuzluğa geçiş için ölüm gereklidir, bu nedele ölüm kaygı vermemeli aksine sevilmelidir.

“Ten fanidir, can ölmez, çün gitti geri gelmez
Ölür ise ten ölür, canlar ötesi değil
Aşık öldü diye, sala verirler
Ölen hayvan olur, aşıklar ölmez ”

diyen Yunus (2006:84,88) ölüme ve ölüm kaygısına bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Düzgün (2013) İslamiyet’te ölüm, ecel, ömür gibi ölüme ve yaşama dair kavramların birbirinden ayrıldığını belirtmektedir. Bu durumda ecel insanoğlu için yaşanabilecek maksimum yaşam süresidir (örneğin 130 yıl). Ömür ise kişinin zatında yaşadığı yıl süresidir. Bu durumda birisinin ömrü 30 yılken bir başkasının ömrü 80 yıl olabilmektedir. Ömür değişebilir ama ecel değişmez. Ömrün değişebilirliğinde bireyin

çabası etkili olabilmektedir. Örneğin, sağlığına dikkat eden bir birey dikkat etmeyene göre daha uzun yaşayabilmektedir (Düzgün, 2013).

İslamiyet kışın bahara dönmesi gibi ölümü yaşayan bedenlerin de tekrar dirileceğine inanır. Bu durumda ölüm uykuya benzetilebilir. Yeniden diriliş, inançlı bireye ümitsizliğe kapılmama ve yaşam amacını unutmama mesajı vermektedir. Yukarıda açıklandığı gibi İslam filozofları da ölüm kaygısı konusuna önem vermişler ve ölümün bilinmezliği, yaşama dair her şeyden ayrılık, ölüm sonrası cezalandırılma gibi sebeplerle ölüm kaygısının oluşabileceğine vurgu yapmışlardır (Saruhan, 2006).

Bireyin yaşadığı varoluşsal dehşetin yönetiminde en etkili yöntem yaşamın doyuma ulaşması ve anlamlı bir hayat yaşaması; sevgiyle bütünleşmiş iş ve ilişkilere sahip olması ve yapmak istediklerini ertelemeden yapması ile mümkündür. Bu ise dini inanın katkısı ile daha kolay ulaşılabilecek bir hedeftir. Dini inanışlar, bireye yaşamı anlamlandırmayı ve sevgiyle bütünleşmiş bir hayatı sunmaktadır. Ölüm gerçeğinden kaçan bireyler yaşamı adeta geçiştirmektedir. Dini öğretilerin de tavsiye ettiği ölümlle yüzleşmek ve ölümü kabul etmek ise yaşama anlamlı bir katkı sağlamak için en güzel motivasyon sebebidir.

Her ne kadar İslam düşünürlerinin ölüm kaygısı hakkındaki fikirlerine değinilse de İslam coğrafyasının genişliği sebebiyle daha derin ve geniş bir araştırma ile ele almak gerekmektedir. Arnold Toynbee İslam dünyasını Kuzey ve Güney Müslümanlığı olarak ikiye ayırmıştır (Toynbee, 1931). Türkiye Kuzey İslam ekolüne, yani Maturidi kelim sistemine girmektedir. Nitekim, Maturidi İslam ekolüne inanan Türk dünyası ile Eşari yani Güney Müslümanlığı denilen Arap dünyası arasında pek çok konuda olduğu gibi ölüm konusunda da farklılıklar vardır. Maturidi kelim sisteminde insana daimî bir mutluluk arzusu verilmiştir. Bu arzu dünyada sağlanamayacağından ahirette insana daimî

bir mutluluk sağlaması beklenmektedir. Bu açıdan ölüm daimî mutluluğun başlangıcıdır
(Bebek, 2000).

İKİNCİ BÖLÜM:

YÖNTEM

2.1. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

1. Tanrı'ya dair olumlu atıfta bulunma ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua ve ibadet etme alışkanlıkları arasında pozitif ilişki vardır.
2. Olumlu dini başa çıkma tarzları ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua ve ibadet etme alışkanlıkları arasında pozitif ilişki vardır.
3. Terör saldırılarına maruz kalma durumu ile Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları, ölüm kaygısı ve psikolojik iyi oluş arasında ilişki vardır.
4. Terör saldırılarında bir yakınını kaybetme durumu ile ölüm kaygısı, dini başa çıkma tarzları, Tanrı algısı ve psikolojik iyi oluş arasında ilişki vardır.
5. Terör saldırısına maruz kalma durumu ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme, ibadet etme ve ölüm algısı arasında ilişki vardır.
6. Terör saldırılarında bir yakınını kaybetmek ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme, ibadet etme ve ölüm algısı arasında ilişki vardır.
7. Demografik özellikler (yaş, maddi gelir, eğitim durumu, medeni durum ve cinsiyet) ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları, ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı arasında ilişki vardır.
8. Sevgi yönelimli Tanrı algısı ile ölüm kaygısı arasında negatif ilişki; korku yönelimli Tanrı algısı ile ölüm kaygısı arasında pozitif ilişki vardır.
9. Sevgi yönelimli Tanrı algısı ile psikolojik iyi oluş pozitif ilişkili; korku yönelimli Tanrı algısı ile psikolojik iyi oluş negatif ilişkilidir.
10. Olumlu dini başa çıkma ile ölüm kaygısı ile negatif ilişkili; olumsuz dini başa çıkma ile ölüm kaygısı pozitif ilişkilidir.
11. Olumlu dini başa çıkma ile psikolojik iyi oluş pozitif ilişkilidir. Olumsuz dini başa çıkma ile ölüm kaygısı arasında negatif ilişki vardır.

2.2. ARAŞTIRMANIN ÖNKABULLERİ VE SINIRLILIKLARI

Dehşet Yönetimi Kuramı çalışmalarının çoğunluğunda ölümlülük belirginleşmesi durumunu; bireyin kendi ölümlülüğü hakkında sorular sorarak, bir diğer kısmı ise terör saldırıları gibi ölümü hatırlatıcı olayları doğrudan uyaran olarak kullanarak sağlamışlardır. Bu şekilde bireye ölümlü olduğu hatırlatılmış ve ölümlülük bilincinin artması ile değişkenlerdeki sonuçlar analiz edilmiştir. Elinizdeki çalışma bireyin kendi ölümüyle ilgili sorular sorulmasının kaygı düzeyini artıracığı ve katılımcılara yönelik etik bir uygulama olduğunun düşünülmemesinden dolayı sadece terör olaylarının ölümlülük belirginliğini artırdığını varsaymıştır. Terör olaylarının ölümlülük belirginliğini artırdığını belirten ve bu şekilde araştırma yapan başka çalışmalar da mevcuttur (Landau ve ark, 2004; Jonas ve Fischer, 2006).

Araştırmanın bağımlı değişkenleri olan ölüm kaygısı, dini başa çıkma tarzları, psikolojik iyi oluş ve Tanrı algısı; sadece kullanılan ölçeklerin geçerlik ve güvenilirliği doğrultusunda ölçtüğü kadarıyla sınırlıdır. İnsan odaklı yapılan çalışmaların genelinde bulunan sınırlılıklar bu araştırma için de söz konusudur.

2.3 ARAŞTIRMANIN ÖRNEKLEMİ

Araştırmanın evreni, Türkiye’de yaşayan, 18-65 yaş arası yetişkin Müslümanlardır. Araştırmanın örnelemi, evreni temsil edecek Şekilde belirlenmiştir. Araştırmanın örnelemi, Türkiye’de yaşayan 1344 yetişkin gönüllü bireyden oluşmuştur. Araştırma amaçlı (purposive) örnelem yoluyla gönüllü katılımcılar üzerinde uygulanmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi ile maksimum çeŐitlilikteki katılımcılara ulaŐılması hedeflenmiŐtir.

Uygulama toplam 1373 kiŐiye uygulanmış 29 katılımcı eksik form doldurma gibi nedenlerle çıkartılmıŐtır. Katılımcıların yansız (seçkisiz) atanmasına önem verilmiştir ve böylelikle sonuçların korelasyonel açıdan daha güçlü bir Şekilde yorumlanabilmesi saėlanmıŐtır (Büyüköztürk, 2014). Katılımcıların cinsiyet, eğitim, sosyo-ekonomik durum gibi değişkenler açısından yakın sayılarda olmalarına özen gösterilmiŐtir.

Katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili detaylı bilgi Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Çalışma grubunun betimsel özellikleri

		f	%
Cinsiyet	Kadın	830	61,8
	Erkek	514	38,2
Yaş	18-25 yaş	545	40,6
	26-40 yaş	478	35,6
	41-65 yaş	321	23,9
Eğitim Durumu	İlköğretim	157	11,7
	Lise	272	20,2
	Üniversite	802	59,7
	Lisansüstü	113	8,4
Medeni Durum	Evli	663	49,3
	Bekâr	681	50,7
Maddi Durum	Gelirim yetmiyor	311	23,1
	Gelirim yetiyor	763	56,8
	Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum	270	20,1

Çalışmaya 830’u kadın ve 514’ü erkek olmak üzere 1344 kişi katılmıştır. Yaşları 18 ile 65 arasında değişen katılımcıların yaş ortalaması 31,98 olarak belirlenmiştir. Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların %40,6’sının (n = 545) 18-25 yaş aralığında, %35,6’sının (n = 478) 26-40 yaş aralığında ve %23,9’unun (n = 321) 41-65 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Eğitim durumu açısından incelendiğinde, katılımcıların %11,7’sinin (n = 157) ilköğretim mezunu, %20,2’sinin (n = 272) lise mezunu, %59,7’sinin (n = 802) üniversite ve %8,4’ü (n = 113) lisansüstü mezunudur. Katılımcıların %49,3’ü (n = 663) evli ve %50,7’si (n = 681) bekârdır. Maddi durum

açısından bakıldığında ise %23,1'inin (n = 311) geliri yetmemekte, %56,8'inin (n = 763) geliri yetmekte ve %20,1'inin ise geliri yetmekte ve tasarruf yapmaktadır.

Katılımcıların terör saldırısına maruz kalma durumu ve terör saldırısında herhangi bir yakınını kaybetme durumu ile ilgili bilgiler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Terör saldırısına maruz kalma ve saldırılarda herhangi bir yakınını kaybetme durumu ile ilgili dağılım

		f	%
Terör saldırılarından herhangi birinde saldırıyı bizzat yaşadınız mı?	Evet	162	12,1
	Hayır	1182	87,9
Terör saldırılarında herhangi bir yakınınız vefat etti mi?	Evet	119	8,9
	Hayır	1225	91,1
Hayatını kaybeden kişinin yakınlık derecesi	Birinci derece akraba	10	8,5
	İkinci derece akraba	38	32,5
	Üçüncü derece akraba	18	15,4
	Tanıdık, arkadaş	37	31,6
	Belirtmedi	14	12,0

Tablo 2 incelendiğinde, katılımcıların %12,1'inin (n = 162) terör saldırısına maruz kaldığı ve %87,9'unun (n = 1182) doğrudan bir terör olayına maruz kalmadıkları görülmektedir. Çalışma grubundaki bireylerin %8,9'u (n = 119) terör saldırısında bir yakını kaybetmişken, %91,1'i (n = 1225) terör saldırısında bir yakını kaybetmemiştir. Terör saldırısında bir yakının kaybeden katılımcıların %8,5'i (n =10) birinci derece akrabasını, %32,5'i (n = 38) ikinci derece akrabasını, %31,6'sı (n = 37) tanıdık, arkadaşını ve %15,4'ü üçüncü derece bir akrabasını kaybettiğini belirtmiştir.

2.4. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmada sırasıyla Bilgilendirilmiş Onam, Sosyo-Demografik Bilgi Formu, Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği (15 md.), Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği kısa formu (14 md.) Tanrı Algısı Ölçeği (22 md.) ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği kısa formu (8md.) kullanılmıştır. Ölçekler alanlarında en çok kullanılan, geçerlik ve güvenilirliği test edilmiş ölçekler olmaları sebebiyle tercih edilmişlerdir. Araştırmaya uygun olan katılımcılar amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak araştırmaya kazandırılmıştır. Her katılımcıya Bilgilendirilmiş Onam verilmiş ve gönüllü olanlara uygulama yapılmıştır. Ölçek bataryaları hakkında bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

2.4.1. Sosyo-Demografik Bilgi Formu: katılımcılara sosyo-demografik bilgilerini almak amaçlı uygulanmıştır. Yaş, cinsiyet, eğitim durumu, medeni durumu ve maddi durumu sorulmuştur. Ayrıca terör saldırılarından herhangi birine maruz kalıp kalmadığı, terör saldırılarında herhangi bir yakınının vefat edip etmediği, ettiyse yakınlık derecesi, ibadet etme ve dua etme alışkanlığında bir değişiklik olup olmadığı (ibadet sıklığı azaldı, ibadet sıklığı arttı, ibadet sıklığı değişmedi) (daha çok dua ediyorum, daha az dua ediyorum, dua sıklığı değişmedi) ve terör saldırıları sonrası ölüm algısında bir değişiklik olup olmadığı (ölümden daha az korkuyorum, ölümden daha çok korkuyorum, ölüm algım değişmedi) sorulmuştur. Terör saldırılarından sonraki tutumlara dair sorular sorulmasının nedeni, ölümlülük belirginliği durumunda bireyin tutumlarını anlamaya yöneliktir. Terör saldırıları da ölümlülük belirginliğini doğal yolla artıran olayların başında gelmektedir (Landau ve ark., 2004; Jonas ve Fischer, 2006).

Yaş grupları 18-25, 26-40, 41-65 olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Gruplara ayrılırken Erik H. Erikson'un (2014) 18-65 yaş arası yetişkinlik dönemi olarak belirten Psikososyal Gelişim Kuramı dikkate alınmıştır. Saldırıya yakını kaybedenlerin yakınlık dereceleri birinci dereceden akraba, ikinci dereceden akraba, üçüncü dereceden akraba ve

tanıdık/arkadaş şeklinde sınıflandırılmıştır. Birinci derece akraba; anne, baba, eş, evlat ve kardeşleri temsil ederken, ikinci derece akraba dayı, hala, amca, teyze, kuzen, dede, anne/babanne, yenge, enişte ve yeğeni; yani çekirdek ailenin bir üst kümesini temsil etmektedir. Üçüncü derece akraba seçeneği ise geriye kalan akrabaları temsil etmektedir. Maddi durum bilgisi “gelirim yetiyor, gelirim yetmiyor ve gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum” şeklinde üçe ayrıldı. Bireyin yaşadığı sosyo-ekonomik düzey, yaşayış biçimine ve yaşadığı şehre göre değişebileceği için seçenekler bu şekilde sınırlandırılmıştır. Nitekim 4000 lira gelir bazı bireyler için çok ve yatırım yapılabilecek bir miktarken, bazı bireyler için oldukça azdır. Burada bireylerin ihtiyaçlarını ne kadar karşıladığı önemsenmiştir. Sosyo-demografik form toplam 10 maddeden oluşmaktadır.

2.4.2. Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği (ÖKÖ): Templer tarafından 1970 yılında geliştirilen Ölüm anksiyetesini ölçmeyi amaçlayan ölçektir. 15 maddeden oluşan ölçek iki seçenektir (doğru/yanlış). Ölçeğin iç tutarlılığı .76; güvenirlik katsayısı .83 olarak bulunmuştur. Türkçe’ye ilk olarak Şenol (1989) tarafından uyarlanmıştır. Türkçe uyarlamasının test tekrar test güvenirliği .86 olarak bulunmuştur. Yaparel ve Yıldız (1998) Ölüm Kaygısı Ölçeği, Beck Depresyon Ölçeği, Templer Ölüm İlişkin Depresyon Ölçeği ve Spielberg Durumluluk Kaygı- Sürekli Kaygı Ölçekleri arasındaki korelasyonları hesaplamış ve ÖKÖ’nün anlamlı bir ilişki içinde olduğunu bulmuşlardır. Akça ve Köse 2008 yılında ölçeğin güvenirlik ve geçerlik çalışmasını yeniden yapmış ve ölçeğin Türk örneklemindeki psikometrik uygunluğu desteklediğini belirtmişlerdir. Çalışmaya göre ölçeğin test tekrar test güvenirliği .79, güvenirlik kanıtı ise .75 bulunmuştur. Ölçek 0-15 arası puanlanırken yüksek puan yüksek ölüm kaygısı anlamına gelmektedir. Bu araştırma kapsamında toplanan veriler ile ölüm kaygısı ölçeği puanları iç tutarlılık güvenirlik katsayısı 0,63 olarak tespit edilmiştir (Tablo 3).

2.4.3. Dini Başa Çıkma Ölçeği (Religious Coping Scale-RCOPE) (DBCÖ):

Pargament ve arkadaşları (1998) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek dini başa çıkmayı olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırmıştır. Olumlu dini başa çıkma Tanrı ile iş birliği içine girmeyi, Tanrı'dan manevi destek arayışını, dini gruplardan ve aktivitelerden olumlu anlamda yararlanmayı ve başkalarına da dini yardım ve affı içermektedir. Olumsuz dini başa çıkma yöntemleri ise Tanrı ile zayıf ve hatta öfke içeren ilişkiyi, dünyaya ve hayatın anlamına uğursuzluk atfetmeyi, Tanrı'nın gücünü sorgulamayı, dini gruplara yönelik olumsuz düşünceleri ve zor zamanlarda dine olumsuz anlamlar yüklemeyi içerir (Pargament, 2005).

Ölçek katılımcılara genel olarak stresli olaylarla karşılaştıklarında nasıl başa çıkma becerileri kullandıklarını soran Likert tipli 14 maddeyi içerir. Olumlu alt ölçek dini yardımseverlik, din ile iş birliğine dayalı baş etme gibi yedi başa çıkma stratejisinden oluşan yedi maddeden oluşur. Diğer yedi madde de olumsuz dini başa çıkma stratejilerini değerlendirmektedir. Olumlu dinsel başa çıkma faktörünün iç tutarlılık katsayısı oldukça yüksek olup $\alpha = .97$; olumsuz dini baş etme faktörünün iç tutarlılık katsayısı ise $\alpha = .77$ 'dir.

Ölçeğin kısa formunun Türkçe uyarlaması Ekşi (2001) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin güvenilirliği $\alpha = .69$, olumlu DBT için güvenilirlik katsayısı 0,64 olumsuz DBT için .63'tür. Ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı .78, olumlu dini başa çıkma için .85 ve olumsuz dini başa çıkma için .66 olarak bulunmuştur. Bu araştırma kapsamında toplanan veriler ile olumlu dini başa çıkma tarzı puanları için hesaplanan Cronbach alfa katsayısı 0,86 ve olumsuz dini başa çıkma tarzı puanları için hesaplanan Cronbach alfa katsayısı 0,63 olarak tespit edilmiştir (Tablo 3).

2.4.4. Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ): Bireyin Tanrı'ya dair duygu, düşünce ve atıflarını ölçmek amacıyla Aydın (2007b) tarafından hazırlanan 22 maddelik ölçektir. Ölçek maddeleri 5'li Likert tipi şeklinde hazırlanmıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı .83

olup güvenilir bir ölçek olarak değerlendirilmektedir. Ölçek Tanrı algısını sevgi yönelimli ve korku yönelimli Tanrı algıları olarak ikiye ayırmıştır. Buna göre sevgi yönelimli Tanrı algısı seven, şefkatli ve güvenilir bir Tanrı inancını; korku yönelimli Tanrı algısı ise cezalandıran, affetmeyen, uzak ve korkutucu olan bir Tanrı algısını içermektedir. Ölçek maddelerinin bir kısmı sevgi yönelimli Tanrı'yı bir kısmı da korku yönelimli Tanrı'yı çağrıştırmaktadır. Sevgi yönelimli Tanrı maddeleri 1, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 17, 19, 20 ve 22 numaralı ifadeler olan düz; korku yönelimli Tanrı maddeleri olan 2,3,7,8,10,14,15,16,18 ve 21 numaralı ifadeler ters puanlanmıştır. Ölçekten 110 ile 22 arası puan alınabilir. Ölçekte yüksek puan sevgi yönelimli Tanrı algısına; düşük puan ise korku yönelimli Tanrı algısına sahip olduğunu gösterir. Bu çalışma kapsamında toplanan veriler ile sevgi yönelimli Tanrı algısı boyutu puanları için hesaplanan iç tutarlılık katsayısı 0,95 ve korku yönelimli Tanrı algısı puanları için hesaplanan iç tutarlılık katsayısı 0,65 olarak hesaplanmıştır (Tablo 3).

2.4.5. Psikolojik İyi Oluş Ölçeği (PIOÖ): Diener ve arkadaşları (2009; 2010) tarafından bireylerdeki sosyo-psikolojik gelişimi ölçmek için geliştirilmiştir. Ölçeğin İngilizce adı Flourishing Scale'dir. Türkçeye Psikolojik İyi oluş Ölçeği olarak çevrilmiştir. Ölçek 8 maddeden oluşmaktadır. Her madde 1 (kesinlikle katılmıyorum) ile 7 (kesinlikle katılıyorum) arasında cevaplanmaktadır. En düşük 8 (tüm maddelere kesinlikle katılmıyorum denilirse), en yüksek 56 (tüm maddelere kesinlikle katılıyorum denilirse) alınabilir. Yüksek puan yüksek düzey psikolojik iyi oluş anlamına gelmektedir. Yapılan çalışmalarda ölçeğin tek faktörünün olduğu ve varyansın %53 olduğu belirtilmiştir. Ölçeğin Cronbach iç tutarlılık katsayısı .87'dir. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlaması Telef (2013) tarafından yapılmıştır. Ölçek geçerliği Psikolojik İyi Oluş ve İhtiyaç Doyum Ölçeği kullanılmıştır. Ölçekler arasında Pearson Momentler Çarpımı Korelasyonu .56 ve .73 ($p<.01$) olarak saptanmıştır. Güvenirlik Cronbach alfa katsayısı .80 olarak hesaplanmıştır. Test tekrar test güvenirliliği .86 olarak çıkmıştır. Sonuçlara göre

PİOÖ psikolojik iyi oluşu ölçmede güvenilir bir ölçme aracıdır. Psikolojik iyi oluşa dair genel bir bakış sağlamaktadır. Bu araştırma kapsamında elde edilen veriler ile psikolojik iyi oluş ölçeği puanlarının iç tutarlılık katsayısı 0,86 olarak hesaplanmıştır (Tablo 3).

Araştırma kapsamında toplanan ölçek puanlarının güvenilirlik değerleri incelemek için iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Sonuçlar Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Ölçek Puanlarının Güvenirlik Değerleri

	Madde Sayısı	İç Tutarlık Katsayısı
Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği (ÖKÖ)	15	0,63
Dini Başa Çıkma Ölçeği		
• Dini Başa Çıkma Tarzı	7	0,86
• Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzı	7	0,63
Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ)		
• Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	12	0,95
• Korku Yönelimli Tanrı Algısı	10	0,65

2.5. İŞLEM

Araştırmada kullanılan ölçekler sırasıyla Sosyo-Demografik Form, Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği, Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği, Tanrı Algısı Ölçeği ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeğidir. Anket bataryasının sonuna ölümle ilgili bir karikatür eklenmiştir

Sosyo-Demografik Formdan sonra ilk olarak Ölüm Kaygısı ölçeğinin verilmesinde amaç, katılımcılardaki ölümlülük bilincini daha belirgin hale getirmektir. Terör saldırılarıyla belirginleşen ölümlülük bilincinin ölüm kaygısı ölçeği ile biraz daha belirginleşmesi beklenilmiştir. Nitekim çalışmanın temel aldığı Dehşet Yönetimi Kuramına göre sadece ölümle ilgili sorular sormak değil “ölü”, “ölüm” gibi kelimelerin geçmesi bile bireylerde ölüm belirginliğini artırmaktadır (Kökdemir ve Yeniçeri, 2010). Gerçek uygulamaya başlanmadan önce yaklaşık 40 kişilik bir katılımcıya ön test

uygulanmış ve uygulamanın artı ve eksikleri değerlendirilip gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

Uygulamaya sadece gönüllü olan katılımcılar katılmışlardır. Katılımcıların tamamına çalışma hakkında bilgi verilmiş ve bilgilendirilmiş gönüllü onam formu verilmiştir. Araştırmanın işleyişi şu sıra ile olacaktır: Sosyo-demografik bilgi formu ve yukarıda bahsedilen ölçekler, başına yönerge konularak ölçek bataryası haline getirilerek katılımcılara uygulanmıştır. Ölçek bataryasının sonunda katılımcılara artan ölümlülük belirginliğinin neden olabileceği olası olumsuz ruh halini düzeltmek için karikatür konmuştur. Her katılımcı için ölçek bataryasının uygulanması ortalama 20 dakika sürmüştür. Türkiye’de yaşayan, amaçlı örnekleme yoluyla seçilen 18-65 yaş arası, 1344 gönüllüye uygulanmıştır. Uygulama Ankara Üniveristesini Etik Kurulundan 06.03.2017 tarihinde onay alındıktan sonra yapılmıştır (Ek 6). Anket bataryası katılımcılara Mart ve Nisan 2017 tarihlerinde uygulanmıştır. Araştırmanın başlanması için etik kurulun onayı beklenmiştir. Bu nedenle araştırma, özellikle araştırmanın yapıldığı dönemdeki etkisi yüksek terör olaylarından birkaç ay sonra yapılmıştır. Yaşanan terör olaylarının sıklığı ve şiddeti, bireylerin ölümlülük belirginliklerini yükselmiştir.

Araştırmanın hipotezlerini sınamak için elde edilen datalar SPSS 24.0 uygulaması ile analiz edilmiştir. Katılımcılara sorular sorulduktan sonra, aşağıdaki veri analiz yaklaşımları ile değerlendirilmiştir:

1. Normal dağılım sağlandığında iki sürekli değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı,
2. Normal dağılım sağlanmadığı zaman iki sürekli değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek için Spearman Sıra Farkları Korelasyon Katsayısı,
3. Normal dağılım sağlandığında üç ve daha fazla bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi incelemek için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA),

4. Normal dağılım sağlanan iki grup ortalamaları arasında farklılığı incelemek için T test,
5. Normal dağılım sağlanmayan iki grup arasındaki farklılığı incelemek için Mann Whitney U testi,
6. Tahmin edilen ve elde edilen sonuçlar arasındaki farkın anlamlılığını test etmek için Ki Kare Testi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

BULGULAR

Bu bölümde araştırmanın temel hipotezini sınamaya yönelik elde edilen verilerin analizleri sonucu ortaya çıkan bulgulara yer verilecektir. Öncelikle demografik özelliklerin, terör saldırılarına maruz kalma ve terör saldırısında yakınıni kaybetme, ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua, ibadet ve ölüm sonrası hayata bakış açısına getirdiği değişiklikler ile ilişkisini açıklayan analizler ele alınacaktır. Ardından, tezin temel konusu olan terör saldırılarına maruz kalma, terör saldırılarında bir yakınıni kaybetme ile diğer değişkenlerin arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik yapılan analizlerin sonuçları aktarılacaktır. Son olarak, ölçekler arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik analizler aktarılacaktır.

3.1. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE İLİŞKİN BULGULAR

3.1.1. Yaş Değişkeni ile İlgili Bulgular

Yaş ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında ilişkiyi incelemek için öncelikle normal dağılım varsayımı incelenmiştir. Yaş ve ölüm kaygısı puanları normal dağılım sağlarken, diğer ölçeklerden elde edilen puanlar normal dağılım varsayımını sağlamamaktadır. Bu nedenle yaş ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı ile incelenirken yaş ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları arasında ilişki Spearman Sıra Farkları Korelasyon Katsayısı ile incelenmiştir. Sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Yaş durumuna göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişkiye ait korelasyon katsayıları

		Ölüm Kaygısı	Psikolojik İyi Oluş	Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları
	r	-0,091*	0,148*	0,253*	-0,016	0,212*	-0,001
Yaş	n	1344	1344	1344	1344	1344	1344
	p	0,001	0,000	0,000	0,554	0,000	0,970
*p<0,05							

Tablo 4 incelendiğinde yaşa göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, olumlu dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişki istatistiksel olarak zayıf düzeyde anlamlı iken ($p<0,05$); yaş ile korku yönelimli Tanrı algısı ile olumsuz dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı değildir ($p>0,05$). Anlamlı olmayan yaş ile korku yönelimli Tanrı algısı ve olumsuz dini başa çıkma tarzları arasındaki korelasyon katsayısı değerleri incelendiğinde çok zayıf düzeyde hatta neredeyse sıfır olduğu görülmektedir. Bu durum yaş ile korku yönelimli Tanrı algısı ve olumsuz dini başa çıkma tarzları arasında ilişki yoktur şeklinde yorumlanabilir. Yaş ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı çıkmasına rağmen korelasyon katsayısı değeri sıfıra yakındır, bir başka deyişle yaş ile ölüm kaygısı arasında ilişki yoktur. Psikolojik iyi oluş düzeyi, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma düzeyleri ile yaş arasındaki korelasyon katsayısı değerleri sırasıyla 0,148; 0,253 ve 0,212'dir. Bu durum psikolojik iyi oluş düzeyi, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları ile yaş arasında pozitif yönlü, zayıf düzeyde bir ilişkinin olduğu şeklinde yorumlanır. Diğer bir deyişle yaş arttıkça psikolojik iyi oluş düzeyi, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları

ölçeğinden alınan puanlar artmaktadır. Bu ilişkiler için açıklanan varyans değerleri (R^2) incelendiğinde yaş değişkeni psikolojik iyi oluş puanlarındaki varyansın yaklaşık %2'sini, sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeği puanlarındaki varyansın yaklaşık %6'sını ve olumlu dini başa çıkma tarzları puanlarının ise yaklaşık %5'ini açıklamaktadır.

Yaş gruplarına göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlıkları faktörleri arasında ilişkiyi incelemek için çapraz tablo kullanılmış, ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Öümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme ve ölüm algısı faktörü için ki-kare varsayımı sağlandığı için hem çapraz tablo sunulmuş hem de ki kare değeri verilmiştir. Sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Yaş durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüme bakış açıları dağılımları

		Yaş Grupları				
		18-25 yaş	26-40 yaş	41-65 yaş	Top	
İbadet Etme	İbadet sıklığım değişmedi	f	413	399	263	1075
		%	75,8	83,5	81,9	80,0
	İbadet sıklığım azaldı	f	8	7	8	23
		%	1,5	1,5	2,5	1,7
	İbadet sıklığım arttı	f	124	72	50	246
		%	22,8	15,1	15,6	18,3
$\chi^2=13,527$; sd=4; p=0,009						
Dua Etme	Dua etme sıklığım değişmedi	f	249	254	160	663
		%	45,7	53,1	49,8	49,3
	Daha çok dua ediyorum	f	293	219	157	669
		%	53,8	45,8	48,9	49,8
	Daha az dua ediyorum	f	3	5	4	12
		%	0,6	1,0	1,2	0,9
Ölüm Algısı	Ölüm algım değişmedi	f	330	343	231	904
		%	60,6	71,8	72,0	67,3
	Ölümden daha az korkuyorum	f	79	41	43	163
		%	14,5	8,6	13,4	12,1
	Ölümden daha çok korkuyorum	f	136	94	47	277
		%	25,0	19,7	14,6	20,6
$\chi^2=24,798$; sd=4; p=0,000						

Tablo 5 incelendiğinde yaş gruplarına göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığı ve ölüme bakış algıları istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Sütun yüzdeleri incelendiğinde en çok 26-40 yaş aralığındaki bireyler ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığının değişmediğini söylerken, en çok ibadet etme alışkanlığında azalma olduğunu belirten katılımcılar ise 18-25 yaş aralığındakilerdir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı incelendiğinde ise en çok 41-65 yaş aralığındaki bireyler değişmediğini söylerken, en çok ölümden daha çok korktuğunu belirten katılımcılar ise 18-25 yaş aralığındakilerdir. Bu durum yaşça küçük olan bireylerin büyük olanlara göre saldırılar sonrası ölümden daha çok korktuğunu göstermektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı açısından incelendiğinde ise en çok 26-40 yaş aralığındaki bireyler değişmediğini söylerken, en çok dua etme alışkanlığında azalma olduğunu belirten katılımcılar ise 18-25 yaş aralığındakilerdir. Saldırılar sonrası ibadet alışkanlıklarına bakıldığında 18-25 yaş grubunun yüzdelerinin (%22,8) diğer yaş gruplarından daha yüksek olduğu görülmektedir.

3.1.2. Cinsiyet Değişkeni ile İlgili Bulgular

Ölüm kaygısının cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım varsayımı sağlandığından ilişkisiz örneklem t-testi analiz yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Cinsiyete göre ölüm kaygısı düzeyinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları

	n	$\bar{X}$	ss	sd	t	P
Kadın	830	8,23	2,58	1020,323	9,666*	0,000
Erkek	514	6,76	2,80			

* $p<0,05$

Tablo 6 incelendiğinde ölüm kaygısı düzeyinin cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir. Ortalamalar incelendiğinde, kadınların ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları puanların ortalamasının 8,23; erkeklerin ise 6,76 olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle kadınların ölüm kaygısı düzeyleri erkeklere göre daha yüksektir.

Cinsiyete göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için Mann Whitney U testi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Cinsiyete göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları

		Sıra				
		n	Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	p
Psikolojik İyi oluş	Kadın	830	677,71	562495,50	0,626	0,532
	Erkek	514	664,09	341344,50		
Sevgi yönelimli Tanrı Algısı	Kadın	830	688,68	571605,50	1,957	0,050
	Erkek	514	646,37	332234,50		
Korku yönelimli Tanrı Algısı	Kadın	830	713,98	592605,50	4,991*	0,000
	Erkek	514	605,51	311234,50		
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Kadın	830	695,51	577270,50	2,773*	0,006
	Erkek	514	635,35	326569,50		
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Kadın	830	636,47	528273,50	4,346*	0,000
	Erkek	514	730,67	375566,50		

*p<0,05

Tablo 7'ye göre psikolojik iyi oluş ve sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeklerinden alınan puanlar cinsiyete göre farklılaşmazken ($p>0,05$), cezalandırıcı Tanrı algısı, olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanlar ise cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Korku yönelimli Tanrı algısı için sıra ortalamaları incelendiğinde kadınların sıra ortalama puanlarının (713,98) erkeklerin sıra ortalama puanlarından (605,51) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum kadınların erkeklerden göre daha korku yönelimli bir Tanrı algısına sahip olduğunu göstermektedir. Olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan puanlar için sıra ortalamaları incelendiğinde kadınların sıra ortalamalarının (695,51) erkeklerin sıra ortalamalarından

(635,35) daha yüksek olduğu; olumsuz dini başa çıkma tarzları leğinden alınan puanlar için ise erkeklerin sıra ortalamalarının (730,67) kadınlarınkinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum kadınların daha çok olumlu dini başa çıkma tarzlarını tercih ettiğini, erkeklerin ise daha çok olumsuz dini başa çıkma tarzlarını tercih ettiğini göstermektedir.

Cinsiyete göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı faktörleri arasında ilişkiyi incelemek için Ki-Kare analizi kullanılmıştır. Ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı incelenmiş ve sağlandığı belirlenmiştir. Sonuçlar Tablo 8'de özetlenmiştir.

Tablo 8. Cinsiyete göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları

		Cinsiyet			
		Kadın	Erkek	Toplam	
İbadet Etme	İbadet sıklığı	f	634	441	1075
	değişmedi	%	76,4	85,8	80,0
	İbadet sıklığı	f	12	11	23
	azaldı	%	1,4	2,1	1,7
	İbadet sıklığı arttı	f	184	62	246
		%	22,2	12,1	18,3
$\chi^2=22,123$; sd=2; p=0,000					
		Kadın	Erkek	Toplam	
Dua Etme	Dua sıklığı	f	355	308	663
	değişmedi	%	42,8	59,9	49,3
	Daha çok dua	f	466	203	669
	ediyorum	%	56,1	39,5	49,8
	Daha az dua	f	9	3	12
	ediyorum	%	1,1	0,6	0,9
$\chi^2=37,499$; sd=2; p=0,000					
		Kadın	Erkek	Toplam	
Ölüm Algısı	Ölüm algım	f	520	384	904
	değişmedi	%	62,7	74,7	67,3
	Ölümden daha az	f	96	67	163
	korkuyorum	%	11,6	13,0	12,1
	Ölümden daha çok	f	214	63	277
	korkuyorum	%	25,8	12,3	20,6
$\chi^2=35,604$; sd=2; p=0,000					

Tablo 8 incelendiğinde cinsiyete göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı faktörleri arasında farklılaşma olduğu görülmektedir ($p<0,05$). Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme durumu için sütun yüzdeleri incelendiğinde hem kadınlardan hem de erkeklerin ibadet etme sıklığının değişme olmadı diyenlerin yüzdelerinin %75'in üstünde olduğu görülmektedir. “Evet, oldu” diyenler açısından bakıldığında ise hem kadınlar hem de erkekler daha fazla ibadet ettiklerini dile getirmişlerdir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlıkları için sütun yüzdeleri incelendiğinde kadınlarda dua etme alışkanlıklarında bir artış gözlemlenirken, erkeklerde bir değişme olmadığı görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı açısından ise hem kadınların hem de erkeklerin bir değişme olmadığı şeklinde cevap verdikleri görülmektedir. Diğer bir deyişle ölümlülük belirginleşmesi durumunda hem kadınlarda hem de erkeklerde ölüm algıları değişmemiştir. Ölüm algılarında değişim olduğunu belirtenler açısından bakıldığında kadınların ölümden daha çok korkuyorum şeklinde kendilerini ifade ettikleri görülürken erkekler her iki durum için neredeyse aynı oranda cevap belirtmişlerdir.

3.1.3. Eğitim Durumu Değişkeni ile İlgili Bulgular

Eğitim durumuna göre ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım sağlandığı için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Eğitim durumuna göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar arası	37,549	3	12,516			
Gruplar içi	10187,782	1340	7,603	1,646	0,177	-
Toplam	10225,330	1343				

Tablo 9 incelendiğinde eğitim düzeyine göre ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir ($p>0,05$). Eğitim durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerine ait ortalama değerleri ve standart sapmaları Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10. Eğitim durumuna göre ölüm kaygısı ölçeği puanlarının ortalama ve standart sapma değerleri

Eğitim Durumu	n	$\bar{X}$	ss
İlköğretim	157	7,84	2,69
Lise	272	7,78	2,95
Üniversite	802	7,66	2,75
Lisansüstü	113	7,16	2,41

Tablo 10 incelendiğinde tüm eğitim düzeyleri için ölüm kaygısı ölçeğinden alınan ortalama puanlar birbirine çok yakındır ve 7,00 civarındadır. Bu durumda tüm eğitim düzeylerindeki bireylerin orta düzeyde ölüm kaygısına sahip olduğu söylenebilir.

Eğitim durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için normal dağılım sağlanmadığı için Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11. Eğitim durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Psikolojik İyi Oluş	İlköğretim	157	625,34	3	10,824*	0,013	1-4/2-4
	Lise	272	653,59				
	Üniversite	802	673,75				
	Lisansüstü	113	774,65				
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	İlköğretim	157	770,56	3	28,821*	0,000	1-3/1-4/2-3/2-4
	Lise	272	741,20				
	Üniversite	802	641,01				
	Lisansüstü	113	594,36				
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	İlköğretim	157	546,21	3	41,524*	0,000	1-3/1-4/2-3/2-4
	Lise	272	602,83				
	Üniversite	802	704,08				
	Lisansüstü	113	791,55				
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	İlköğretim	157	859,34	3	71,451*	0,000	1-2/ 1-3/1-4/2-3/2-4/3-4
	Lise	272	744,20				
	Üniversite	802	632,66				
	Lisansüstü	113	523,06				
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	İlköğretim	157	819,26	3	53,213*	0,000	1-3/1-4/2-3/2-4
	Lise	272	754,97				
	Üniversite	802	631,09				
	Lisansüstü	113	563,99				

*p<0,05

Tablo 11 incelendiğinde eğitim durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaştığı gözlemlenmektedir (p<0,05). Bu farklılaşmanın eğitim durumunun hangi düzeylerinden kaynaklandığını

tespit etmek için Benforoni düzeltmesi dikkate alınarak ikili gruplar arasında Mann Whitney U testi yapılmıştır. Psikolojik iyi oluş ölçeği toplam puanları için eğitim durumundaki farklılaşmanın ilköğretim ve lise ile lisansüstü eğitim düzeyine sahip katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları incelendiğinde lisansüstü eğitim düzeyine sahip katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeylerinin eğitim düzeyi ilköğretim ve lise olan katılımcılardan daha yüksek olduğu görülmektedir. Sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeği toplam puanları için eğitim durumundaki farklılaşmanın ilköğretim ve lise ile üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyindeki katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları incelendiğinde eğitim düzeyi artıkça katılımcıların sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeğinde aldıkları toplam puanların düştüğü görülmektedir. Korku yönelimli Tanrı algısı ölçeği toplam puanları için eğitim durumundaki farklılaşmanın ilköğretim ve lise ile üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyindeki katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları incelendiğinde eğitim durumu artıkça korku yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden alınan toplam puanların arttığı görülmektedir. Olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeği toplam puanları için eğitim durumundaki farklılaşmanın tüm ikili gruplar arasında olduğu gözlemlenmektedir. Sıra ortalamaları incelendiğinde eğitim durumu artıkça olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan toplam puanların azaldığı tespit edilmiştir. Olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeği toplam puanları için eğitim durumundaki farklılaşmanın ilköğretim ve lise ile üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyindeki katılımcılar arasında olduğu gözlemlenmektedir. Sıra ortalamaları incelendiğinde eğitim durumu artıkça olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan toplam puanların azaldığı görülmektedir.

Eğitim durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme ve dua etme alışkanlıkları faktörleri arasında ilişkiyi incelemek için çapraz tablo kullanılmış, ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede

beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı faktörü için ki-kare varsayımı sağlandığı için hem çapraz tablo sunulmuş hem de ki kare değeri verilmiştir. Sonuçlar Tablo 12'de özetlenmiştir.

Tablo 12. Eğitim durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları

		Eğitim Durumu					
			İlköğretim	Lise	Üniversite	Lisansü stü	Top
İbadet Etme	İbadet sıklığım	f	110	207	662	96	1075
	değişmedi	%	70,1	76,1	82,5	85,0	80,0
	İbadet sıklığım	f	7	6	9	1	23
	azaldı	%	4,5	2,2	1,1	0,9	1,7
	İbadet sıklığım arttı	f	40	59	131	16	246
		%	25,5	21,7	16,3	14,2	18,3
Dua Etme	Dua sıklığım	f	63	121	404	75	663
	değişmedi	%	40,1	44,5	50,4	66,4	49,3
	Daha çok dua	f	91	149	393	36	669
	ediyorum	%	58,0	54,8	49,0	31,9	49,8
	Daha az dua	f	3	2	5	2	12
	ediyorum	%	1,9	0,7	0,6	1,8	0,9
Ölüm Algısı	Ölüm algım	f	100	199	530	75	904
	değişmedi	%	63,7	73,2	66,1	66,4	67,3
	Ölümden daha az	f	28	20	102	13	163
	korkuyorum	%	17,8	7,4	12,7	11,5	12,1
	Ölümden daha çok	f	29	53	170	25	277
	korkuyorum	%	18,5	19,5	21,2	22,1	20,6

$\chi^2=12,254$; sd=6; p=0,057

Tablo 12 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda tüm eğitim düzeylerindeki katılımcıların çoğunluğu (%63 üstü) ibadet etme alışkanlığı ve ölüm algısı faktörleri açısından bir değişim olmadığını belirtmiştir. İbadet etme alışkanlığının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde ise tüm eğitim düzeylerindeki katılımcıların ibadet etme sıklıklarında bir artış olduğu şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısında değişim olduğunu söyleyen bireyler incelendiğinde ilköğretim mezunu katılımcılar için ölümden daha az korkuyorum ve ölümden daha çok korkuyorum diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakın iken; lise, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip olan katılımcıların ölümden daha çok korktukları şeklinde görüş bildirdikleri görülmektedir. Ancak eğitim durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı durumunda ki-kare analizi sonucunda anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığının eğitim düzeyine göre farklılaşması incelendiğinde ise ilköğretim ve lise mezunu katılımcılar daha fazla dua ettiklerini söylerken; üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip olan katılımcılar dua alışkanlıklarında bir değişim olmadığını ifade etmişlerdir.

3.1.4. Medeni Durum Değişkeni ile İlgili Bulgular

Medeni duruma göre ölüm kaygısı ölçeğinden alınan toplam puanın anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla normal dağılım sağlandığı için ilişkisiz örneklem t testi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 13. Medeni duruma göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t testi sonuçları

	n	$\bar{X}$	ss	sd	t	p
Evli	663	7,50	2,77	1342	2,119*	0,034
Bekâr	681	7,82	2,74			

*p<0,05

Tablo 13 incelendiğinde medeni duruma göre katılımcıların ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları toplam puanların zayıf düzeyde farklılaştığı görülmektedir (p<0,05). Ortalamalar incelendiğinde medeni durumu bekâr olan katılımcıların (X = 7,82) evli olan katılımcılara (X = 7,50) göre ortalamalarının bir miktar fazla olduğu görülmektedir. Bu durumda bekâr katılımcıların evli katılımcılara göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.

Medeni duruma göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için normal dağılım sağlanmadığı için Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14. Medeni duruma göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	p
Psikolojik İyi Oluş	Evli	663	720,29	477551,50	4,459*	0,000
	Bekâr	681	625,97	426288,50		
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Evli	663	758,92	503163,50	8,113*	0,000
	Bekâr	681	588,36	400676,50		
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Evli	663	679,52	450522,00	0,656	0,512
	Bekâr	681	665,67	453318,00		
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Evli	663	740,95	491247,50	6,405*	0,000
	Bekâr	681	605,86	412592,50		
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Evli	663	662,15	439008,00	0,969	0,333
	Bekâr	681	682,57	464832,00		

*p<0,05

Tablo 14 incelendiğinde medeni duruma göre psikolojik iyi oluş, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan toplam puanlar açısından bir farklılaşma olduğu görülürken ($p<0,05$); ceza yönelimli Tanrı algısı ve olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan toplam puan açısından bir farklılaşma tespit edilememiştir ($p>0,05$). Ortalamalar incelendiğinde evli katılımcıların psikolojik iyi oluş, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan toplam puanların bekâr katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle, evli katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeyleri, sevgi yönelimli Tanrı algıları ve olumlu dini başa çıkma tarzlarını kullanma düzeyleri bekâr katılımcılara göre daha yüksektir.

Medeni duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme durumu, ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı ve ölüm algısı faktörü

ilişkinin incelenmesinde veriler kategorik olduğu için çapraz tablo kullanılmış ve ki kare analizi yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 15’te özetlenmiştir.

Tablo 15. Medeni duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları

		Medeni Durum			
		Evli	Bekâr	Top	
İbadet Etme	İbadet sıklığı	f	543	532	1075
	değişmedi	%	81,9	78,1	80,0
	İbadet sıklığı azaldı	f	11	12	23
		%	1,7	1,8	1,7
	İbadet sıklığı arttı	f	109	137	246
		%	16,4	20,1	18,3
$\chi^2=3,103$; sd=2; p=0,212					
		Evli	Bekâr	Top	
Dua Etme	Dua sıklığı	f	334	329	663
	değişmedi	%	50,4	49,3	49,3
	Daha çok dua ediyorum	f	321	348	669
		%	48,4	51,1	49,8
	Daha az dua ediyorum	f	8	4	12
		%	1,2	0,6	0,9
$\chi^2=2,220$; sd=2; p=0,330					
		Evli	Bekâr	Top	
Ölüm Algısı	Ölüm algım	f	483	421	904
	değişmedi	%	72,9	62,8	67,3
	Ölümden daha az korkuyorum	f	68	95	163
		%	10,3	14,0	12,1
	Ölümden daha çok korkuyorum	f	112	165	277
		%	16,9	24,2	20,6
$\chi^2=18,628$; sd=2; p=0,000					

Tablo 15 incelendiğinde medeni duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme durumu ve dua etme alışkanlığı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermez iken ($p>0,05$) ölüm algısı istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Ölümlülük belirginleşmesi durumunda medeni durumu evli olan katılımcılardan ölüm algısının değişmediğini söyleyen katılımcıların oranı bekârlara göre daha fazladır.

3.1.5. Maddi Durum Değişkeni ile İlgili Bulgular

Maddi duruma göre ölüm kaygısı ölçeğinden alınan toplam puanın anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla normal dağılım sağlandığı için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 16’da verilmiştir.

Tablo 16. Maddi duruma göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları

	Kareler	sd	Kareler	F	p	Anlamlı
	Toplamı		Ortalaması			Fark
Gruplar arası	82,104	2	41,052			
Gruplar içi	10143,227	1341	7,564	5,427	0,04*	1-3/2-3
Toplam	10225,330	1343				

* $p<0,05$

1: Gelirim yetmiyor
2: Gelirim yetiyor
3: Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum

Tablo 16 incelendiğinde maddi duruma göre ölüm kaygısı ölçeğinden alınan toplam puanlarda farklılaşma olduğu görülmektedir ($p<0,05$). Farklılaşmanın hangi

gruplardan kaynaklandığını incelemek için varyansların homojenliği varsayımı sağlandığından dolayı post hoc testi olarak Tukey testi kullanılmıştır. Maddi duruma göre ölüm kaygısı düzeylerindeki farklılaşmanın gelirim yetmiyor ve gelirim yetiyor diyen katılımcılar ile gelirim yetiyor ve tasarruf yapıyorum diyen katılımcılar arasında olduğu ortaya konulmuştur. Maddi durumun düzeylerine göre ortalamalar incelendiğinde gelirim yetmiyor, gelirim yetiyor ve gelirim yetiyor tasarruf ediyorum diyenlerin ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları toplam puanların ortalaması sırasıyla 7,98; 7,69 ve 7,23 olduğu görülmektedir. Bu durumda geliri yetmeyen ve geliri yeten bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin geliri yeten ve tasarruf yapan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerine göre zayıf düzeyde daha yüksek olduğu görülmektedir.

Maddi duruma göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için normal dağılım sağlanmadığından dolayı Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17. Maddi duruma göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Psikolojik İyi Oluş	Gelirim yetmiyor	311	587,16	2	19,640	0,000	1-2/1-3
	Gelirim yetiyor	763	696,96				
	Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum	270	701,69				
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Gelirim yetmiyor	311	641,67	2	3,380	0,185	-
	Gelirim yetiyor	763	675,45				
	Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum	270	699,68				
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Gelirim yetmiyor	311	616,71	2	13,042	0,001	1-3
	Gelirim yetiyor	763	673,86				
	Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum	270	732,92				
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Gelirim yetmiyor	311	667,05	2	0,462	0,794	-
	Gelirim yetiyor	763	669,72				
	Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum	270	686,63				
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Gelirim yetmiyor	311	734,18	2	11,659	0,003	1-2/1-3
	Gelirim yetiyor	763	662,20				
	Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum	270	630,55				

Tablo 17 incelendiğinde maddi duruma göre katılımcıların psikolojik iyi oluş, korku yönelimli Tanrı algısı ve olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden aldıkları toplam puanların farklılaştığı görülürken ($p < 0,05$); sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden aldıkları toplam puanların farklılaşmadığı tespit

edilmiştir ($p>0,05$). Bu farklılaşmanın maddi durumun hangi düzeylerinden kaynaklandığını tespit etmek için Benforoni düzeltmesi dikkate alınarak ikili gruplar arasında Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Psikolojik iyi oluş ve olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeği toplam puanları için yapılan ikili karşılaştırma sonucunda farklılaşmanın gelirim yetmiyor diyen katılımcılar ile gelirim yetiyor ve gelirim yetiyor tasarruf ediyorum diyen katılımcılar arasında olduğu ortaya konulmuştur. Sıra ortalamaları incelendiğinde gelirim yetmiyor diyen katılımcıların psikolojik iyi oluş ölçeğinden aldıkları toplam puanların gelirim yetiyor ve gelirim yetiyor tasarruf ediyorum diyen katılımcılardan daha düşük olduğu görülmektedir. Olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan toplam puanlar için bu durumun tam tersi olduğu görülmektedir. Gelirim yetmiyor diyen katılımcıların olumsuz dini başa çıkma ölçeğinden aldıkları toplam puanlar gelirim yetiyor ve gelirim yetiyor tasarruf ediyorum diyen katılımcılara göre daha yüksektir. Korku yönelimli Tanrı algısı ölçeği toplam puanları için yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda farklılaşmanın gelirim yetmiyor diyen katılımcılar ile gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum diyen katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları incelendiğinde gelirim yetiyor diyen katılımcıların korku yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden aldıkları puanların gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum diyen katılımcılardan daha düşük olduğu ortaya konulmuştur.

Maddi duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı arasındaki ilişkiyi incelemek için çapraz tablo kullanılmış ve ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme ve ölüm algısı faktörü için ki-kare varsayımı sağlandığı için hem çapraz tablo sunulmuş hem de ki kare değeri verilmiştir. Sonuçlar Tablo 18'de özetlenmiştir.

Tablo 18. Maddi duruma göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları

			Gelirim Yetmiyor	Gelirim Yetiyor	Gelirim Yetiyor ve Tasarruf Ediyorum	Top
İbadet Etme	İbadet sıklığı	f	255	602	218	1075
	değişmedi	%	82,2	78,9	80,7	80,0
	İbadet sıklığı	f	7	11	5	23
	azaldı	%	2,3	1,4	1,9	1,7
	İbadet sıklığı arttı	f	49	150	47	246
		%	15,8	19,7	17,4	18,3
$\chi^2=3,161$; sd=4; p=0,531						
			Gelirim Yetmiyor	Gelirim Yetiyor	Gelirim Yetiyor ve Tasarruf Ediyorum	Top
Dua Etme	Dua sıklığı	f	164	357	142	663
	değişmedi	%	52,7	46,8	52,6	49,3
	Daha çok dua	f	146	395	128	669
	ediyorum	%	46,9	51,8	47,4	49,8
	Daha az dua	f	1	11	0	12
	ediyorum	%	0,3	1,4	0,0	0,9
			Gelirim Yetmiyor	Gelirim Yetiyor	Gelirim Yetiyor ve Tasarruf Ediyorum	Top
Ölüm Algısı	Ölüm algım	f	198	520	186	904
	değişmedi	%	63,7	68,2	68,9	67,3
	Ölümden daha az	f	43	87	33	163
	korkuyorum	%	13,8	11,4	12,2	12,1
	Ölümden daha çok	f	70	156	51	277
	korkuyorum	%	22,5	20,4	18,9	20,6
$\chi^2=23,075$; sd=4; p=0,000						

Tablo 18 incelendiğinde maddi durumun tüm düzeyleri için katılımcıların çoğunluğunda (%80 üstü) ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığı açısından bir değişme görülmemiştir. İbadet etme alışkanlığının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde ise maddi durumun tüm düzeylerindeki katılımcıların ibadet etme sıklıklarında bir artış olduğu şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığının maddi duruma göre farklılaşması incelendiğinde ise maddi durumun tüm düzeylerindeki katılımcılar için değişmedi ve değişti daha çok dua ediyorum diyenlerin yüzdesinin birbirine çok yakın olduğu tespit edilmiştir. Maddi durumun tüm düzeylerindeki katılımcıların çoğunluğunun (%63 üstü) ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısında bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Ölüm algısının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde ise maddi durumun tüm düzeylerindeki katılımcıların ibadet etme sıklıklarında bir artış olduğu şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir.

3.1.6. Terör Saldırısına Maruz Kalma Durumu ile İlgili Bulgular

Ölüm kaygısı düzeyinin terör saldırısına maruz kalma durumuna göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla normal dağılım varsayımı sağlandığı için ilişkisiz örneklem t-testi analiz yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 19'da verilmiştir.

Tablo 19. Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre ölüm kaygısı düzeyinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları

	n	$\bar{X}$	ss	sd	t	p
Terör Saldırısına Maruz Kalan	162	7,25	2,69	1342	2,060*	0,040
Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	1182	7,72	2,76			

*p<0,05

Tablo 19 incelendiğinde bireyin terör saldırısına maruz kalma durumuna göre ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları toplam puanın farklılaştığı görülmektedir (p<0,05). Sonuçlar değerlendirildiğinde terör saldırısına maruz kalmayanların ölüm kaygısı puanlarının ortalaması (7,72) maruz kalanlardan daha yüksektir. Bu durumda terör saldırılarına maruz kalan katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri saldırılara maruz kalmayanlara göre daha düşüktür.

Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için Mann Whitney U testi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 20'de verilmiştir.

Tablo 20. Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları

		Sıra				
		n	Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	p
Psikolojik İyi oluş	Terör Saldırısına Maruz Kalan	162	704,74	114168,00	1,129	0,259
	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	1182	668,08	789672,00		
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Terör Saldırısına Maruz Kalan	162	629,56	101988,50	01,513	0,130
	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	1182	678,39	801851,50		
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Terör Saldırısına Maruz Kalan	162	663,65	107511,50	0,310	0,756
	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	1182	673,71	796328,50		
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Terör Saldırısına Maruz Kalan	162	685,02	110972,50	0,439	0,660
	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	1182	670,78	792867,50		
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Terör Saldırısına Maruz Kalan	162	707,73	114653,00	1,238	0,216
	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	1182	667,67	789187,00		

Tablo 20'ye göre katılımcıların terör olayına maruz kalması durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden aldıkları toplam

puanlar farklılaşmamaktadır ($p>0,05$). Diğer bir deyişle terör olaylarına maruz kalma durumu ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında bir ilişki bulunmamıştır.

Terör saldırılarına maruz kalma durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet ve dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı faktörleri arasındaki ilişkiyi incelemek için Ki-Kare analizi kullanılmıştır. Ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı incelenmiş ve sağlandığı belirlenmiştir. Sonuçlar Tablo 21'de özetlenmiştir.

Tablo 21. Terör saldırısına maruz kalma durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları

			Terör Saldırısına Maruz Kalan	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	Toplam
İbadet Etme	İbadet sıklığım	f	116	959	1075
	değişmedi	%	71,6	81,1	80,0
	İbadet sıklığım azaldı	f	7	16	23
		%	4,3	1,4	1,7
	İbadet sıklığım arttı	f	39	207	246
		%	24,1	17,5	18,3

$\chi^2=12,299$; sd=2; p=0,002

			Terör Saldırısına Maruz Kalan	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	Toplam
Dua Etme	Dua sıklığım	f	84	579	663
	değişmedi	%	51,9	49,0	49,3
	Daha çok dua ediyorum	f	74	595	669
		%	45,7	50,3	49,8
	Daha az dua ediyorum	f	4	8	12
		%	2,5	0,7	0,9

$\chi^2=5,985$; sd=2; p=0,050

			Terör Saldırısına Maruz Kalan	Terör Saldırısına Maruz Kalmayan	Toplam
Ölüm Algısı	Ölüm algım	f	92	812	904
	değişmedi	%	56,8	68,7	67,3
	Ölümden daha az korkuyorum	f	37	126	163
		%	22,8	10,7	12,1
	Ölümden daha çok korkuyorum	f	33	244	277
		%	20,4	20,6	20,6

$\chi^2=20,435$; sd=2; p=0,000

Analiz sonuçlarına göre katılımcıların çoğunluğu (%71 üstü), terör saldırısına maruz kalma durumuna bakmaksızın, ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığı açısından bir değişme olmadığını belirtmiştir. İbadet alışkanlıklarının arttığını belirten katılımcıların oranlarına bakıldığında ise hem terör saldırısına maruz kalanlar hem de kalmayanlarda artış görülmüştür. Terör saldırısına maruz kalma durumu ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlıkları arasındaki ilişkiye bakıldığında ise terör saldırılarına maruz kalan ve kalmayan katılımcılar için ‘hayır değişmedi’ ve ‘değişti daha çok dua ediyorum’ diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakın çıkmıştır. Terör saldırısına maruz kalma durumu için katılımcıların %56’sı saldırılar sonrası ölüm algılarında değişim olmadığını belirtmişlerdir. Terör saldırılarına maruz kalanların saldırılar sonrası ölümden daha çok korktuklarını ve daha az korktuklarını belirten katılımcıların yüzdeleri birbirine yakınken; terör saldırılarına maruz kalmayan katılımcılar saldırılar sonrası ölümden daha çok korktuklarını belirtmişlerdir. Diğer bir deyişle, terör saldırısına maruz kalanlar kalmayanlara göre saldırılar sonrası ölümden daha çok korktuklarını belirtmişlerdir.

3.1.7. Terörde Bir Yakınını Kaybetme İle İlgili Bulgular

Ölüm kaygısı düzeyinin terörde bir yakını kaybetme durumuna göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla normal dağılım varsayımı sağlandığı için ilişkisiz örneklem t-testi analiz yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 22’de verilmiştir.

Tablo 22. Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre ölüm kaygısı düzeyinin farklılaşmasına ait ilişkisiz örneklem t-testi

	n	$\bar{X}$	ss	sd	t	p
Terörde Yakınını Kaybedenler	119	7,23	2,41	150,459	2,048*	0,042
Terörde Yakınını Kaybetmeyenler	1225	7,71	2,79			
*p<0,05						

Tablo 22’ye göre terör saldırılarında bir yakını kaybetme ile ölüm kaygısı puanları arasında farklılaşma bulunmaktadır (p<0,05). Elde edilen bulgulara göre terör saldırılarında yakını kaybeden katılımcıların yakını kaybetmeyen katılımcılara göre ölüm kaygısı puanlarının daha düşük olduğu görülmektedir.

Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için Mann Whitney U testi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 23’te verilmiştir.

Tablo 23. Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların anlamlı farklılaşmasına ait Mann Whitney U testi sonuçları

		Sıra				
		n	Ortalaması	Sıra Toplamı	Z	p
Psikolojik İyi oluş	Terörde Yakını Kaybedenler	119	675,40	80373,00	0,086	0,932
	Terörde Yakını Kaybetmeyenler	1125	672,22	823467,00		
Sevgi Yönelimli	Terörde Yakını Kaybedenler	119	652,94	77699,50	0,580	0,562
	Terörde Yakını Kaybetmeyenler	1125	674,40	826140,50		
Korku Yönelimli	Terörde Yakını Kaybedenler	119	630,80	75065,50	1,230	0,219
	Terörde Yakını Kaybetmeyenler	1125	676,55	828774,50		
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Terörde Yakını Kaybedenler	119	665,24	79164,00	0,215	0,830
	Terörde Yakını Kaybetmeyenler	1125	673,20	824676,00		
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Terörde Yakını Kaybedenler	119	744,09	88546,50	2,118	0,034
	Terörde Yakını Kaybetmeyenler	1125	665,55	815293,50		

Tablo 23'e göre terörde bir yakını kaybetme durumuna ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanlar arasında bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı faktörleri arasında ilişkiyi incelemek için Ki-Kare analizi kullanılmıştır. Ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı incelenmiş ve sağlandığı belirlenmiştir. Sonuçlar Tablo 24'te özetlenmiştir.

Tablo 24. Terörde bir yakını kaybetme durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı dağılımları

			Terörde Yakını Kaybetme	Terörde Yakını Kaybetmeme	Toplam
İbadet Etme	İbadet sıklığı	f	85	990	1075
	değişmedi	%	71,4	80,8	80,0
	İbadet sıklığı	f	6	17	23
	azaldı	%	5,0	1,4	1,7
	İbadet sıklığı arttı	f	28	218	246
		%	23,5	17,8	18,3

$$\chi^2=11,607; sd=2; p=0,003$$

			Terörde Yakını Kaybetme	Terörde Yakını Kaybetmeme	Toplam
Dua Etme	Dua sıklığı	f	54	609	663
	değişmedi	%	45,4	49,7	49,3
	Daha çok dua	f	65	604	669
	ediyorum	%	54,6	49,3	49,8
	Daha az dua	f	0	12	12
	ediyorum	%	0,0	1,0	0,9

$$\chi^2=2,195; sd=2; p=0,334$$

			Terörde Yakını Kaybetme	Terörde Yakını Kaybetmeme	Toplam
Ölüm Algısı	Ölüm algım	f	65	839	904
	değişmedi	%	54,6	68,5	67,3
	Ölümden daha az	f	30	133	163
	korkuyorum	%	25,2	10,9	12,1
	Ölümden daha çok	f	24	253	277
	korkuyorum	%	20,2	20,7	20,6

$$\chi^2=21,537; sd=2; p=0,000$$

Tabloya göre terör saldırılarında bir yakını kaybetme durumuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına bakıldığında katılımcıların çoğunluğunun (%71 üstü) ibadet alışkanlıklarında değişim görülmemiştir. İbadet etme alışkanlığım değişti diyen katılımcılar incelendiğinde hem terör saldırılarıyla yakını kaybeden hem de kaybetmeyen katılımcılar da bir artış görülmüştür. Terör saldırılarında bir yakını kaybetme durumuna göre saldırılar sonrası dua etme alışkanlığına bakıldığında terörde yakını kaybeden katılımcılardan daha çok dua ettiğini belirtenlerin yüzdesi dua etme alışkanlıklarının değişmediğini söyleyen katılımcılara oranla biraz daha fazladır. Terörde bir yakını kaybetme durumu için katılımcıların çoğunluğu (%54 üstü) saldırılar sonrası ölüm algılarının değişmediğini belirtmişlerdir. Terörde yakını kaybeden katılımcılardan ölümden daha çok korkuyorum diyenler ile hayır ölüm algım değişmedi diyenlerin oranları çok yakın iken; yakını kaybetmeyen katılımcılar ölümden daha çok korktuklarını belirtmişlerdir. Bu durumda yakını kaybetmeyen katılımcılardan saldırılar sonrası ölümden daha çok korkanların oranı, yakını kaybedip saldırılar sonrası ölümden daha çok korkanlardan daha fazladır.

3.1.8. Terörde Yakınını Kaybedenlerin Yakınlık Derecesi İle İlgili

Bulgular

Katılımcıların kaybettikleri yakınlarının yakınlık derecesine göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasını incelemek için kategorilerdeki gözlem sayısının az olması dikkate alınarak Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 25’te verilmiştir.

Tablo 25. Terör saldırılarında vefat eden yakınların yakınlık derecesine göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Ölüm Kaygısı	Birinci derece akraba	10	52,20	3	0,735	0,865	-
	İkinci derece akraba	38	50,03				
	Tanıdık, arkadaş	37	51,45				
	Üçüncü derece akraba	18	57,19				
Psikolojik İyi Oluş	Birinci derece akraba	10	31,70	3	6,277	0,099	-
	İkinci derece akraba	38	58,12				
	Tanıdık, arkadaş	37	50,99				
	Üçüncü derece akraba	18	52,44				
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Birinci derece akraba	10	58,20	3	6,687	0,083	-
	İkinci derece akraba	38	55,20				
	Tanıdık, arkadaş	37	42,36				
	Üçüncü derece akraba	18	61,61				
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Birinci derece akraba	10	60,25	3	5,277	0,153	-
	İkinci derece akraba	38	50,33				
	Tanıdık, arkadaş	37	45,78				
	Üçüncü derece akraba	18	63,72				
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Birinci derece akraba	10	50,10	3	5,386	0,146	-
	İkinci derece akraba	38	55,80				
	Tanıdık, arkadaş	37	43,85				
	Üçüncü derece akraba	18	61,78				
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Birinci derece akraba	10	40,05	3	2,434	0,487	-
	İkinci derece akraba	38	55,59				
	Tanıdık, arkadaş	37	50,27				
	Üçüncü derece akraba	18	54,61				

Tablo 25 incelendiğinde katılımcıların terör olaylarında vefat eden tanıdıklarının yakınlık derecesine göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden aldıkları toplam puanların farklılaşmadığı görülmektedir ($p>0,05$).

Katılımcıların terör olaylarında vefat eden tanıdıklarının yakınlık derecesine göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme ve ölüm algısı faktörü arasındaki ilişkiyi incelemek için çapraz tablo kullanılmış ve ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı için ki-kare varsayımı sağlandığından hem çapraz tablo sunulmuş hem de ki kare değeri verilmiştir. Sonuçlar Tablo 26'da özetlenmiştir.

Tablo 26. Terör saldırılarında vefat eden yakınların yakınlık derecesine göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme, dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı

		Yakınlık Derecesi					
		Birinci Derece Akraba	İkinci Derece Akraba	Tanıdık Arkadaş	Üçüncü Derece Akraba	Top	
İbadet Etme	İbadet sıklığım değişmedi	f	7	27	27	14	75
		%	70,0	71,1	73,0	77,8	72,8
	İbadet sıklığım azaldı	f	0	2	1	0	3
		%	0,0	5,3	2,7	0,0	2,9
	İbadet sıklığım arttı	f	3	9	9	4	25
		%	30,0	23,7	24,3	22,2	24,3
		Birinci Derece Akraba	İkinci Derece Akraba	Tanıdık Arkadaş	Üçüncü Derece Akraba	Top	
Dua Etme Alışkanlıkları	Dua sıklığım değişmedi	f	5	15	22	8	50
		%	50,0	39,5	59,5	44,4	48,5
	Daha çok dua ediyorum	f	5	23	15	10	53
		%	50,0	60,5	40,5	55,6	51,5
		Birinci Derece Akraba	İkinci Derece Akraba	Tanıdık Arkadaş	Üçüncü Derece Akraba	Top	
Ölüm Algısı	Ölüm algım değişmedi	f	4	20	22	9	55
		%	40,0	52,6	59,5	50,0	53,4
	Ölümden daha az korkuyorum	f	2	12	7	5	26
		%	20,0	31,6	18,9	27,8	25,2
	Ölümden daha çok korkuyorum	f	4	6	8	4	22
		%	40,0	15,8	21,6	22,2	21,4

$\chi^2=3,146$; sd=3; p=0,370

Tablo 26 incelendiğinde katılımcıların terör olaylarında vefat eden tanıdıklarının yakınlık derecesine göre katılımcıların çoğunluğunun (%70 ve üstü) ölümlülük

belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığı açısından bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. İbadet etme alışkanlığının değiştiğini söyleyen katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde ise kaybettikleri yakınlarının yakınlık derecesi ne olursa olsun ibadet etme sıklıklarında bir artış olduğu şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Dua etme alışkanlığının terörde kaçınıcı dereceden yakınıni kaybettiğine göre farklılaşması incelendiğinde terörde birinci derecen yakınlarını kaybedenlerin yarısının hayır değişmedi, diğer yarısının ise evet değişti daha çok dua ediyorum şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Terörde ikinci dereceden veya üçüncü derece akrabasını kaybeden katılımcıların ise daha çok dua ettikleri şeklinde görüş bildirdikleri tespit edilirken, terörde tanıdık, arkadaşını kaybedenlerin ise dua etme alışkanlıklarında bir değişme olmadığı şeklinde görüş bildirdikleri tespit edilmiştir. Terörde kaçınıcı dereceden yakınıni kaybettiğine bakılmaksızın dua etme alışkanlığı için değişti daha az dua ediyorum diyen katılımcı bulunmamaktadır. Terörde kaçınıcı dereceden yakınıni kaybetme durumu için birinci dereceden yakınıni kaybeden katılımcılar dışında diğer katılımcıların çoğunluğunun (%50 üstü) ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algılarında bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Terörde birinci dereceden yakınlarını kaybeden katılımcıların ise %40'ı ölüm algılarının değişmediğini söylerken; %40 ise ölümden daha çok korktuklarını, %20'si de ölümden daha az korktuklarını belirtmişlerdir.

3.2. ÖLÜMLÜLÜK BELİRGİNLEŞMESİ DURUMUNDA İBADET ALIŞKANLIĞI, DUA ALIŞKANLIĞI VE ÖLÜM ALGISI İLE ÖLÇEKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Katılımcıların ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığında, dua etme alışkanlığında ve ölüm algısında değişimler ile ilgili bilgiler Tablo 27’de verilmiştir.

Tablo 27. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda davranışlardaki değişikliğin incelenmesi

İbadet etme	İbadet sıklığı değişmedi	1075	80,0
	İbadet sıklığı azaldı	23	1,7
	İbadet sıklığı arttı	246	18,3
Dua etme	Dua sıklığı değişmedi	663	49,3
	Daha çok dua ediyorum	669	49,8
	Daha az dua ediyorum	12	0,9
Ölüm algısı	Ölüm algım değişmedi	904	67,3
	Ölümden daha az korkuyorum	163	12,1
	Ölümden daha çok korkuyorum	277	20,6

Tablo 27 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda katılımcıların %80’inin (n = 1075) ibadet etme alışkanlıklarında bir değişiklik olmadığı tespit edilirken, %1,7’sinin (n = 23) ibadet etme sıklığı azalmış, %18,3’ünün (n = 246) ibadet etme sıklığı artmıştır. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı incelendiğinde ise katılımcıların %49,3’ü (n = 663) dua etme alışkanlığının değişmediğini belirtirken, %49,8’i (n = 669) daha çok dua ettiğini ve %0,9’u (n = 12) ise daha az dua ettiğini belirtmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda katılımcıların %67,3’ünün (n = 904)

ölüm algılarının değişmediği belirlenirken, %12,1'inin (n = 163) ölümden daha az korktuğu ve %20,6'nın (n = 277) ölümden daha çok korktuğunu belirttiği görülmüştür.

3.2.1. Ölümlülük Belirginleşmesi Durumunda İbadet Etme Aışkanlığındaki Değişiklikler ile İlgili Bulgular

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre ölüm kaygısı ölçeğinden alınan toplam puanın anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım sağlandığı için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 28'de verilmiştir.

Tablo 28. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları

	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anamlı Fark
Gruplar arası	215,520	2	107,760			
Gruplar içi	10009,811	1341	7,464	14,436*	0,000	1-3
Toplam	10225,330	1343				

*p<0,05

1: Hayır olmadı
2: Evet oldu, ibadet sıklığı azaldı
3: Evet oldu, ibadet sıklığı arttı

Tablo 28 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaştığı görülmektedir (p<0,05). Farklılaşmanın hangi gruplardan kaynaklandığını incelemek için varyansların homojenliği varsayımı sağlandığından dolayı post hoc testi olarak Tukey testi kullanılmıştır. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda farklılaşmanın ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığında bir değişme olmadı diyen

katılımcılar ile evet oldu, ibadet sıklığı arttı diyen katılımcılar arasında olduğu görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığı değişmedi diyen bireyleri ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları toplam puanların ortalaması 7,47 iken; değişti daha fazla ibadet ediyorum diyenlerin ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları puanların ortalaması 8,50'dir. Bu durumda ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme sıklığı artan bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri, ibadet etme alışkanlığı değişmeyenlere göre daha fazladır.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için normal dağılım sağlanmadığı için Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 29'da verilmiştir.

Tablo 29. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Psikolojik İyi Oluş	İbadet sıklığı değişmedi	1075	678,30	2	7,437	0,024	1-2/2-3
	İbadet sıklığı azaldı	23	456,30				
	İbadet sıklığı arttı	246	667,36				
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	İbadet sıklığı değişmedi	1075	664,27	2	10,074	0,006	2-3
	İbadet sıklığı azaldı	23	493,30				
	İbadet sıklığı arttı	246	725,23				
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	İbadet sıklığı değişmedi	1075	682,80	2	10,818	0,004	1-2/2-3
	İbadet sıklığı azaldı	23	426,78				
	İbadet sıklığı arttı	246	650,48				
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	İbadet sıklığı değişmedi	1075	647,07	2	36,720	0,000	1-3/2-3
	İbadet sıklığı azaldı	23	491,33				
	İbadet sıklığı arttı	246	800,59				
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	İbadet sıklığı değişmedi	1075	640,92	2	37,626	0,000	1-2/1-3
	İbadet sıklığı azaldı	23	899,41				
	İbadet sıklığı arttı	246	789,30				

Tablo 29 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığı durumuna göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan toplam puanların farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılaşmanın hangi değişkenler arasında olduğunu tespit etmek için Benforoni düzeltmesi dikkate alınarak ikili gruplar arasında Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Psikolojik iyi oluş, korku yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları ölçek puanları ile yapılan karşılaştırma sonucunda farklılaşmanın hayır ibadet etme alışkanlığım değişmedi diyenler ile değişti ibadet sıklığı azaldı diyenler ile ibadet sıklığı arttı diyen katılımcılar arasında olduğu görülmektedir. Her iki durum içinde ibadet sıklığı azaldı diyen katılımcıların sıra ortalaması değerleri çok düşüktür. Sevgi yönelimli Tanrı algısı

için ise farklılaşmanın ibadet etme sıklığı azaldı ve ibadet etme sıklığı arttı diyen gruplardan kaynaklandığı görülmektedir. Sıra ortalaması değerleri incelendiğinde ibadet sıklığı arttı diyenlerin sıra ortalaması değerleri daha yüksektir. Son olarak olumsuz dini başa çıkma tarzları açısından yapılan ikili karşılaştırma sonuçları incelendiğinde farklılaşmanın hayır değişmedi diyenler ile ibadet sıklığı arttı ve azaldı diyen gruplar arasında olduğu görülmektedir.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı ve ölüm algısını incelemek için çapraz tablo kullanılmış, ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5'in altında olan hücre sayısının %20'i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Sonuçlar Tablo 30'da özetlenmiştir.

Tablo 30. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığına göre dua etme alışkanlıkları ve ölüm algısı

		İbadet Etme Alışkanlıkları				
		İbadet Sıklığı Değişmedi	İbadet Sıklığı Azaldı	İbadet Sıklığı Arttı	Top	
Dua Etme	Dua sıklığı değişmedi	f	638	4	21	663
		%	59,3	17,4	8,5	49,3
	Daha çok dua ediyorum	f	433	16	220	669
		%	40,3	69,6	89,4	49,8
	Daha az dua ediyorum	f	4	3	5	12
		%	0,4	13,0	2,0	0,9
Ölüm Algısı	Ölüm algım değişmedi	f	797	6	101	904
		%	74,1	26,1	41,1	67,3
	Ölümden daha az korkuyorum	f	94	13	56	163
		%	8,7	56,5	22,8	12,1
	Ölümden daha çok korkuyorum	f	184	4	89	227
		%	17,1	17,4	36,2	20,6

Tablo 30 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığında değişiklik olmadığını belirten bireylerin daha çok dua etme alışkanlıklarında da bir değişim olmadığı şeklinde görüş bildirdiği görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığında değişme olduğunu söyleyen katılımcılardan hem ibadet sıklığı artan hem de ibadet sıklığı azalan katılımcıların daha çok dua ettikleri yönünde görüş bildirdikleri görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı incelendiğinde ise ibadet etme alışkanlığında değişim olmayan katılımcıların benzer şekilde ölüm algılarında da bir

değişim olmadığı şeklinde görüş belirttiği görülmektedir. İbadet etme sıklığında azalma olan katılımcılar ise ölümden daha az korktukları şeklinde görüş bildirirken; ibadet etme sıklığım arttı diyen bireylerin daha çok ölüm algım değişmedi görüşünü belirttikleri görülmek ile beraber ölümden daha çok korkuyorum görüşünü de ibadet etme alışkanlığım değişmedi denilen yüzdeye yakın oranda birey belirtmiştir.

3.2.2. Ölümlülük Belirginleşmesi Durumunda Dua Etme Alışkanlığındaki Değişiklikler ile İlgili Bulgular

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için kategorilerdeki gözlem sayısının az olması dikkate alınarak Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 31’de verilmiştir.

Tablo 31. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Ölüm Kaygısı	Dua sıklığım değişmedi	663	592,84				
	Daha çok dua ediyorum	669	753,77	2	59,256	0,000	1-2
	Daha az dua ediyorum	12	543,17				
Psikolojik İyi Oluş	Dua sıklığım değişmedi	663	676,68				
	Daha çok dua ediyorum	669	668,25	2	0,160	0,923	-
	Daha az dua ediyorum	12	678,58				
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Dua sıklığım değişmedi	663	614,63				
	Daha çok dua ediyorum	669	733,77	2	35,716	0,000	1-2/2-3
	Daha az dua ediyorum	12	454,50				
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Dua sıklığım değişmedi	663	696,12				
	Daha çok dua ediyorum	669	648,14	2	5,339	0,069	-
	Daha az dua ediyorum	12	725,46				
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Dua sıklığım değişmedi	663	584,33				
	Daha çok dua ediyorum	669	764,01	2	76,238	0,000	1-2/2-3
	Daha az dua ediyorum	12	442,63				
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Dua sıklığım değişmedi	663	625,82				
	Daha çok dua ediyorum	669	716,06	2	20,019	0,000	1-2
	Daha az dua ediyorum	12	822,96				

Tablo 31 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre katılımcıların psikolojik iyi oluş ve korku yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden aldıkları toplam puanlar farklılaşmazken ($p>0,05$); ölüm kaygısı ölçeği, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu/olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanlar farklılaşmaktadır ($p<0,05$). Bu farklılaşmanın hangileri arasında olduğunu tespit

etmek için Benforoni düzeltmesi dikkate alınarak ikili gruplar arasında Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda ölüm kaygısı ölçeği ve olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanlardaki farklılaşmanın dua etme alışkanlığım değişmedi diyen grup ile değişti daha çok dua ediyorum diyen gruplar arasında olduğu görülmektedir. Hem ölüm kaygısı ölçeği hem de olumsuz dini başa çıkma ölçeklerinden alınan puanlara ait sıra ortalamaları incelendiği daha çok dua ediyorum diyen grubun sıra ortalamasının daha yüksek olduğu görülmektedir. Sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeği ve olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan puanlar açısından bakıldığında; farklılaşmanın “dua etme alışkanlığım değişmedi” diyen grup ile “daha çok dua ediyorum” diyen grup ve “daha çok dua ediyorum” diyen grup ile “daha az dua ediyorum” diyen grup arasında olduğu görülmektedir. Her iki durum için daha çok dua ediyorum diyen grubun sıra ortalaması değeri daha yüksektir.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre ibadet etme alışkanlığı ve ölüm algısını incelemek için çapraz tablo kullanılmış, ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5’in altında olan hücre sayısının %20’i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Sonuçlar Tablo 32’de özetlenmiştir.

Tablo 32. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığına göre ibadet etme alışkanlığı ve ölüm algısı

		Dua Etme				
		Dua sıklığı değişmedi	Daha çok dua ediyorum	Daha az dua ediyorum	Top	
İbadet Etme	İbadet sıklığı değişmedi	f	638	433	4	1075
		%	96,2	64,7	33,3	80,0
	İbadet sıklığı azaldı	f	4	16	3	23
		%	0,6	2,4	25,0	1,7
	İbadet sıklığı arttı	f	21	220	5	246
		%	3,2	32,9	41,7	18,3
		Dua Etme				
		Dua sıklığı değişmedi	Daha çok dua ediyorum	Daha az dua ediyorum	Top	
Ölüm Algısı	Ölüm algım değişmedi	f	534	367	3	904
		%	80,5	54,9	25,0	67,3
	Ölümden daha az korkuyorum	f	45	113	5	163
		%	6,8	16,9	41,7	12,1
	Ölümden daha çok korkuyorum	f	84	189	4	227
		%	12,7	28,3	33,3	20,6

Tablo 32 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlıklarında değişme olmadığını söyleyen katılımcıların %96,2 gibi büyük bir çoğunluğunun ibadet etme alışkanlıklarında da bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Daha çok dua ettiklerini söyleyen katılımcılarda ibadet etme sıklığında bir değişim olmadığını belirtirken; daha az dua ettiklerini söyleyen katılımcıların %41,7'si ibadet sıklığının arttığını, %33,3 ise ibadet etme alışkanlığının değişmediğini söylemiştir. Benzer şekilde dua etme alışkanlığında bir değişme olmadığını söyleyen katılımcıların

çoğunluğu ölüm algılarında bir değişme olmadığını belirtmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda daha çok dua eden bireylerin yarısından çoğu (%54,9) ölüm algısının değişmediğini söylerken; daha az dua ettiklerini söyleyen bireylerin %41,7'si ölümden daha az korktuğunu, %33,3'ü ise ölümden daha çok korktuğunu belirtmiştir.

3.2.3. Ölümlülük Belirginleşmesi Durumunda Ölüm Algısı ile İlgili Bulgular

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre ölüm kaygısı ölçeğinden alınan toplam puanın anlamlı farklılık gösterip göstermediğini incelemek için normal dağılım sağlandığı için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 33'te verilmiştir.

Tablo 33. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaşmasına ait ANOVA Sonuçları

	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar arası	1064,337	2	532,169			
Gruplar içi	9160,993	1341	6,831	77,900	0,000	1-3/2-3
Toplam	10225,330	1343				

*p<0,05

1: Ölüm algım değişmedi
2: Ölümden daha az korkuyorum
3: Ölümden daha çok korkuyorum

Tablo 33 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerinin farklılaştığı görülmektedir. Farklılaşmanın hangi gruplardan kaynaklandığını incelemek için varyansların homojenliği varsayımı sağlandığından dolayı post hoc testi olarak Tukey testi kullanılmıştır. Yapılan ikili

karşılaştırmalar sonucunda farklılaşmanın ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı değişmeyen katılımcılar ile ölümden daha çok korkan katılımcılar ve ölümden daha az korkan ile ölümden daha çok korkan katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Ölüm algım değişmedi, ölümden daha az korkuyorum ve ölümden daha çok korkuyorum diyen katılımcıların ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları puanların ortalaması sırasıyla 7,22; 7,18 ve 9,41 şeklindedir. Ortalama değerleri incelendiğinde ölümden daha çok korkan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin arttığı şeklinde yorum yapılabilir.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için normal dağılım sağlanmadığı için Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 34’te verilmiştir.

Tablo 34. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan puanların farklılaşmasına ait Kruskal Wallis Sonuçları

		n	Sıra Ortalaması	Sd	χ^2	p	Anamlı Fark
Psikolojik İyi Oluş	Ölüm algım değişmedi	904	699,73				
	Ölümden daha az korkuyorum	163	626,99	2	13,809	0,001	1-3
	Ölümden daha çok korkuyorum	277	610,42				
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	Ölüm algım değişmedi	904	693,47				
	Ölümden daha az korkuyorum	163	654,33	2	9,259	0,010	1-3
	Ölümden daha çok korkuyorum	277	614,77				
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	Ölüm algım değişmedi	904	681,22				
	Ölümden daha az korkuyorum	163	642,85	2	1,639	0,441	-
	Ölümden daha çok korkuyorum	277	661,48				
Olumlu Dini Başa Çıkma Tarzları	Ölüm algım değişmedi	904	676,71				
	Ölümden daha az korkuyorum	163	683,69	2	1,011	0,603	-
	Ölümden daha çok korkuyorum	277	652,16				
Olumsuz Dini Başa Çıkma Tarzları	Ölüm algım değişmedi	904	658,00				
	Ölümden daha az korkuyorum	163	717,25	2	4,281	0,118	-
	Ölümden daha çok korkuyorum	277	693,49				

Tablo 34 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre korku yönelimli Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları ölçeklerinden alınan toplam puanlar farklılaşmazken ($p>0,05$); psikolojik iyi oluş ve sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeklerinden alınan toplam puanların farklılaştığı görülmektedir ($p<0,05$). Bu farklılaşmanın hangileri arasında olduğunu tespit etmek için Benforoni düzeltmesi dikkate alınarak ikili gruplar arasında Mann Whitney U testi uygulanmıştır. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda hem psikolojik iyi oluş hem de sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeklerinden alınan puanlar için farklılaşmanın ölüm algım değişmedi diyen katılımcılar ile değişti ölümden daha çok korkuyorum diyen katılımcılar arasında olduğu görülmektedir. Her iki ölçek içinde ‘ölüm algım değişmedi’ diyen katılımcıların sıra ortalaması değerleri yüksektir.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme ve dua etme alışkanlığını incelemek için çapraz tablo kullanılmış, ki-kare değeri hesaplanmamıştır. Çünkü ki-kare testi gerçekleştirilirken bir hücrede beklenen değer sayısı 5’in altında olan hücre sayısının %20’i aşmaması varsayımı ihlal edilmiştir. Sonuçlar Tablo 35’te özetlenmiştir.

Tablo 35. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısına göre ibadet etme ve dua etme alışkanlıkları

		Ölüm Algısı				
		Ölüm algım değişmedi	Ölümden daha az korkuyorum	Ölümden daha çok korkuyorum	Top	
İbadet Etme	İbadet sıklığım değişmedi	f	797	94	184	1075
		%	88,2	57,7	66,4	80,0
	İbadet sıklığım azaldı	f	6	13	4	23
		%	0,7	8,0	1,4	1,7
	İbadet sıklığım arttı	f	101	56	89	246
		%	11,2	34,4	32,1	18,3
		Ölüm algım değişmedi	Ölümden daha az korkuyorum	Ölümden daha çok korkuyorum	Top	
Dua Etme	Dua sıklığım değişmedi	f	534	45	84	663
		%	59,1	27,6	30,3	49,3
	Daha çok dua ediyorum	f	367	113	189	669
		%	40,6	69,3	68,2	49,8
	Daha az dua ediyorum	f	3	5	4	12
		%	0,3	3,1	1,4	0,9

Tablo 35 incelendiğinde ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı değişen ve değişmeyen katılımcıların çoğunluğunun (%57 üstü) ibadet etme alışkanlıklarında da bir değişme olmadığı şeklinde görüş bildirdikleri görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme sıklığı değişen katılımcılar için ister ölüm algısı değişsin ister değişmesin katılımcıların çoğunluğu ibadet sıklığının arttığı şeklinde görüş bildirmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı değişmeyen katılımcıların %59,1'i dua etme alışkanlıklarının değişmediğini, %40,6'ısı

ise daha çok dua ettiğini belirtmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda hem ölümden daha çok korkan hem daha az korkan katılımcıların çoğunluğu (%68 üstü) daha çok dua ettiklerini belirtmişlerdir.

3.3. ÖLÇEKLER ARASI İLİŞKİLER

3.3.1. Ölüm Kaygısı Ölçeği ve Psikolojik İyi Oluş, Dini Başa Çıkma ve Tanrı Algısı Ölçekleri Arasındaki İlişkiler

Ölüm kaygısı ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında ilişkiyi incelemek için öncelikle değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Ölüm kaygısı dışında tüm değişkenler normal dağılım göstermediği için değişkenler arasındaki ilişki belirlemede Spearman Sıra Farkları korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 36’da verilmiştir.

Tablo 36. Ölüm kaygısı ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişki

		Sevgi	Korku	Olumlu Dini	Olumsuz Dini	
	Psikolojik	Yönelimli	Yönelimli	Baş Çıkma	Baş Çıkma	
	İyi Oluş	Tanrı	Tanrı Algısı	Tarzı	Tarzı	
		Algısı				
Ölüm	r	-0,194*	-0,048	-0,140*	0,028	0,151*
	p	0,000	0,081	0,000	0,300	0,000
	n	1344	1344	1344	1344	1344

*p<0,01

Tablo 36 incelendiğinde ölüm kaygısı ile sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma düzeyleri arasında hesaplanan korelasyon değerleri sıfıra çok yakın ve

istatistiksel olarak anlamsız olduğu için bu değişkenler arasında ilişkinin olmadığı söylenebilir. Ölüm kaygısı ile psikolojik iyi oluş ve korku yönelimli Tanrı algısı arasında negatif yönlü zayıf düzeyde ilişki bulunurken (korelasyon değerleri sırası ile -0,194 ve -0,140); ölüm kaygısı düzeyi ile olumsuz dini başa çıkma tarzı arasında pozitif yönlü zayıf düzeyde bir ilişki ($r = 0,151$) bulunmaktadır. Bunun anlamı ölüm kaygısı düzeyi arttıkça psikolojik iyi oluş düzeyi ve korku yönelimli Tanrı algısı çok az da olsa azalırken; olumsuz dini başa çıkma ölçeğinden alınan puanlar çok az da olsa artacaktır. Açıklanan varyans değerleri incelendiğinde (R^2) psikolojik iyi oluş, korku yönelimli Tanrı algısı ve olumsuz dini başa çıkma tarzlarından alınan puanlar ölüm kaygısı ölçeğinden alınan puanlardaki varyansın sırasıyla yaklaşık olarak %4, %2 ve %2'sini açıklamaktadır.

3.3.2. Dini Başa Çıkma Ölçeği ile Tanrı Algısı ve Psikolojik İyi Oluş Ölçekleri Arasındaki İlişkiler

Tanrı'ya olumlu olumsuz atıflar yapma ile psikolojik iyi oluş ve Tanrı algısı arasında ilişki arasında ilişkiyi incelemek için öncelikle değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Değişkenler normal dağılım göstermediği için değişkenler arasındaki ilişki belirlemede Spearman Sıra Farkları korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 37'de verilmiştir.

Tablo 37. Dini başa çıkma ile psikolojik iyi oluş ve Tanrı algısı arasındaki ilişki

		Psikolojik İyi	Sevgi Yönelimli	Korku Yönelimli
		Oluş	Tanrı Algısı	Tanrı Algısı
Olumlu Dini Başa	r	0,217*	0,621*	0,004
	p	0,000	0,000	0,893
	n	1344	1344	1344
Olumsuz Dini Başa	r	-0,200*	0,021	-0,433*
	p	0,000	0,447	0,000
	n	1344	1344	1344

*p<0,01

Tablo 37 incelendiğinde olumlu dini başa çıkma ile korku yönelimli Tanrı algısı ve olumsuz dini başa çıkma ile sevgi yönelimli Tanrı algısı arasında hesaplanan korelasyon değerleri sifıra çok yakın ve istatistiksel olarak anlamsız olduğu için bu değişkenler arasında ilişkinin olmadığı söylenebilir. Tanrı'ya olumlu atıf yapma ile sevgi yönelimli Tanrı algısı arasında orta düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunurken; Tanrı'ya olumsuz atıf yapma ile korku yönelimli Tanrı algısı arasında negatif yönlü orta düzeyde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Diğer bir deyişle olumlu dini başa çıkma tarzı ölçeğinden alınan puanlar artıkça sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden alınan toplam puanlar artmakta; olumsuz dini başa çıkma ölçeğinden alınan puanlar artıkça ise korku yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden alınan puanlar azalmaktadır. Açıklanan varyans (R^2) değerleri incelendiğinde sevgi yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden alınan puanlar olumlu dini başa çıkma ölçeğinden alınan puanlardaki varyansın yaklaşık olarak %39'unu; korku yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden alınan puanlar ise olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan puanlardaki değişimin yaklaşık olarak %19'unu açıklamaktadır. Tanrı'ya olumlu atıf yapma ile

psikolojik iyi oluş arasında pozitif yönlü zayıf düzeyde ve istatistiksel olarak anlamlı; Tanrı'ya olumsuz atıf yapma ile psikolojik iyi oluş arasında ise negatif yönlü zayıf düzeyde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Diğer bir deyişle olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan puanlar arttıkça psikolojik iyi oluş ölçeğinden alınan puanlar az da olsa artar; olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeğinden alınan puan arttıkça psikolojik iyi oluş ölçeğinden alınan puanlar azalır. Açıklanan varyans (R^2) değerleri incelendiğinde psikolojik iyi oluş ölçeğinden alınan puanlar olumlu dini başa çıkma tarzları ölçeğinden elde edilen puanlardaki değişimin %5'ini açıklarken; olumsuz dini başa çıkma tarzları ölçeğinden elde edilen puanlardaki değişimin %4'ünü açıklar.

3.3.3. Tanrı Algısı ile Psikolojik İyi Oluş Ölçeği Arasındaki İlişki

Tanrı algısı ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi incelemek için öncelikle değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Değişkenler normal dağılım göstermediği için değişkenler arasındaki ilişki belirlemede Spearman Sıra Farkları korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 38'de verilmiştir.

Tablo 38. Tanrı algısı ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişki

	Psikolojik İyi Oluş	
	r	0,258*
Sevgi Yönelimli Tanrı Algısı	p	0,000
	n	1344
	r	0,237*
Korku Yönelimli Tanrı Algısı	p	0,000
	n	1344
	*p<0,01	

Tablo 38 incelendiğinde hem sevgi yönelimli Tanrı algısı hem de korku yönelimli Tanrı algısı ile psikolojik iyi oluş arasında zayıf düzeyde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle sevgi yönelimli Tanrı algısı ve korku yönelimli Tanrı algısı puan değerleri arttıkça az da olsa psikoloji iyi oluş ölçeğinden alınan puanlarda artış olacaktır. Açıklanan varyans (R^2) değerleri incelendiğinde sevgi yönelimli Tanrı algısı ve korku yönelimli Tanrı algısı ölçeğinden elde edilen puanlar psikolojik iyi oluş ölçeğindeki puanlardaki değişimin sırasıyla yaklaşık olarak %7 ve %6'sını açıklamaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

TARTIŞMA

Bu bölümde çalışmanın bulguları ve araştırma sonuçları literatürdeki diğer çalışmalar ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Araştırmamızın temel konusu ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireylerin başa çıkma mekanizması olarak dini nasıl kullandıklarıdır. Ayrıca, dini başa çıkma tarzları (olumlu/olumsuz) ve Tanrı algısı (sevgi yönelimli/ korku yönelimli) ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda yaşadığı psikolojik stresle başa çıkmada nasıl bir ilişki içersinde olduğu; bireylerin psikolojik iyi oluşları ve bu iyi oluş sırasında dini tutumları kullanıp kullanmadıkları araştırmamızın temel konularındandır. Ayrıca çalışmada analiz edilen ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireyde ölüm algısının nasıl değişiklik gösterdiği de çalışmamızın bir diğer ana konusudur. Dolayısıyla bu çalışmada, ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireylerin dini tutum ve başa çıkma mekanizmaları ile psikolojik iyi oluşları, ölüm kaygısı ve algısı arasındaki ilişkiler hakkında veri sağlanması amaçlanmaktadır. Araştırma Dehşet Yönetimi Kuramı (DYK) perspektifi ile ele alınmış; pek çok DYK çalışmasında olduğu gibi (Liechty, 1998; Jonas ve Fischer, 2006) terör saldırılarının bireye ölümlülüğü hatırlatan bir uyaran olduğu varsayılmıştır.

4.1. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE İLİŞKİN BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Araştırma verileri analiz edilirken ilk olarak demografik değişkenlerin ölümlülük belirginleşmesi durumunda psikolojik iyi oluş, ölüm kaygısı, dini başa çıkma tarzları ve Tanrı'ya yönelik atıflar üzerinde etkilerinin nasıl olduğu merak edilmiş ve bunu anlamaya yönelik analizler yapılmıştır. Demografik değişkenlerin (yaş, cinsiyet, eğitim, maddi ve medeni durum) ölçek puanları üzerinde temel ve etkileşim değerleri incelendiğinde, yaş ile psikolojik iyi oluş, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzlarının arasında pozitif korelasyon olduğu görülmüştür. Bu durumda yaş arttıkça psikolojik iyi oluş da artmaktadır. Aynı şekilde yaş arttıkça bireylerde sevgi yönelimli Tanrı algısı daha

da artmış; olumlu başa çıkma teknikleri daha çok kullanılmıştır. Yaşın artması ile iyi oluşun yani mutluluk seviyesinin arttığına dair pek çok çalışma bulunmaktadır (Carstensen, 1991,1995; Carstensen ve Turk-Charles, 1994; Labouvie-Vief ve BlanchardFields, 1982; Lawton, 1989). Psikolojik iyi oluşun artması ile beraber zaten birbiriyle pozitif ilişkili olan olumlu dini başa çıkma ve sevgi yönelimli Tanrı algısının da artması beklenmektedir (Smith ve ark., 2003). Nitekim çalışmamızda da benzer bir sonuç çıkmıştır. Yaş arttıkça olumlu dini başa çıkmanın ve sevgi yönelimli Tanrı algısının artması bireyin aldığı sorumluluklarla daha çözüm odaklı ve olgun bakış açısına sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Yaş ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda yaşanan değişikliklere bakıldığında; yaşça küçük olan katılımcıların ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölümden daha çok korktuğu ve ibadet alışkanlıklarında artış görüldüğü gözlenmiştir. Fakat yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Yani gençler sadece ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm gerçeğinden korkmaktadır ve ibadetlerinde artış görülmektedir. Templer (1970a) yaş ile ölüm kaygısı arasında ilişki olmadığını belirtse de ilişki olduğunu bulan çalışmalar da mevcuttur (Gesser ve ark., 1988; Singh ve ark., 2003; Suhail ve Akram, 2002; Galt ve Hayslip, 1998). Genç bireylerin terör saldırısı gibi ölümlülük belirginliğini artırıcı bir olay ile henüz uzak olduğunu düşündükleri ölümün aslında her an gerçekleşebileceğini fark etmeleri ölüm kaygısını ortaya çıkarabilmektedir (Cavanaugh ve Blanchard-Fields, 2006). Ölümlü olduğunu hatırlayan, genç bireyin yaşadığı stresle başa çıkmak için ibadet sıklığında artışlar görülmesi Dehşet Yönetimi Kuramını desteklemektedir. Birey ölümlü olduğunu hatırlayınca din gibi kültürel dünya görüşü olan düşünceye daha sıkı bağlanır ve din “kaygı tamponu” olarak kullanır (Pyszczynski, Greenberg ve Solomon, 1999). Analizlerde, ileri yaşlarda benzer başa çıkma mekanizmasının belirgin olarak çıkmamasının nedeni, yaşın ilerlemesi ile ortaya çıkan ölümü kabullenmenin yavaş yavaş gerçekleşmesi olabilir (Singh ve ark.,

2003). Dolayısıyla, ölüm belirginliğinin hızlı ve bir anda yükselmesi daha yoğun başa çıkma mekanizmalarını kullanmayı gerektirir şeklinde bir öngörü yapılabilir; kanıtlanabilir çalışmalarla desteklenmelidir.

Gençlerde ölümlülük belirginleşmesi durumunda görülen ölüm korkusu ve ibadet sıklığındaki artış DYK perspektifiyle şu şekilde açıklanabilir. Birey ölse bile sonsuz olan İlahı sığınarak sembolik ölümsüzlüğü yaşar (Pyszczynski ve ark., 2000; Dechense, 2003). Dinlerin vadettiği ölüm sonrası yaşam ise literal yani gerçek ölümsüzlüğü açıklamaktadır (McCauley, 2000). İbadet sırasında acizliğini ve ölümden kaçış olmadığını bilen birey, kendisinden daha kudretli olana ve ölümden sonraki hayatın varlığına dayanır (Diamond, 1997). Dolayısıyla, din, ölüm gerçeği ile psikolojik stres yaşayan bireye hem sembolik hem literal ölümsüzlüğü vadeder.

Cinsiyet değişkeni ile psikolojik iyi oluş, ölüm kaygısı, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları, ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireylerde yaşanan değişikliklerin ilişkisine bakıldığı zaman; cinsiyet ile psikolojik iyi oluş arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Kadınların ölüm kaygısı düzeyinin ise erkeklerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca, cinsiyetlerin ölümlülük belirginleşmesi durumunda yaşadıkları değişikliklere bakıldığında, kadınların ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölümden daha çok korktukları ve daha çok dua ettikleri görülmüştür. Kadınların erkeklere oranla ölümden korkmaya daha meyilli oldukları görülmektedir. Sonuç literatürü desteklemiştir (Akça ve Köse, 2008; Karaca 2000, Suhail ve Arkam 2002, Templer, 1970). Kadınların ölümlülük belirginleşmesi durumunda erkeklere oranla daha çok dua etmesi kadınların dini başa çıkma mekanizmalarını erkeklerden daha çok kullandıkları şeklinde açıklanabilir (Gerber ve ark., 2011). Erkeklerin dini başa çıkma mekanizmalarını daha çok kullandığını bulan çalışmalar da bulunmaktadır (Ayten ve ark, 2012; Altıntaş, 2015). DYK'ya göre, ölüm gibi olaylarla daha da belirginleşen ölümlü olma bilinci bazı streslere

neden olur ve bu stres belirli mekanizmalar ile önlenir. Kadınların ölümlü olma bilinci belirginleştikten sonra daha çok dua etmesinin iki olası sebebi olabilir: kadınlar ölümlü olma bilinci erkeklerden daha yoğun yaşamaktadır ya da erkekler dini başa çıkma mekanizmaları yerine başka mekanizmaları daha etkili kullanmaktadır. Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları ile cinsiyet ilişkisine bakıldığında; erkeklerin kadınlara göre daha çok korku yönelimli Tanrı algısına ve olumsuz dini başa çıkma mekanizmalarına sahip olduğu görülmüştür. Diğer bir deyişle kadınların olumlu dini başa çıkma mekanizmasını daha çok kullandığı görülmüştür. Benzer sonuçlar Güler (2015)'in çalışmasında da çıkmış; kadınların sevgi yönelimli Tanrı algısı puanların erkeklerinkinden daha yüksek bulunmuştur. Bir başka çalışmada da sevgi yönelimli Tanrı algısının yine kadınlarda dini başa çıkma stratejilerinin daha etkili kullanıldığı ve daha yüksek çıktığı görülmüştür (McElroy, 1999). Bu durumun nedeni olarak sevgi yönelimli Tanrı'nın şefkatli, iyileştirici gibi özelliklerinin kadınlarda daha çok görülmesi gösterilebilir (Nelsen ve ark., 1985). Maynard ve arkadaşları (2001) sevgi yönelimli, yol gösterici olan Tanrı algısı ile olumlu, teslimiyetçi dini başa çıkma arasında pozitif yönde ilişki bulmuştur. Çalışmamızdan çıkan sonuç da cinsiyet değişkeninde bunu desteklemektedir. Kadınlar hem sevgi yönelimli Tanrı algısında hem de olumlu dini başa çıkmada erkeklerden daha yüksek puan almışlardır.

Eğitim durumu ile ilgili değişkenler incelendiği zaman; eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında ilişki bulunmamıştır. Yıldız (1998) da benzer sonucu bulmuştur. Fakat ölüm kaygısı ile eğitim durumu arasında ilişki bulan çalışmalar bulunmaktadır (Erdoğan ve Özkan, 2007). Eğitim düzeyi ile psikolojik iyi oluş arasında ise pozitif ilişki bulunmuştur. Lisansüstü eğitim düzeyinde olan katılımcılar ilköğretim mezunlarına göre anlamlı şekilde yüksek psikolojik iyi oluş puanı aldıkları görülmüştür. Eğitim düzeyi arttıkça toplum içinde bireye verilen değer ve kazanılan maddi gelir arttığı için psikolojik iyi oluşun arttığı düşünülebilir. Akın ve Şentürk (2012) ise yaptıkları çalışmada orta

düzyer bir eğitim durumdaki bireylerin diğerlerinden daha mutlu olduğunu; eğitim durumu yükseldikçe de mutluluk düzeyinin düştüğünü bulmuşlardır. Çalışmamızın sonuçları ile ötüşmemektedir.

Eğitim düzeyi arttıkça katılımcıların korku yönelimli Tanrı algısına daha fazla sahip oldukları, eğitim düzeyi azaldıkça da sevgi yönelimli Tanrı algısına daha fazla sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca, eğitim düzeyi arttıkça hem olumlu hem de olumsuz dini başa çıkma puanlarının azaldığı görülmüştür. Diğer bir deyişle eğitim arttıkça bireylerde korku yönelimli Tanrı algısı daha çok görülmüş; olumlu dini başa çıkma mekanizmaları azalmıştır. Analizin şaşırtıcı kısmı eğitim durumu yükseldikçe bireyin olumsuz dini başa çıkma mekanizmalarını da daha az kullandığı sonucudur. Burada akla eğitim arttıkça dini başa çıkma mekanizması genel anlamda daha az kullanıldığı fikri gelmektedir. Yani eğitim düzeyi azaldıkça olumlu ya da olumsuz tüm dini başa çıkma mekanizmalarını daha çok kullanılmaktadır. Nitekim Murphy ve arkadaşlarının (2000) yaptığı klinik çalışmada eğitim seviyesi ile dini inançların ters yönde ilişkili olduğunu bulmuştur. Hood ve arkadaşları (2009) ise yüksek eğitim seviyesinin manevi tecrübeler ve dini başa çıkmalar ile doğrudan ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Aydın'ın (2011) Türk Müslüman katılımcılara yaptığı çalışmada ise Tanrı algısıyla eğitim düzeyi arasında bir ilişki bulunmamıştır. Eğitim ile Tanrı algısı ve dini başa çıkma arasındaki ilişki hakkında farklı sonuçlar veren çalışmalar mevcuttur. Çalışmaların yapıldığı, ülke, kültür ve inanılan din gibi etkenlerin farklılığı sonuçların farklılaşmasına sebep olabilmektedir.

Medeni durum değişkeni ile ilgili bulgular değerlendirilecek olursa; medeni durum ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Yıldız'ın (1998) hazırladığı doktora tezine göre çalışmamızın sonucuyla benzer sonuç çıkmıştır. Çalışmasında medeni durum ile ölüm kaygısı arasında ilişki bulunmazken; Erdoğan ve

Özkan (2007) ve Turgay (2003) medeni durum ile ölüm kaygısı arasında ilişki bulup, evlilerin ölümden daha çok korktuklarını bulmuşlardır.

Evli olma durumu ile psikolojik iyi oluş, olumlu dini başa çıkma ve sevgi yönelimli Tanrı algısı arasında pozitif korelasyonlu ilişki bulunmuştur. Sonuçlar literatürü desteklemektedir. Yapılan pek çok çalışmada evli bireylerin daha mutlu, psikolojik anlamda daha iyi durumda olduğunu göstermiştir (Lee ve ark., 1991; Hayo ve Seirfert, 2003; Diener ve ark., 1999). Türkiye’de 2017 yılında TUIK tarafından yapılan Yaşam Memnuniyeti Araştırması’na göre evli bireylerin %60,6’sı mutlu iken evli olmayanlarda bu oran %52,4’ tür. Dolayısıyla evlilik psikolojik iyi oluşun önemli bir belirleyicisidir.

Çalışmamızın verilerine göre evli bireyler bekâr bireylere göre olumlu dini başa çıkmayı daha fazla kullanmakta ve sevgi yönelimli Tanrı algısına daha fazla sahip olmaktadır. Türkiye’de yapılan çalışmalarda evlilerin bekârlara göre daha dindâr olduğu ve dini pratiklerini daha fazla yerine getirmeye çalıştığı bulunmuştur (Günay, 1999; Köktaş, 1993; Karaca, 2001; Kayıklık, 2003a). Koç (2008) çalışmasında evlilerin iç güdümlü dindarlığa daha fazla sahip olduklarını bulmuştur. İç güdümlü dindarlık, sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma ile pozitif ilişkili (Park ve ark., 1990) olması dikkate alınınca sonuçlar beklenen şekilde çıkmıştır Evli bireylerin olumlu dini başa çıkmayı daha çok kullanmaları ve sevgi yönelimli Tanrı algısına daha çok sahip olmalarına evliliğin özünde olan dengeyi bulma ve olgunlaşma ve daha pozitif bakış açısına sahip olma gibi nedenlerden bahsedilebilir. Vlahov ve arkadaşları (2002) 11 Eylül saldırıları sonrası Manhattan’da yaşayan bireylerin sigara, esrar ve alkol kullanımı ile ilgili yaptığı çalışmada; madde kullanımında en yoğun artışın evli olmayan çiftler ve boşanmış bireylerde olduğunu bulmuşlardır. En az artış ise evli bireylerdedir. Dolayısıyla

bekâr bireylerin saldırılar sonrası yaşadıkları stresi azaltmaya daha çok ihtiyaç duyduklarını ve bunun için farklı yollar kullandıkları söylenebilir.

Maddi durum değişkeni ile ilgili bulgulara bakıldığında zaman, bireylerin maddi durumu arttıkça ölüm kaygılarının azaldığı görülmüştür. DYK ve tüketim alışkanlıkları arası da yapılan çalışmalarda, maddi durumun iyileşmesinin benlik saygısını arttırdığı, dolayısıyla ölümlü olma bilincinin neden olduğu stresi azaltmada tampon görevi görmektedir (Arndt ve ark., 2004). Çalışmanın sonuçları bu açıdan DYK'yı desteklemektedir. DYK, bireylerin kendi kültürel dünya görüşlerinde var olan değer kaynaklarına dayanarak ölümün kaçınılmazlığının getirdiği kaygıyla başa çıktıklarını savunur. Para diğer bir deyişle maddi durum da varoluşsal kaygıyı yatıştırabilecek bir kaynaktır. Zaleskiewicz ve arkadaşları (2013) yaptığı çalışmada paranın varoluşsal bir anksiyete tamponu olarak sembolik bir güce sahip olduğunu belirtmiştir. Yaptıkları çalışmada para kavramının ölüm kaygısını azalttığını bulmuşlardır. Zaleskiewicz ve arkadaşları, DYK temelinde, paranın maddi ve manevi faydalarının ötesinde varoluşsal kaygıyı azaltmaya yardımcı olan güçlü bir psikolojik anlamının olduğunu belirtirler.

Analiz sonuçlarına göre, maddi durum ile psikolojik iyi oluş arasında pozitif ilişki görülmüştür. Ayrıca analizlere göre, maddi durum ile korku yönelimli Tanrı algısı arasında pozitif korelasyon görülürken; olumsuz dini başa çıkma ile maddi durum arasında negatif ilişki bulunmuştur. Bu durumda bireylerde maddi durum arttıkça korku yönelimli Tanrı algısı artarken; olumsuz dini başa çıkmayı daha az kullandığı görülmüştür. Bireylerin maddi durumun artması ile gerçekleşen psikolojik iyi oluş sayesinde birey olumsuz dini başa çıkma mekanizmalarını daha az kullanması beklenilebilir bir sonuçtur. Fakat Tanrı algılarının sevgi yönelimli Tanrı'dan korku yönelimli Tanrı algısına evrilmesi dikkat çekicidir. Maddi anlamda rahata eren birey Tanrı tarafından cezalandırıldığını düşünmesi hipotezimizle uyumsuzdur. Maddi

güç, çıkar ilişkileri ve para yönetimi stresi gibi olumsuz sonuçlar da doğurmaktadır. Maddi açıdan rahat kişinin cezalandırıldığını hissetmesi bu sebeplerle ilgili olabilir. Zaten aza kanaat etmek her zaman daha sevgi yönelimli bir Tanrı algısının ürünü olmak zorundadır. Maddi anlamda rahatlayan bireyin aza kanaat yerine daha hırslı ve sanki dünyada kalıcıymış gibi maddeye gereğinden fazla önem vermesi korku yönelimli Tanrı algısına sebep olabilir. Konu ile ilgili yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir. Maddi durum ile ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığı, ibadet etme sıklığı ve ölüm algısı arasında ise anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Analiz sonuçlarına göre terör saldırısına maruz kalanların saldırıya maruz kalmayanlara göre; terör saldırılarında bir yakını kaybedenlerin de saldırılarda bir yakını kaybetmeyenlere göre ölümden daha az korktukları görülmüştür. Terör saldırılarından doğrudan etkilenme ile Tanrı algısı, psikolojik iyi oluş ve dini başa çıkma tarzları arasında ise anlamlı bir fark bulunmamıştır. Terör saldırılarında hem doğrudan etkilenen hem de doğrudan etkilenmeyen bireylerin yaklaşık yarısında ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığında artış görülmüş; fakat çoğunluğunda ibadet alışkanlıklarında bir değişiklik olmadığı görülmüştür.

Elde edilen bulgular göstermektedir ki terör saldırılarına maruz kalanların ölüm kaygısı düzeyleri terör saldırılarına maruz kalmayanlara göre daha düşüktür. Diğer bir deyişle terör saldırılarına maruz kalanlar, saldırılara maruz kalmayanlara göre ölümden daha az korkmaktadır. Benzer sonuçları bulan bir çalışmada iç savaş yaşayan Kuzey İrlanda ile güvenilir bir ülke olan Kanada halkının ölüm kaygılarına bakılmıştır. İç savaş olması sebebiyle ölümlü olaylara daha çok tanıklık eden Kuzey İrlanda halkının Kanada'da yaşayanlara göre ölümden daha az korktuğu görülmüştür (Lonetto ve ark., 1980). Benzer başka bir çalışmada iç savaşın devam ettiği Lübnan halkı ile daha güvenli olan Mısır, Kuveyt ve Amerika halkının ölüm kaygıları karşılaştırılmış; ölüme daha çok

maruz kalan Lübnanlı katılımcıların ölümden daha az korktuğu bulunmuştur (Abdel-Khalek, 1991). Türkiye’de 1997’de Karaca tarafından yapılan bir çalışmada ise ölümle sık sık yüzleşen Özel Harekât timlerinin öğretmen, doktor gibi ölümle daha az karşılaşan meslek gruplarına nazaran ölümden daha az korktukları tespit edilmiştir.

Yine analiz sonuçlarına göre terör saldırılarına maruz kalmayanlardan ölümlülük belirginleşmesi durumunda “ölümden daha çok korkuyorum” diyenlerin yüzdeleri, terör saldırısına maruz kalanlardan “ölümden daha çok korkuyorum” diyenlerinkinden daha fazladır. Bu durumda da terör saldırısına maruz kalmayanlar, maruz kalanlara göre saldırılar sonrası ölümden daha çok korkmuşlardır. Benzer şekilde terör saldırılarında yakınını kaybetmeyenler saldırılarda yakınını kaybedenlerden daha çok ölümden korktuklarını belirtmişlerdir. Tüm bu bulgular ölüme yaklaşmanın ölüm kaygısını azalttığı şeklinde yorumlanabilir. Ölümle doğrudan maruz kalmak (yakınını kaybetme, terörist saldırıya maruz kalma gibi) ölümün zihinlerdeki abartılmış korkunçluğunun normalleşmesine ve bu sayede ölümden daha az korkmaya neden olabilmektedir.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etme alışkanlığındaki değişimlere bakıldığında katılımcıların çoğunun terör saldırılarına maruz kalması durumuna bakmaksızın (%80) ibadet alışkanlıklarında değişim olmadığı görülmüştür. Değişimin olduğu yönündeki cevaplar incelendiğinde ise hem terör saldırılarına maruz kalma ve yakınını kaybetme durumuna bakılmaksızın ibadetlerde artış olduğu görülmüştür. İbadet etme alışkanlığının değiştiğini belirten katılımcıların terör saldırısına maruz kalma durumuna bakmaksızın her iki durumda da ibadet alışkanlıklarının arttığı görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet alışkanlığında azalma her iki durumda da görülmemiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlığındaki değişikliğinin terör saldırısına maruz kalma durumuna göre farklılaşması incelendiğinde terör saldırısına maruz kalan ve kalmayan katılımcılar için hayır değişmedi ve değişti

daha çok dua ediyorum diyenlerin yüzdeleri birbirine çok yakın olarak tespit edilmiştir. Benzer sonuç terörde yakınını kaybedenlerde ve kaybetmeyenlerde de çıkmıştır. Bu durumda teröre doğrudan maruz kalma ile saldırılar sonrası ibadet ve dua alışkanlıkları arasında arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

İbadetlerinde artış olan katılımcıların bir nedeni ölümün neden olduğu varoluşsal kaygıyla başa çıkabilmek için dini vecibeleri birer rahatlama kaynağı olarak kullanmalarındır denebilir. Dua etmek, namaz kılmak gibi ibadetler dini tecrübeler aktif başa çıkma stratejileri olduğu hipotezini savunan Bussing ve arkadaşları (2009) hastalar üzerinde yaptıkları çalışmada dini etkinliklerini yapanların acı yönetiminde daha başarılı olduklarını ve daha hızlı iyileştiklerini gözlemlemiştir. Çalışmamızda da dua ve ibadete olan yönelim bu şekilde açıklanabilir. Fakat dini tecrübeler ölümün neden olduğu stresle başa çıkmada kullanılan tek yöntem değildir. Nitekim bu çalışmada da katılımcıların çoğunun ibadete yönelmediği görülmektedir. Elinizdeki çalışmaya benzer bir sonuç olarak bir çalışmada, 11 Eylül saldırıları sonrası Amerikalı gençlerin dini yaşantılarında anlamlı bir değişiklik olmadığı bulunmuştur (Uecker, 2008).

Terör olaylarından doğrudan etkilenme ile psikolojik iyi oluş, Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında da anlamlı bir ilişki görülmemiştir. Elde edilen bulguların aksine önceden yapılan çalışmaların çoğunda terörden doğrudan etkilenme ile psikolojik iyi oluş arasında ilişki bulunmuştur Boscarino ve arkadaşları (2003) 11 Eylül Dünya Ticaret Merkezine yapılan saldırılarda yakınlarını kaybeden insanların travma sonrası stres bozukluğu belirtilerine bakmışlardır. Saldırıda yakınını kaybedenlerde travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) belirtileri görülmüştür. Ford ve arkadaşları (2003) da 11 Eylül saldırılarında yakınını kaybedenlerin kaybetmeyenlere göre daha depresif ve TSSB belirtileri olduğunu belirtmişlerdir. Saldırı anında saldırıya olan yakınlık ile de TSSB sıklığı arasında pozitif yönelimli ilişki bulunmuştur (Galea ve ark., 2003). Yapılan bu

çalışmaların aksine Matt ve Vazquez (2008) terör saldırılarına maruz kalma durumu ile kaygı düzeyi, depresyon arasında anlamlı bir ilişki olmadığını tespit etmiştir. Çalışmanın sonucu da bu açıdan benzerdir. Terör saldırılarına doğrudan maruz kalma ile psikolojik iyi oluş arasında anlamlı bir ilişki çıkmamasının nedeni aktif olarak kullanılan medyada terör saldırılarının çok etkili bir şekilde aktarılması olabilir. Medya saldırıyı bizzat yaşayanlar kadar halkı etkilemektedir. Saldırlardan doğrudan etkilenme ile Tanrı algısı ve dini başa çıkma mekanizmaları arasında anlamlı bir ilişki olmaması da bir diğer dikkat çekici tespittir. Alanda yeni çalışmalar yapılması gerekmektedir.

4.2. ÖLÜMLÜLÜK BELİRGİNLEŞMESİ DURUMUNDA İBADET, DUA ALIŞKANLIĞI VE ÖLÜM ALGISI İLE ÖLÇEKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dini yaşamdaki değişimlere bakıldığında; saldırılar sonrası ibadet hayatında herhangi bir değişiklik olmayanların daha çok dua ettiği görülmüştür. Ayrıca, daha az dua ettiğini belirten katılımcıların %41,7'si ibadet sıklığının arttığını belirtmiştir. Bu bulgular, esasında ibadet etmeyen kişilerin bir başka dini başa çıkma mekanizmasını yani dua etmeyi tercih ettiğini; dua etmeyenlerin ise yarıya yakın kısmının ibadet etmeyi tercih ettiği görülmüştür. 1344 katılımcıdan 915'i ya daha çok dua ettiğini ya daha çok ibadet ettiğini ya da her ikisini de daha çok yaptığını belirtmiştir. Bu durum terör saldırılarının sebep olduğu psikolojik dehşetle mücadele etmek için, katılımcıların çoğunluğunun ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet etmek ya da dua etmek şeklinde herhangi bir ya da iki dini başa çıkma mekanizmasını kullandığını göstermektedir. Dehşet Yönetimi Kuramına göre birey ölümlü olmanın stresini her zaman yaşar; fakat ölümü hatırlatan etkenler ölümlülük bilincini artırdığı için birey bu stresi daha fazla yaşar. Yaşanılan bu stresle başa çıkmak için bazı mekanizmalar kullanılır. Bu çalışma, bu mekanizmalardan birisinin açık bir şekilde dini yaşam, dini başa

çıkma yöntemleri olduğunu göstermektedir. Bireylerin çoğunluğu saldırılar sonrası ya ibadet etme ya da dua etme şeklinde en az bir dini başa çıkma mekanizmasını kullanmıştır. Bu açıdan çalışma hipotezi doğrulanmıştır.

Dehşet Yönetim açısından dini inançlar, birey için ölümün getirdiği stresle başa çıkmada en yaygın kullanılan kültürel dünya görüşleridir (Solomon ve ark., 1991; Vail ve ark., 2010). Din, bireyleri iki türlü ölümsüzleştirir. Birincisi, dinler ölüm sonrası yaşamı vadederek bireyi gerçek anlamda ölümsüzleştirir. İkincisi, kendinden sonra bile devam edecek olan inançlar ile sembolik olarak ölümsüzleştirir (Solomon ve ark., 1991). Camiler, kiliseler ve bireyden daha uzun süre inanılacak olan dini inançlar/gruplar sembolik ölümsüzlük örnekleridir (Dechense, 2003). Manevi inançlar ve din ölüm kaygısını, düşüncesini azaltır (Arndt ve ark., 2007; Jonas ve Fischer, 2006); bireye pozitif bir ruh hali ve yeterlik duygusu verir (Fischer ve ark., 2006). Dinler, bireye ölümün ve yaşamın anlamını sunar. Sonu olan dünya yaşamının endişesine kapılan birey, ölümün bir son olmadığını bildiği için rahatlar. Bu açılardan din Kaygı Tamponu Hipotezine göre ölüm gerçekliğinin getirdiği stresi azaltmada tampon görevi görmektedir (Pyszczynski ve ark., 1999).

Fakat radikal ve esnemeyen dini inançların ölüm kaygısını azaltmaya fayda sağlamadığı (Friedman ve Rholes, 2007); tutarsız manevi inançların da bireyde içsel bir kargaşaya sebep olarak ölüm kaygısını artırdığı görülmüştür (Edmondson ve ark., 2008). Bu açıdan Allport ve Ross'un içsel ve dışsal dindarlık tanımlarının önemli olduğu görülmüştür. İçsel dindarlık, hayatı anlamlandırmaya ve özünde kavramaya dayanır (Rychlak, 1977). Dini sembolik ölümsüzlük şekliyle kullanan ve ölüm kaygısını dindiren bireyin, kendinden daha kalıcı ve büyük olan gruplara girmesi dışsal dindarlık; gerçek ölümsüzlüğe inanarak gerçek ölümsüzlüğü hisseden bireyin ise içsel dindarlığı kullandığı düşünülebilir. Öznel dini inanç hakkında çalışmak zor olduğu için bu konu hakkında yapılan çalışma azdır (Blazer, 2009); yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Dolayısıyla, çalışmamızın bulgularında çıkan ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etmede ve ibadet etmede görülen artış Dehşet Yönetimi perspektifiyle uyusmaktadır. Birey dini inancını ölümün sebep olduğu kaygıyla başa çıkmada kullanmaktadır. Norenzayan ve Hansen (2006) Kuzey Amerikalılarda ölümlülük belirginliği ile dindarlık arasındaki ilişkiye bakmışlardır. Sonuçlara göre ölümlülük belirginliği ile dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı ilişki çıkmıştır. Ölümlü olduğu hatırlatılan bireyler daha dindarlaşmış, ölümün Tanrı'nın varlığına bir delil olduğunu, Tanrı'nın kudretini gösterdiği ilahi bir müdahale olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmalarının diğer kısmında bireylere ölümlü oldukları hatırlatıldığında doğüstü güçlere inanmaya daha çok meyilli oldukları görülmüştür. Nitekim çalışmamızın sonuçlarına göre de ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireyler dua veya ibadet etme şekillerinden en az herhangi birine yönelmişlerdir. DYK'yı sonuçlar desteklemektedir. Din, ölümün sebep olduğu dehşeti yönetmede önemli bir unsurdur. Irvin Yalom "Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek" (2008) adlı kitabında ölümü her an düşünmenin güneşe bakmak kadar zor olduğunu, bu anksiyeten ancak bu korkuyu kabul edip yaşamı anlamlandırma ile mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu ise dini grup ve dini anlamlandırmalar ile kolaylaşmaktadır. Fakat her ne yöntem kullanılırsa kullanılsın birey ölüm gerçeğinden her zaman biraz korkacaktır.

Çalışmamızın en önemli sonuçlarından birisi, ölümlülük belirginleşmesi durumunda "ibadet sıklığı arttı" diyen katılımcılarda sevgi yönelimli Tanrı algısı daha yüksek düzeyde görülürken; "ibadet sıklığı azaldı" diyen katılımcılarda ise korku yönelimli Tanrı algısının daha yüksek düzeyde görülmesidir. Benzer şekilde saldırılar sonrası daha çok dua ettiğini belirten katılımcıların olumlu dini başa çıkma düzeylerinin ve sevgi yönelimli Tanrı algı puanlarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Sevgi yönelimli Tanrı algısı puanları yüksek olan katılımcıların da daha çok dua ettiği görülmüştür. Bu durum korku yönelimli Tanrı algısına sahip olan bireylerin yaşadıkları

olumsuzluklar ile daha da ümitsizliğe kapıldığı ve Tanrı'dan ümidi kestiği şeklinde yorumlanabilir. Sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip bireylerde ise stresli durumlarda güvendiği ve her zaman sığındığı Allah'a dayanmak huzur ve mutluluk sebebidir ve bu sebeple tek güvenilen dayanak olan Tanrı'ya yapılan ibadet ve dua en büyük ferahlık sebebidir. James (1985) duanın huzur ve güven veren bir Yaratan- kul ilişkisi olması sebebiyle; dua eden bireylerde yaşama karşı bir sevinç ve bireylere karşı bir sevgi meydana geldiğini belirtmiştir. Bu açıdan dua eden bireylerde zaten sevgi yönelimli Tanrı algısının daha çok görülmesi beklenmektedir. Albayrak (1995) çalışmasında isteğe bağlı ibadetlerin ve sık ve düzenli dua etmenin sevgi mesajları ile alakalı olduğunu bulmuştur. Sevgi yönelimli Tanrı algısının özü olan sevgi, merhamet ve koruyuculuk dua ve ibadetleri olumlu yönde etkilemektedir şeklinde yorumlanabilir. Uysal ve arkadaşlarının (2014) yaptığı çalışmada ise dini etkinliklerine devam eden gençlerin sevgi yönelimli Tanrı algılarının daha yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar da çalışmamızın sonucunu desteklemektedir. Bu çalışmalara rağmen alanda yapılan çalışmanın sayısı oldukça az olup yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Dehşet Yönetimi Kuramı ile Tanrı algısı arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma literatür taramasında bulunmamıştır. Dehşet yönetimi sürecinde dini başa çıkma konusunu ele alan çalışma olarak sadece Siegel (2015)'in çalışması bulunmuştur. Siegel (2015) doktora çalışmasında ölüme yakın olan palyatif bakımdaki kanser hastalarının ölümle başa çıkmasında dini nasıl kullandıklarına bakmıştır. Sonuçlara göre dini başa çıkma yöntemleri ölümle ilgili stresi azaltmada etkili olmamaktadır. Fakat dindarlığın yaşamı anlamlandırmada ve içsel huzuru yakalamada etkili olduğunu bulmuştur. Olumlu olumsuz dini başa çıkma ile ölümlülük belirginliği arasındaki ilişkiye bakan çalışma literatürde bulunmamaktadır. Çalışmamızın sonucu olan dua/ibadet ile sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişki göstermektedir ki dini

başa çıkma yöntemlerini olumlu/olumsuz diye ayırmamak genel bir yorum yapmak analiz sürecini daha sağlıklı ele alınmasını önlemektedir.

Çalışmamızın bir başka sonucuna göre, ibadet sıklığı azalan katılımcıların psikolojik iyi oluş düzeylerinde de azalma görülmüştür. Varoluşsal psikodinamikler açısından açıklamak gerekirse ibadetler, bireyin varoluşsal kaygılarına ve yüzleşmelerine sebep olan içsel çatışmalarla başa çıkmasına yardımcı olmaktadır (Yalom, 2001). Bu da bireyde pozitif bir psikolojik iyi oluşa yardımcı olur. Araştırma sonuçları Dehşet Yönetimi Kuramının savunduğu ölümlü olmanın getirdiği stresle başa çıkma ile ibadetlerin olumlu yönde ilişkili olduğu yönünde açıklanabilir. Psikolojik iyi oluş ile dini yönelim arasındaki ilişkiyi araştıran Hayta (2000) ibadetlerin uygulandıkça psikolojik iyi oluşun daha iyileştiğini, bireylerin daha sosyal ve sorumluluk sahibi oldukları sonucuna ulaşmıştır. Hayta çalışmasında bireyin ibadetler ile en derin ve aşkın yanlarını keşfettiklerini, benlik algılarının güçlendiğini, Tanrı'nın gücünü ve sonsuzluğunu anlamaya yardımcı olduğunu belirtmektedir. Koç (2004) yaptığı çalışmada dua etme ile psikolojik sağlık arasındaki ilişkiye bakmıştır. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların %83'ü stresi ve kaygıyı azaltmada dua etmeyi aktif olarak kullanmaktadır. Katılımcılar dua ettikleri zaman rahatlama hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu faydalarının dışında ayrıca dini pratikler, bireyin karakterine sabır, cesaret, alçakgönüllülük, merhamet gibi güzel özellikleri eklemesine yardımcı olur (Bayrakdar, 1987). Dua ve ibadetler bireyin en zor zamanlarında yaşadığı içsel sıkıntılarını aşmasına yardımcı olan en büyük dayanaklardandır. Bu açıardan analiz sonuçları yapılan çalışmalarla örtüşmektedir.

Analiz sonuçlarına göre, ibadet etme alışkanlığı değişmeyenlerin ölüm algılarında değişim olmadığı; ibadet alışkanlığı azalanların da ölümden daha az korktukları görülmüştür. Aynı şekilde ibadet etme sıklığı artan bireylerin, ibadet etme alışkanlığı değişmeyenlere göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha fazla olduğu görülmüştür. Ayrıca, saldırılar sonrası “daha çok dua ediyorum” diyen katılımcıların ölüm kaygısı puanları

daha yüksek çıkarken; dua etme alışkanlığı değişmeyenlerin ölüm algılarında değişiklik olmadığı görülmüştür. Yine analiz sonuçlarına göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüme dair korkularında bir değişiklik olmadığını belirten bireylerin ibadetlerinde de bir değişim görülmemiştir. Ayrıca, daha az dua ettiklerini söyleyen bireylerin %41,7'sinin saldırılar sonrası ölümden daha az korktukları görülmüştür.

Bu durumda, ölüm algısı ve kaygısı ile dini etkinlikler arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu söylenebilir. Yani ölüme dair kaygı arttıkça ibadet ve dua etme gibi dini pratikler artmıştır. Bu durum ölüm kaygısını bireylerin dini pratiklerle azaltmaya çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. İbadetlerin yapılmasının altında yatan pek çok sebep vardır. Bunlardan birisi de bireylerin karşılaştıkları tehlikeli durumların ve yaşadıkları psikolojik streslerin üstesinden gelmektir. Ölüm de yaşama arzusu olan birey için önemli bir stres sebebidir ve birey eğer inançlıysa ancak bu stresi din desteğiyle aşabilir (Hökelekli, 2005). Ölüm kaygısı yüksek olan bireylerin dini yaşantısında görülen artışın bir nedeni de ibadet etmesi gerektiğine inanan fakat bunu düzenli yapamayan bireylerin yaşadığı suçluluk hissi ve kendilerine yeniden bir dini bir düzen oturtma çabası olabilir (Hökelekli, 1992). Yapılan araştırmalarda da dini inançla ölüm kaygısı arasında kuvvetli bir ilişki olduğu görülmüştür. Dinlerin ölümü anlamlandırması ölüm kaygısını azaltmada önemli bir etkidir (Karaca, 2000). Çünkü dine bağlılık korku ve kaygıların daha dengeli olmasını sağlar (Benson ve Myers, 2002). Ölümün sebep olduğu kaygı, ölümden sonraki hayata inanmayla daha da azalacaktır (Beit-Hallahmi ve Argyle, 2000).

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda, ölüm kaygısı yüksek olan bireylerin dua ve ibadet alışkanlıklarında artış olmasının nedenleri arasında dini inançların ölüm kaygısını azaltması düşünülebilir (Arndt ve ark., 2007). Bir başka çalışmada dini grup aktivitelerine katılan bireylerin ölüm kaygılarının düştüğü görülmüştür (Ginges, Hansen ve Norenzayan, 2009). Yukarıdaki çalışmalar ve elde edilen bulgular ölüm kaygısı çok olan bireyin ibadete ya da dua etmeye yöneliminin sebebinin, yaşadığı varoluşsal kaygıyı

azaltmak olduğunu göstermektedir. Dinler, yaşama anlam vermesi ve insana belirli bir amaç vermesi sebebiyle de ölüme dair kaygıyı azaltabilir. Batson ve Stocks (2004) yaşamı anlamlandırma ve dini yönelim ilişkisine bakmışlardır. Dini inanışları gereği yaşama anlam veren, belirli bir gaye üzere yaşadığını belirten katılımcıların ölümü yeniden başlangıç olarak gördükleri ve öze dönüş için bir yol olarak gördükleri görülmüştür.

Genel olarak ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüme dair korkularında değişiklik olan bireylerin (“ölümden daha çok korkuyorum” ya da “ölümden daha az korkuyorum” diye belirten bireylerin) çoğunluğu (%68üstü) saldırılar sonrası daha çok dua ettiklerini belirtmişlerdir. Buradan terör saldırıları gibi ölümü hatırlatan olaylardan hangi yönde etkilenilirse etkilenilsin bireyin manevi yaşamına daha sıkı sarılmasının bir tampon görevi gördüğü düşünülebilir. Bu durumda ölümlü olma bilinci artan bireylerin dua etme ya da ibadet etme gibi dini başa çıkma mekanizmalarını kullandıklarını söylemek mümkündür. Ölümlü olduğunun farkında olan birey ölümsüz olana yani yüce Yaratıcı’ya sığınarak sembolik bir ölümsüzlüğü gerçekleştirir. Vess ve arkadaşları (2009) ölümlü olma bilinci ile tıbbi kararlar arasındaki ilişkiye baktıkları çalışmada, katılımcılara ölümlü oldukları hatırlatıldığında tıbbi müdahaleler yerine dua etme gibi ibadetleri tercih ettikleri, hatta radikal inanca sahip katılımcıların tıbbi müdahaleyi reddettikleri görülmüştür. Katılımcılar duayı medikal yöntemlerden daha etkili bulduklarını belirtmiş ve kader vurgusu yapmışlardır.

Çalışma sonuçları, bireylerin ölümlülük belirginleşmesi durumunda başa çıkma mekanizması olarak, dua etmeyi ibadet etmeden daha fazla kullandıklarını göstermektedir. Saldırılar sonrası dua etme alışkanlıklarında artış olduğunu belirten katılımcılar %49’8 (n:669) iken; ibadet etme alışkanlığında artış olduğunu belirten katılımcı oranı %18’3’tür (n:246). Ayrıca, ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme alışkanlıklarında değişme olmadığını söyleyen katılımcıların %96,2 gibi büyük bir

çoğunluğunun ibadet etme alışkanlıklarında bir değişme olmadığını belirttiği görülmektedir. Bu durum da dua etmenin ibadet etmeye göre daha çok tercih edildiğini göstermektedir. Dua etmenin dini bir vecibeden çok manevi bir haz duygusuyla yapılması; Yaradan ile doğrudan bağ kurularak en kudretli olana sığınılması ve O'nunla dertleşilmesi olarak yorumlanabilir. Bu açılarından dua etmenin daha kolay ve samimi bir dini başa çıkma yöntemi olarak daha sık kullanıldığı düşünülebilir. Duanın gizli ve birebir yapılan bir dini tecrübe olması yönüyle Allport'un içsel dindarlık kavramıyla daha ilgili olduğu düşünülebilir. Ölümlülük belirginliği durumunda içsel ve dışsal dindarlık konusunu araştıran Hui ve Fung (2009) Çinli bir grup katılımcıya yaptıkları çalışmada ölümlü oldukları hatırlatan katılımcılarda iç güdümlü dindarlık düzeylerinin arttığını saptamışlardır. İçsel dindar katılımcılar yaşam sebebini ve hayata geliş amacını dini yollarla bulduklarını belirtirken; dışsal dindar olan katılımcıların ölüm kaygılarında yükseliş gözlenmiştir. Her ne kadar duanın da iç ve dış güdümlü dindarlık formları olsa da (Albayrak, 2007) dua etmenin ibadet etmeye göre iç güdümlü bir yanı vardır. Bu açılarından ölümlülük belirginliği artan bireylerin dua etmeyi ibadet etmekten daha çok tercih etmesi normaldir. Ayrıca duanın samimi ve Yaratıcının kudretini kabul eden yapısı, bireyi kendinden daha kudretli olana sığınma hissi vermesi stresle başa çıkmada kullanılmasının bir başka nedeni olabilir.

Dehşet Yönetimi açısından içsel- dışsal dindarlık kavramlarını ele alan Jonas ve Fischer (2006) 2003 yılında İstanbul'da olan terör saldırısını ölümlülük belirginliğini artırıcı uyarıcı olarak ele almışlardır. Saldırının hemen ardından (bir hafta sonrasında) yaptıkları anketlerde, saldırının hemen ardından katılımcıların ölümlülük belirginliğinin bir hafta sonrasına nazaran daha yüksek olduğu düşünülmüş ve iki sonuç iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık bazında karşılaştırılmıştır. İçsel dindarlık düzeyleri yüksek olan katılımcıların iki hafta içerisinde verdikleri cevaplarda tutarlılık varken; dışsal dindarlık düzeyi yüksek olan katılımcıların verdikleri cevaplar daha tutarsız çıkmıştır. Bu durumda

iç güdümlü dindarların dış güdümlü dindarlara oranla ölümü hatırlatan uyarılardan daha çok etkilendiği söylenebilir. Kalp yetmezliği olan hastalar üzerine yapılan bir başka çalışmada (Edmondson ve ark., 2008) içsel dini bir rahatlık ve huzur içerisinde olan bireylerin ölümün verdiği stresle başa çıkmada daha başarılı oldukları görülmüştür.

İslam dininin de vadettiği ölümden sonraki yaşam, yani ahiret inancı katılımcıların dua ve ibadete yönelmesindeki bir diğer neden olabilir. Ahiret yaşamı, ölümlü olmanın neden olduğu psikolojik dehşetle başa çıkmaya gerçek bir ölümsüzlük sunarak yardımcı olur. Heflick ve Goldenberg (2012)'in çalışmasında ölümlülük belirginliği durumunda ateist olan katılımcıların bile ölümden sonra yaşama olan inancının arttığını bulmuşlardır.

4.3. ÖLÇEKLER ARASI İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ölçekler arası ilişkiler değerlendirecek olursa ölüm kaygısı ile psikolojik iyi oluş ve ölüm kaygısı arasında zayıf düzeyli negatif yönde ilişki görülmüştür. Bu durumda ölüm kaygısı arttıkça psikolojik iyi oluş düzeyi azalmıştır. Bu sonucu destekler nitelikte; saldırılar sonrası 'ölüm algım değişmedi' diyen katılımcıların psikolojik iyi oluşlarının da yüksek olduğu görülmüştür. Literatüre bakıldığında sonucu destekler nitelikte çalışmalar mevcuttur (Arndt ve ark., 2004). Örneğin, Routledge ve arkadaşları (2010) ölüm düşüncesi ile psikolojik iyi oluş, kişisel gelişim ve uygunsuz davranışlar arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada, ölümlü olma bilinci arttıkça psikolojik iyi oluşun azaldığını bulmuşlardır. Ölümlü olma bilinci arttıkça birey daha yoğun bir stres yaşamaktadır, bu durum da psikolojik anlamda iyi bir oluşa sebep olamamaktadır. Bu açıdan bulgu, dehşet yönetimi kuramını desteklemektedir.

Nitekim yaşamı ve ölümü birbirinin tamamlayıcısı olarak görüp, ölümün kaygısını yaşamamak da sorumluluk almaya ve mutlu bir hayat yaşamaya yardımcı olmaktadır (Hökelekli, 2008). Young'a (2006) göre, ölümün yaşamın bir parçası

olduğuna kalben inanan bireyde ölüm kaygısı olması beklenmez. Böyle bir birey, yaşamı tüm gerçekleri ile kabul etmesi sebebiyle psikolojik anlamda içsel bir huzuru yaşar. Özellikle psikopatolojik bir ölüm kaygısı bireyin psikolojik iyi oluşunu doğrudan etkileyebilir (Karaca, 2000).

Ayrıca yapılan analiz sonuçlarına göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algılarında herhangi bir değişiklik olmadığı belirtilen katılımcıların sevgi yönelimli Tanrı algı ortalamalarının, ölüm algılarının değiştğini belirten katılımcılara göre daha fazla olduğu görülmüştür. Diğer bir deyişle, ölüm algılarında bir değişiklik olmayan katılımcıların daha fazla sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip oldukları söylenebilir. Bu bulgu; sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olan bireylerin, ölümlü olma bilincileri artmasına rağmen ölüme dair kaygılarının artmadığı şeklinde değerlendirilebilir. Dehşet Yönetimi Kuramına göre ölümlü olma bilinci artan bireylerde psikolojik bir stres ve kaygı yaşanacağı, bu stresle başa çıkmada bazı mekanizmaların kullanıldığı savunulmaktadır (Pyszczynski ve ark., 2001). Elinizdeki çalışmanın bulgularına göre sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olmak saldırılar sonrası artan ölümlü olma bilincine rağmen bireylerde artması beklenen ölüm kaygılarının artmamasını sağlamıştır. Bu açıdan sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olmak ölümlü olmanın getirdiği stresle başa çıkmada bir “kaygı tamponu” görevi görmektedir.

Kaygı Tamponu Hipotezine (*Anxiety Buffer Hypothesis*) göre ölümlülüğün verdiği stresle başa çıkmada kullanılan mekanizmaların güçlendirilmesi ile bireyde kaygı düzeyi azalacaktır ve yaşanan psikolojik kaygıya tampon işlevi sağlayacaktır. Hipoteze göre bu mekanizmanın iki temel ayağı vardır: Özsaygı ve kültürel dünya görüşüne bağlanma (Pyszczynski, ve ark., 2004). Elinizdeki çalışma, dehşet yönetiminde dini başa çıkma tarzları ve Tanrı algısının ilişkisini araştırmıştır. Çalışmanın hipotezine göre Tanrı algısı açısından korku yönelimli değil, sevgi yönelimli Tanrı algısının bu mekanizmada işlev gördüğünü belirlenmeye çalışılmış ve bulgular bunu destekler nitelikte çıkmıştır.

Genel geçer bir manevi yaşam/dini tutum araştırmasının, gerçekleri tam olarak yansıtmakta yeterli olması beklenemez. Çünkü dini tutumun ve manevi yaşamın dini başa ıkma, Tanrı algısı, içsel ve dışsal dindarlık gibi daha pek çok alt faktörü bulunmaktadır.

Tanrı'ya dair olumlu atıflar yapan bireyler, Tanrı'yı merhametli, seven, koruyan, şeklatli olarak görmektedir. Sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olan bireyin kendisine de sevgiyle yaklaşması beklenmektedir (Güler, 2007a). Yapılan bir çalışmada sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip bireylerin benlik değerlerinin daha yüksek olduğu görülmüştür (Benson ve Spilka, 1973). Benlik değeri yüksek olan ve Tanrı'dan şeklat bekleyen bireyin ölümlü olmaya dair kaygılarının azalması tahmin edilebilecek bir durumdur. Allah'ın merhamet ve sevgisine odaklanan kişi tevekkül ve teslimiyet içerisinde dir. Bu durum da bireyin, ölüm, savaş, ani kayıplar gibi strese sebep olan durumlarda dirayetli ve metanetli durmasını sağlar. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de her nefsin ölümü tadacağını buyuran üç ayet bulunmaktadır (Âl-i İmran, 3/185; Enbiyâ: 21/35; Ankebut, 29/57). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye göre ölüm bir şeb-i Arus, Allah'ü Teâlâ'ya kavuşmadır.

Çalışmanın bir diğer hipotezine göre olumlu bir dini başa çıkma stratejisi ile ölümlü olma bilincinin yarattığı stres azalır. Diğer bir deyişle olumlu bir dini başa çıkma ile ölüm kaygısı arasında ters orantı beklenmiştir. Elde edilen bulgular hipotezi doğrular niteliktedir. Yapılan analizlere göre ölüm kaygısı arttıķça dini başa çıkma mekanizmaları daha olumsuzlaşmıştır. Bir diğer deyişle, olumlu dini başa çıkma ile ölüm kaygısı arasında ters orantı görülmüştür. Literatüre bakıldığında genel anlamda dini başa çıkma mekanizmalarının bireyi stresten ve kaygıdan uzaklaştırmaya yardımcı olduğu, olumsuz duyguları hafiflettiği ve problemlerin çözümünü kolaylaştırdığı görülmüştür (Ayten, 2012b).

Pargament ve arkadaşları (1998) olumlu dini başa çıkma stratejilerini, Allah ile olan güvenli bir ilişki, yaşamı ve ölümü anlamlandırma, zor durumlarda “yaşadığım bu

olay bana neler katacak?” düşüncesinden kaynaklandığını varsaymışlardır. Olumsuz dini başa çıkma stratejileri ise Tanrı ile yüzeysel bir ilişki, karamsar bir hayat anlayışı, Tanrı'ya karşı öfke, zor bir durumla karşılaştığında “Tanrı tarafından cezalandırılmayı hak edecek ne yaptım?” düşüncesi gibi durumlarla özdeşleştirilir (Pargament, 2005). Tanrı'ya güven duyan birey, her konuda Allah'a tam bir teslimiyet içindedir. Olumlu dini başa çıkma mekanizmalarını kullanan bireye, DYK'ya göre stres sebebi ve bilinmez olan ölüm bile kaygı vermez, ya da var olan kaygıyı azaltır. Olumlu dini başa çıkma stratejilerinin temelinde yatan “Allah'ın bir bildiği vardır; Olanda hikmet vardır” düşüncesi tam bir güven ilişkisinin sonucudur. Bu güven, ölümlü olduğunu bilen fakat ölüm sonrasını henüz deneyimlemeyen bireyler için ölüm kaygısını azaltmada işlevsel bir rol oynamaktadır. Birey olumlu bir dini başa çıkma stratejisi ile başına her ne durum gelirse gelsin sonucunun iyi olacağına inanır ve psikolojik anlamda iyi hissetmesini sağlayacak motivasyona sahip olur (Koenig ve ark, 1988) ve bu sayede ölüm kaygısı dâhil pek çok kaygı düzeyinde azalma ya da bitiş görülür.

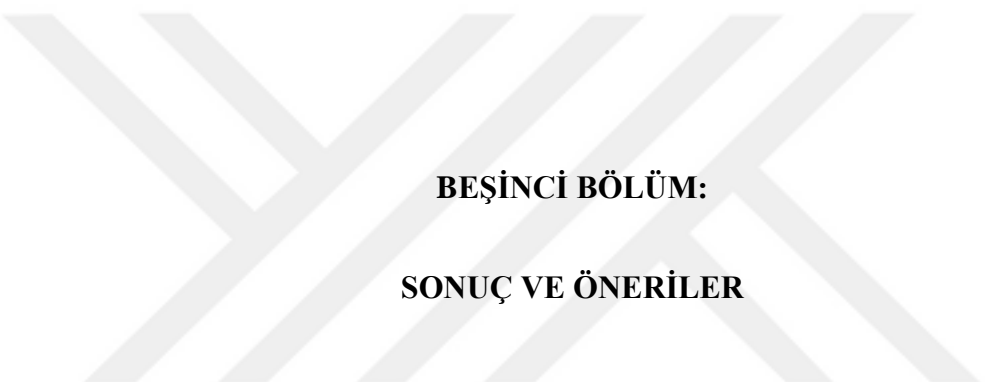
Tanrı algısı ile dini başa çıkma arasındaki ilişki değerlendirilecek olursa, Tanrı'ya dair olumlu atıflar yapan bireylerin olumlu dini başa çıkma stratejilerini daha çok kullandığı görülmüştür. Bir diğer açıklamasıyla, sevgi yönelimli Tanrı algısı ile olumlu dini başa çıkma stratejileri arasında pozitif yönde korelasyon vardır. Elde edilen bulgu literatürü desteklemektedir. Olumlu bir Tanrı algısı, Yaratıcı ile güvenli bir iletişime ve bağlanmaya yardımcı olmakta; bu durum da doğrudan olumlu bir dini başa çıkma stratejisi olarak bireye psikolojik anlamda destek olmaktadır (Pargament, 1997, Tarakeshwar ve ark., 2006). Bireyler bu sayede problemlere odaklanmak yerine, çözümlerine ve manevi aktivitelere yönelip kaderi ve Yaratıcıyı suçlamak yerine, kabullenici ve akışta olmayı tercih etmektedirler (Eryücel, 2013). Bu sebeplerle yaşamda gelişen olumlu olumsuz her duruma daha kolay adapte olabilmektedirler

Dini başa çıkma tarzları ile psikolojik iyi oluş arasında da ilişki bulunmuştur. Buna göre olumsuz dini başa çıkma tarzları ile psikolojik iyi oluş arasında negatif ilişki vardır; yani birey olumsuz dini başa çıkma yöntemlerini kullandıkça psikolojik iyi oluş düzeyi azalmaktadır. Elde edilen bulgu önceden yapılmış çalışmaları doğrulamaktadır. Bireyin psikolojik anlamda yeterince iyi olmamasını sağlayan asıl unsur olumsuz yaşam tecrübelerine verdiği içsel tepkidir. Bu açıdan manevi anlamda hoşnutsuzluk, dini gruplarla ilişkilerde kopukluk, olayları olumsuz yorumlama (şerre yorma) gibi alt dalları olan olumsuz dini başa çıkma bireyin ruh halini olumsuz manada etkiler (Aytan, 2012a). Koenig ve arkadaşları (1998) çalışmalarında, dini gruplarla ilişkisi olmayan yaşlı hastaların hastanede kalma sürelerinin dini gruplarla ilişkisi olan hastalara nazaran daha fazla olduğunu bulmuşlardır. Aytan ve arkadaşları ise (2012) yetişkin hasta ve hasta yakınlarına yaptıkları çalışmada yaşam memnuniyeti ile olumlu dini başa çıkma arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulmuşlardır.

Elde edilen bulgulara göre Tanrı algısı ve psikolojik iyi oluş arasında da anlamlı korelasyon bulunmaktadır. Tanrı'ya dair olumlu atıflar yapan bireylerde psikolojik iyi oluş düzeyinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Literatürde bu bulguyu destekleyen pek çok çalışma mevcuttur (Justice ve Lambert, 1986; Özdoğan, 2005, Güler, 2007a). Schaefer ve Gorsuch (1991). Tanrı'yı seven, şefkatli olarak algılayan bireylerin daha iyi ve kaygı düzeylerinin daha düşük olduğunu bulmuşlardır. Buna karşın, korku yönelimli Tanrı algısına sahip olan bireylerde daha yüksek düzeyde kaygı ve depresif belirtiler (Aydın, 2010; Salsman ve Carlson, 2005) görülmüştür. Uysal ve arkadaşları (2014) Tanrı'yı olumlu algılamanın motivasyon artırıcı ve kaygı düzeyini düşürücü etkisi olduğunu bulmuşlardır. Calvert (2010) çalışmasında Tanrı ile kurulan güvenli bir ilişkinin psikolojik iyi oluşla ilişkili olduğunu; Tanrı'yı reddedici bir tutumun ise psikolojik iyi oluşla negatif ilişki içerisinde olduğu görülmüştür.

BEŞİNCİ BÖLÜM:
SONUÇ VE ÖNERİLER

Ölümlü olma bilincinin bireylerin psikolojisinde önemli bir etken olduğunu ilk olarak Ernest Becker *Ölümü İnkâr* (1973) isimli kitabında ele almıştır. Becker'dan ilham alan Greenberg, Solomon ve Pyszczynski yeni bir sosyal psikoloji kuramı olan Dehşet Yönetimi Kuramını (Terror Management Theory)'nı ortaya atmışlardır. Kurama göre insanoğlu öleceğini bilmesi sebebiyle bazı içsel çatışmalar yaşar. Kuram buna psikolojik terör adını verir. Kuramın adında geçen “terör” kelimesi buradan gelmektedir. Ölümlü olma bilincinin neden olduğu bu psikolojik dehşet duygusu ise bazı mekanizmalarla azaltılır ya da bastırılır. Kuram bu mekanizmaların özsaygıyı artırma ve kültürel dünya görüşüne daha sıkı bağlanma olduğunu belirtmiştir ve bu teoriyi destekleyen pek çok çalışma vardır.

Çalışma, ölümlü olduğunu bilen insanoğlunun bu stresle başa çıkmasında dua/ibadet gibi dini tecrübelerden de faydalandığı; bu faydalanma sürecinde Tanrı algısı ve dini başa çıkma tutumlarının da etkili olduğu hipotezine dayanarak yapılmıştır. Araştırmada *“ölümlülük bilinciyle ortaya çıkan psikolojik dehşet duygusuyla baş etmede dini tutumun nasıl bir rolü vardır?”* *“Tanrı algısının ölümlülük bilincinin sebep olduğu psikolojik stresle baş etmedeki rolü nedir?”* ve *“Dini başa çıkma tarzları ile ölümlülük bilincinin verdiği stresin arasında ilişki var mıdır, varsa nasıldır?”* *“Terörden doğrudan etkilenme ile ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş ilişkisi nedir?”* *“Demografik verilerin dehşet yönetiminde rolü nedir?”* Sorularının güvenilirliği test edilmiş ve alanda kabul edilmiş anketler uygulanarak bakılmıştır. Çıkan sonuçlar Dehşet Yönetimi Kuramı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Çalışma 18-65 yaş arası Türkiye’de yaşayan 1344 katılımcıya uygulanmıştır. Katılımcılar gönüllülük esasıyla uygulamaya katılmışlardır. Katılımcılara bataryalar uygulanmadan önce bilgilendirilmiş onam formu verilmiştir. Sırasıyla Sosyo-Demografik Bilgi Formu, Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği (Templer, 1970b), Dini Başa

Çıkma Tarzları Ölçeği, Tanrı Algısı Ölçeği (Güler, 2007b) ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği (Diener ve ark., 2009) uygulanmıştır. Elde edilen datalar SPSS 24.0 programı ile analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonuçlarına göre, Tanrı algısı ile ölümlü olma bilincinin neden olduğu psikolojik dehşet arasında ilişki bulunmaktadır. Sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olan katılımcıların ölümlülük belirginleşmesi durumunda hem ibadet hem de dua alışkanlıklarında artış görülmektedir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet hayatında azalma olduğunu belirten katılımcılarda ise korku yönelimli Tanrı algısı puanları yüksek çıkmıştır. Bu durum Tanrı algısı pozitif olan bireylerin ölümlülük belirginliğinin neden olduğu stresle başa çıkmada ibadet ve dua etmeyi kullandıklarını göstermektedir. Hakeza dini başa çıkma tarzları ile ölümlülük bilincinin neden olduğu stresle başa çıkmada da ilişki bulunmuştur. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme sıklığını artıran katılımcıların olumlu dini başa çıkma tarzlarını daha çok kullandıkları görülmüştür. Bu açılarından elde edilen bulgular hipotezi desteklemektedir. Ayrıca ölüm kaygısı ile olumsuz dini başa çıkma arasında pozitif yönde bir ilişki görülmüştür. Bu durumda olumlu dini başa çıkma yöntemlerinin ölüm kaygısını azaltmada etkili olduğu söylenebilir.

Çalışmamızın bir başka sonucuna göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüme dair algılarında değişiklik olmayan bireylerin ibadet alışkanlıklarında da değişim olmamıştır. İbadet ve dua etme alışkanlıklarında artış olan bireylerde ise ölüme dair kaygılarının yüksek olduğu gözlenmiştir. Bu durumda bireylerin ölüme dair kaygı ve korkularını yenmede dini tecrübeleri kullandığı söylenebilir. Ayrıca katılımcıların %68 gibi bir çoğunluğu ölümlülük belirginleşmesi durumunda daha çok dua ettiklerini belirtmişlerdir. Bireylerin manevi bir rahatlama yöntemi olarak ibadet etmekten ziyade

dua etmeyi tercih ettikleri görülmüştür. Sonuç olarak, ölüme dair kaygıyı azaltmada dini tecrübeler önemli role sahiptir.

Demografik bulgulara bakıldığında yaş küçüldükçe ölümlülük belirginliği durumundan daha çok etkilenildiği ve terör saldırıları, ölüm haberleri, hastalık gibi ölümlü olmanın hatırlatıldığı durumlarda dini tecrübeleri daha fazla uyguladıkları görülmüştür. Yine kadınların erkeklere oranla ölümlü olmaya dair kaygılarının yüksek olduğu ve ölümlülük belirginleşmesi durumunda daha çok dua ettikleri görülmüştür. Maddi durum arttıkça ölüme dair kaygı azalmaktadır. Dolayısıyla Dehşet Yönetimi Kuramının belirttiği ölümlülük belirginliği artmasıyla ortaya çıkan psikolojik kaygıda bireylerin demografik özellikleri de önemlidir. Kadın olmak, yaşı küçük olmakve maddi anlamda daha zayıf olmak ölümlü ilgili uyarılardan daha çok etkilenmeyle ilişkilidir ve bu bireylerin çoğunluğu bu olumsuz etkiyi dini tecrübelerle azaltmaya çalışmaktadır.

Çalışmanın ayrıca terör saldırılarına doğrudan maruz kalmanın ölüm kaygısı ve dini tecrübelerle ilişkisini incelemiştir. Terör saldırılarına doğrudan maruz kalma başlığında terör saldırısına maruz kalma ve terörde bir yakınını kaybetme durumu incelenmiştir. Çıkan bulgulara göre terör saldırısına maruz kalanlar saldırıya maruz kalmayanlara göre; terör saldırılarında yakınlarını kaybedenler de kaybetmeyenlere göre ölümden daha az korkmaktadır.

Analizlere göre saldırılar sonrası ölüm algılarının değişmediğini belirten katılımcıların psikolojik iyi oluşları yüksek çıkmıştır. Ölümlülük bilinci arttıkça bireyin yaşadığı varoluşsal kaygı artmaktadır, bu da psikolojik iyi oluşu engelleyecektir. Bu açıdan bulgu DYK'yı desteklemektedir. Yine ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısında değişiklik olmadığını belirten katılımcıların Tanrı'ya dair olumlu atıfları daha fazla kullandıkları görülmüştür. Bu da sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olan bireylerin ölümlü olmayı hatırlatan uyarılardan daha az etkilendiklerini göstermektedir.

Bu durumda DYK'ya göre ölümün neden olduğu stresin ortaya çıkmasında bireylerin sahip olduğu Tanrı algıları önemlidir. Bu durumda sevgi yönelimli Tanrı algısı ölümle ilgili stresi engellemede etkilidir. Bu açıdan elde edilen bulgu elzemdir.

İnsanoğlu ölümsüzlüğe aşıktır. Ruh ve aklı ölümü her zaman reddeder. Ölümden sonraki hayatı inanan kişi ölümle beraber yok olmayacağını bilir ve ölüm sonrasına dair herhangi bir kaygı duymaz. Kişi sadece ölümü tecrübe etmediği için endişe edebilir, fakat ölüm sonrası adına kaygı içerisine girmez. Ahiretin varlığına inanmayan kişi ise ölümü bir yok oluş olarak görür. Bu açıdan ilahi öğretiler, ahiret inancı ve dünya hayatını anlamlandırması açısından dehşet yönetiminde kullanılabilen en etkili mekanizmalardan birisidir.

Dinlerin yaşamı anlamlandırmadaki etkin rolü, ölüm ve ötesine dair verdiği bilgiler bireye hayata dair yeni bir bakış açısı sunar. Dünya hayatının fani ve bir ağacın altında gölgelenmek misali kısa olduğunu vurgulayan ilahi öğretiler dünya hayatında yaptıklarımızdan sorumlu olduğunu belirterek bireye ölüme dair anlamlar yüklemesine neden olur. Bu açıdan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî Hazretlerinin dediği gibi ölüm, şekerin ılık suda erimesi gibi bir formdan başka bir forma geçiştir. Yeni ve sonsuz bir yaşamın başlangıcıdır.

Sonuç olarak dini tecrübeler ölümlülük bilincinin sebep olduğu psikolojik terörle başa çıkmada kullanılan mekanizmalardan birisidir. Bu çalışma dehşet yönetiminde dini tecrübe konusunu ele almaya çalışmıştır. Din ve maneviyat ile ilgili çalışmalar ölçme ve değerlendirmesi zor konular olması sebebiyle az çalışılan konulardır (Blazer, 2009). Bu sebeple Dehşet Yönetimi perspektifiyle Tanrı algısı, dini başa çıkma ve dini tecrübeler konusunun çalışılması önemlidir. Çalışmanın özellikle Müslüman bir grup üzerinde gerçekleştirilmesini mümkün kılması açısından Türkiye örneğine uygulanması önemini artırmaktadır.

Ölümün dehşetini yaşayan birey özellikle dini tecrübelerden istifade eder. Çünkü ölüm tıp, sosyoloji, felsefenin konusu olduğu kadar ilahiyatın da konusudur. Her an bağlanma ihtiyacı olan insan ölümlü olduğunu hatırlamasıyla ebedi olmak isteyen birey gerçek ebedi olana, yani Allah'a bağlanır. Allah'a bağlanan kişide içsel bir huzur ve güvenlik hissi olması beklenir. Çalışmamızın sonuçlarına göre Allah'a dair sevgi yönelimli algısı olan ve/veya olumlu dini başa çıkma mekanizmalarını kullanan bireylerde bu açıdan ölüm olgusu psikolojik anlamda daha az sarsıcıdır.

Nitekim Kuran-ı Kerim'de Mâide Suresi 119. ayet-i kerime'de şöyle buyurmuştur:

“Allah şöyle buyuracaktır: Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlara, içinde *ebedî* kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. *Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur.*”

Sonsuz mutluluğa ulaşma duasıyla..

6. KAYNAKÇA

- Abdel-Khalek, A. M. (1991). Death anxiety among Lebanese samples. **Psychological Reports**, 68(3), 924-926E.
- Abu-Raiya, H. ve Pargament, K. I. (2015). Religious coping among diverse religions: Commonalities and divergences. **Psychology of Religion and Spirituality**, 7, 1-10. doi:10.1037/a0037652
- Akça, F.ve Köse, İ. A. (2008). Ölüm Kaygısı Ölçeğinin Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. **Klinik Psikiyatri Dergisi**, 11(1).
- Akın, H. B., ve Şentürk, E. (2012). Bireylerin Mutluluk Düzeylerinin Ordinal Lojistik Regresyon Analizi İle İncelenmesi-Analysing Levels Of Happiness Of Individuals With Ordinal Logistic Analysis. **Öneri Dergisi**, 10(37), 183-193.
- Aksüt Çiçek S. (2008). **Dindarlık İle Saldırganlık Arasındaki Etkileşimin Terör Yönetimi Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin
- Albayrak, A., (1995), **Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Albayrak, A. (2007). Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları. **Marife Dergisi**, 7(2), 189-201.
- Alcorn, S., A., Bolboni, M. J., Prigerson, H. G., Reynolds, A., Phelps, A. C., Wright, A. ...Balboni, T. A. (2010). If God wanted me yesterday, I wouldn't be here today: Religious and spiritual themes in patients' experiences of advanced cancer. **Journal of Palliative Medicine**, 13, 581-591. doi:10.1089/jpm.2009.0343
- Allport, G. W. (1966). The religious context of prejudice. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 5, 447-457. doi:10.1177/1359105309345556
- Allport, G. W. ve Ross, J. M. (1967). Personal Religious Orientation and Prejudice. **Journal of Personality and Social Psychology**, 5, 432-443.
- Altemeyer, B. ve Hunsberger, B. E. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. **International Journal for the Psychology Religion**, 2, 113-33. doi:10.1207/s15327582ijpr0202_5
- Altıntaş, S. (2015). Depresyon ile dinsel başa çıkmak mümkün mü? [Is it possible religious coping with depression?]. **The Journal of Academic Social Science Studies**, 36, 403-428.
- Arndt, J., Solomon, S., Kasser, T. ve Sheldon, K. M. (2004). The urge to splurge: A terror management account of materialism and consumer behavior. **Journal of Consumer Psychology**, 14(3), 198-212.
- Arndt, J., Cook, A., ve Routledge, C. (2004). The blueprint of terror management: Understanding the cognitive architecture of psychological defense against the awareness of death. In J. Greenberg, S. L. Koole, ve T. Pyszczynski (Eds.), **Handbook of experimental existential psychology** (pp. 35-53). New York, NY: Guilford Press.

- Arndt, J., Cook, A., Goldenberg, J. L., ve Cox, C. R. (2007). Cancer and the threat of death: The cognitive dynamics of death through suppression and its impact on behavioral health outcomes. **Journal of Personal and Social Psychology**, 92, 12-29. doi:10.1037/0022-3514.92.1.12
- Atkinson, R. L. (1996). **Hilgard's introduction to psychology** (Vol. 12). Philadelphia PA: Harcourt Brace College Publishers.
- Aydın, A. R. (2010). Tanrı Algısına Jungçu Bir Bakış. **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 28(28), 53-61.
- Aydın, Ö. (2011). **Yaşamı sürdürmede dini inancın rolü**. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Ayten, A. (2009). Üniversite öğrencilerinde ölüm kaygısı: Türk ve Ürdünlü öğrenciler üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 9(1), 85-108.
- Ayten, A. (2012a). **Tanrı'ya sığınmak**. *İz Yayıncılık, İstanbul*.
- Ayten, A. (2012b). **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**. *İz Yayıncılık*.
- Ayten, A. ve Ensa, G. (2012). Dini başa çıkma, şükür ve hayat memnuniyeti ilişkisi: hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanları üzerine ampririk bir araştırma. **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 12(2), 45-79.
- Baron, R. M. (1997). On making terror management theory less motivational and more social. **Psychological Inquiry**, 8(1), 21-22.
- Batson, C. D., Eidelman, S. H., Higley, S. L. ve Russell, S. A. (2001). "And who is my neighbor?" Quest religion as a source of universal compassion. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 40, 39-50. doi:10.1111/0021-8294.00036
- Batson, C. D. ve Stocks, E. L. (2004). Religion: Its core psychological function. In J. Greenberg, S. L. Koole, ve T. Pyszczynski (Eds.), **Handbook of experimental existential psychology** (pp. 141-155). New York: Guilford Press.
- Bayraktar, M. (1987). **İslâm ibâdet fenomenolojisi**. Akçağ.
- Bänziger, S., Uden, M. V., ve Janssen, J. (2008). Praying and coping: The relation between varieties of praying and religious coping styles. **Mental Health, Religion and Culture**, 11(1), 101-118.
- Bebek, A. (2000). Matüridi'nin kelam sisteminde ahiret inancı. **M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi** 19,5-41.
- Becker, R. (1971). **Religion and psychological health**.
- Becker, E. (1973). **The denial of death**. New York, NY: Simon and Schuster.
- Beit-Hallahmi, B. ve Argyle, M. (2000). Dindarlığın Etkileri (I). çev: Âdem Şahin. **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 10, 453-477.
- Bekelman, D. B., Rumsfeld, J. S., Havranek, E. P., Yamashita, T. E., Hutt, E., Gottlieb, S. H., Kutner, J. S. (2009). Symptom burden, depression, and spiritual wellbeing: A comparison of heart failure and advanced cancer patients. **Journal of General Internal Medicine**, 5, 592-598. doi:10.1007/s11606-009-0931-y

- Benson, P. ve Spilka, B., (1973), "God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control", **Journal for the Scientific Study of Religion**, Vol. 12, No: 3, September, sf: 297-310.
- Benson, H. ve Myers, P. (2002). **Tıp Açısından Din**. çev: Atalay Atabek. İstanbul: Gelenek Yayıncılık
- Birky, I.,T ve Ball, S., (1988), "Parental Trait Influence on God as an Object Representation", **Journal of Psychology**, 122: 133-137.
- Blazer, D. G. (2009). Religion, spirituality, and mental health: What we know and why this is a tough topic to research [guest editorial]. **The Canadian Journal of Psychiatry**, 54, 281-283.
- Boscarino, J. A., Figley, C. R., ve Adams, R. E. (2004). Compassion fatigue following the September 11 terrorist attacks: A study of secondary trauma among New York City social workers. **International journal of emergency mental health**, 6(2), 57.
- Bosco, S. M., ve Harvey, D. (2003). Effects of terror attacks on employment plans and anxiety levels of college students. **College Student Journal**, 37(3), 438-447.
- Boyer, P. (2001). **Religion explained: The evolutionary origins of religious thought** (No. 170). Basic books.
- Bradshaw, M., Ellison, C. G., ve Marcum, J. P. (2010). Attachment to God, images of God, and psychological distress in a nationwide sample of Presbyterians. **The International journal for the psychology of religion**, 20(2), 130-147.
- Bulut, M. B. (2015). Terör Yönetimi Kuramı (Dehşet Yönetimi Kuramı). **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, 5(1), 161-174.
- Burke, E. (2001). **Reflections on the revolution in France**. Stanford, CA: Stanford University Press. (Original work published ö1790)
- Burke, B. L., Martens, A., Faucher, E. H. (2010). Two decades of terror management theory: A meta-analysis of mortality salience research. **Personality and Social Psychology Review**, 14(2), 155-195.
- Burling, J. W. (1993). Death concerns and symbolic aspects of the self: The effects of mortality salience on status concern and religiosity. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 19, 100–105.
- Bussing, A., Michalsen, A., Blazat, H. J., Grunther, R. A., Ostermann, T., Neugebauer, E. A., Matthiessen, P. F. (2009). Are spirituality and religiosity resources for patients with chronic pain conditions? **American Academy of Pain Medicine**, 10, 327-339. doi:0.1111/j.1526-4637.2009.00572.x
- Büyüköztürk, Ş. (2014). **DeneySEL Desenler: ÖntestSontest Kontrol Gruplu Desen ve Veri Analizi**. Pegem Yayınları, Ankara.
- Byock, I. (1997). **Dying well: Peace and possibilities at the end of life**. New York, NY: Riverhead Books.
- Byock, I. (2002). The meaning and value of death. **Journal of palliative medicine**, 5(2), 279-288.

- Callahan, D. (2011). End of life care: A philosophical or management problem? **Journal of Law, Medicine, & Ethics**, 39(2), 114-120. doi:10.1111/j.1748-720X.2011.00581.
- Calvert, S. J. (2010). **Attachment to God as a source of struggle and strength: Exploring the association between Christians' relationship with God and their emotional wellbeing** (Doktora tezi, Massey University).
- Carstensen, L. L. (1991). Selectivity theory: Social activity in life-span context. **Annual Review of Gerontology and Geriatrics**, 11, 195-217.
- Carstensen, L. L. (1995). Evidence for a life-span theory of socioemotional selectivity. **Current Directions in Psychological Science**, 4, 151-155.
- Carstensen, L. L., ve Turk-Charles, S. (1994). The salience of emotion across the adult life span. **Psychology and Aging**, 9, 259-264.
- Cavanaugh, J. C., ve Blanchard-Fields, F. (2006). **Adult development and aging**. Belmont, CA: Thomson Learning.
- Cecero, J. J., Marmon, T. S., Beitel, M., Hutz, A., ve Jones, C. (2004). Images of mother, self, and God as predictors of dysphoria in non-clinical samples. **Personality and Individual Differences**, 36(7), 1669-1680.
- Chipman, K. J. (2011). **Terror Management Theory and the Theory of Shattered Assumptions in the Context of Trauma** (Doktora tezi, Kent State University).
- Cihan, B., (2013). **The Effects Of Mortality Salience And Body-Related Social Norms On Attitudes Towards Diet Pills: A Terror Management Health Model Perspective**. Yüksek Lisans Tezi. Ortadoğu Teknik Üniversitesi. Ankara.
- Chochinov, H. M., Krisjanson, L. J., Hack, T. F., Hassard, T., McClement, S., ve Harlos, M. (2006). Dignity in the terminally ill: Revisited. **Journal of Palliative Medicine**, 9, 666-674. doi:10.1089/jpm.2006.9.666
- Chochinov, H. M., Hassard, T., McClement, S., Hack, T., Kristjanson, L. J., Harlos, M., Sinclair, S., Murray, A. (2009). The landscape of distress in the terminally ill. **Journal of Pain and Symptom Management**, 38, 641-650. doi:10.1016/j.jpainsymman.2009.04.021
- Cohen, A. B. ve Hall, D. E. (2009). Existential beliefs, social satisfaction, and well-being among Catholic, Jewish, and Protestant older adults. **International Journal for the Psychology of Religion**, 19, 39-54. doi:10.1080/10508610802471088
- Cox, C. R., ve Arndt, J. (2012). How sweet it is to be loved by you: The role of perceived regard in the terror management of close relationships. **Journal of Personality and Social Psychology**, 3, 616-632. doi:10.1037/a0025947
- Crenshaw, M. (1992). How terrorists think: what psychology can contribute to understanding terrorism? (Ed: L. Howard), **Terrorism: Roots, Impact, Responses** (ss. 71- 80). London: Praeger.
- Cummings, J. P., ve Pargament, K. I. (2010). Medicine for the spirit: Religious coping in individuals with medical conditions. **Religions**, 1(1), 28-53.

- Çamlı, Ş. (2010). **Attitudes towards allowance of headscarf in the universities: A terror management theory perspective**. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Dogu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Dalda, B. (2011). **The effects of relationship commitment and gender on death-anxiety among Turkish young adults: A terror management theory perspective** (Doctoral dissertation, Master Thesis. METU Graduate School of Social Sciences, Ankara).
- Davis, W. E., Juhl, J., ve Routledge, C. (2011). Death and design: The terror management function of teleological beliefs. **Motivation & Emotion**, 35, 98-104. doi:10.1007/s11031-0109193-6
- Dechense, M., Pyszczynski, T., Arndt, J., Ransom, S., Sheldon, M. K., Van Knippenberg, A. ve Janssen, J. (2003). Literal and symbolic immortality: the effect of evidence of literal immortality on self-esteem striving in response to mortality salience. **Journal of Personality and Social Psychology**, 84, 722-737.
- Diamond, J. (1997). **Guns, germs, and steel: The fates of human societies**. New York: Norton.
- Diener, E., Suh, M. E., Lucas, E. R. ve Smith, H. (1999). "Subjective Well-Being: Three Decades of Progress", **Psychological Bulletin**, 125 (2): 276–302.
- Diener, E., Wirtz, D., Biswas-Diener, R., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., ve diğ. (2009). New measures of well-being. **Social Indicators Research Series**, 39. Doi: 10.1007/978-90-481-2354-4 12
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S., ve Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. **Social Indicators Research**, 97, 143–156.
- Dikmen, A. (2015). Değişik Din Ve Mezhep Müntesiplerinin Ölümle Gelen Sosyal Birliktelik Algıları Ve Ölümü İçsellerştirme Uygulamaları (Diyarbakır Örneği) Perceptions Of Social Unity Of Various People Having Various Religious And Sectarian Beliefs, And Their Practices To Internalize Death (The Case Of Diyarbakır). **Journal Of International Social Research**, 8(40).
- Dittes, J. E. (1971). Religion, prejudice, and personality. **Research on religious development: A comprehensive handbook**. New York: Hawthorn.
- Doğan, T., ve Eryılmaz, A. (2013). Benlik saygısı ve öznel iyi oluş arasındaki ilişkilerin incelenmesi. **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 33(33), 107-117.
- Doğulu C. (2012). **System Justification and Terror Management: Mortality Salience as a Moderator of System Justifying Tendencies in Gender Context**. Master Thesis. METU Graduate School of Social Sciences, Ankara.
- Doğulu, C., ve Uğurlu, N. S. (2015). Dehşet Yönetimi Kuramı Üzerine Bir Derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18(35), 33-47.
- Dollahite, D. C. (1998). Fathering, faith, and spirituality. **The Journal of Men's Studies**, 7(1), 3-15.
- Donahue, M. J. (1985). Intrinsic and extrinsic religiousness: Review and meta-analysis. **Journal of personality and social psychology**, 48(2), 400.

- Düzgün, Ş. (2013). Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı. **KADER Kelam Araştırmaları Dergisi**, 11(2), 1-10.
- Edmondson, D., Park, C. L. Chaudoir, S. R., ve Wortman, J. H. (2008). Death without God: Religious struggle, death concerns, and depression in the terminally ill. **Psychological Science**, 19, 754-758. doi:10.1111/j.1467-9280.2008.02152.
- Ekşi, H. (2001). **Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Eliot, T. S. (2010). **Notes to wards the Definition of Culture**. Faber&Faber.
- Ellis, A. (1980). Psychotherapy and atheistic values: A response to A. E. Bergin's "Psychotherapy and Religious Values." **Journal of Consulling and Clinical Psychology**, 1980,48, 635-639.
- Ellison, C. G. (1991). Religious involvement and subjective well-being. **Journal of health and social behavior**, 80-99.
- Ellison, C. G., Gay, D. A., ve Glass, T. A. (1989). Does religious commitment contribute to individual life satisfaction? **Social forces**, 68(1), 100-123.
- Emre, Y (2006) **Yunus Emre Divanı**, çev: Burhan Toprak, Odunpazarı Belediyesi Yayınları İstanbul
- Epiktetos (2010) **Söylevler**. çev. Birdal Akar. Şule Yayınları, İstanbul: 2010.
- Erdoğan, M. Y. ve Özkan, M. (2007). Farklı dini inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile ruhsal belirtiler ve sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişkiler. **Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi**, 14(3).
- Erikson, E. H. (2014). **İnsanın 8 evresi**. çev. Gonca Akkaya. İstanbul: Okuyan Us.
- Eryücel, S. (2013). Yaşam olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma/Life Events and Positive Religious Coping. **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 10(23), 251-271.
- Farabî, E. N. (1987). **Fusûlü'l-Medenî**. çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir.
- Farabî, E. N. (2017). **İdeal Devlet**. çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İst.
- Feifel, H., ve Nagy, V. T. (1981). Another look at fear of death. **Journal of Consulting and Clinical Psychology**, 49, 278-286.
- Fischer, P., Greitmeyer, T., Kastenmuller, A., Jonas, E., ve Frey, D. (2006). Coping with terrorism: The impact of increased salience of terrorism on mood and self efficacy of intrinsically religious and nonreligious people. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 32, 365-377. doi:10.1177/014616720528738
- Flannelly, K. J., Koenig, H. G., Ellison, C. G., Galek, K., Krause, N. (2006). Belief in life after death and mental health: Findings from a national survey. **The Journal of nervous and mental disease**, 194(7), 524-529.

- Folkman, S. (1984). Personal control and stress and coping processes: a theoretical analysis. **Journal of personality and social psychology**, 46(4), 839.
- Folkman, S., ve Lazarus, R.S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. **Journal of Health and Social Behavior**, 21, 219-239. doi:10.2307/2136617
- Ford, C. A., Udry, J. R., Gleiter, K., ve Chantala, K. (2003). Reactions of young adults to September 11, 2001. **Archives of pediatrics & adolescent medicine**, 157(6), 572-578.
- Francis, L. J., ve Evans, T. E. (1995). The psychology of christian prayer: a review of empirical research. **Religion**, 25(4), 371-388.
- Freud, S. (1907). **Obsessive actions and religious practices**. Standard edition, 9, 115-127.
- Freud, S. (1957). **Thoughts for the times on war and death** 1915 Standard Edition 14 275-300 London.
- Freud, S. (1997). **Bir Yanılsamanın Geleceği**, çev. Zafer Kars, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.
- Friedman, M. D. (2004). **The Effects Of Self-Construal And Religious Fundamentalism On Terror Management Mechanisms** (Doktora tezi Texas A&M University).
- Friedman, M. ve Rholes, W. S. (2007) Successfully challenging fundamentalist beliefs results in increased death awareness. **Journal of Experimental Social Psychology**, 43, 794-801. doi:10.1016/j.jesp.2006.07.
- Friedman, M., ve Rholes, W. S. (2008). Religious fundamentalism and terror management. **The International Journal for the Psychology of Religion**, 18(1), 36-52.
- Gailliot, M. T., Stillman, T. F., Schmeichel, B. J., Maner, J. K., Plant, E. A. (2008). Mortality salience increases adherence to salient norms and values. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 34(7), 993-1003.
- Galea, S., Vlahov, D., Resnick, H., Ahern, J., Susser, E., Gold, J., Bucuvalas, M. ve Kilpatrick, D. (2003). Trends of probable posttraumatic stress disorder in New York City after the september 11 terrorist attacks. *Am J Epidemiol*, 158, 514-524
- Galt, C. P., ve Hayslip Jr, B. (1998). Age differences in levels of overt and covert death anxiety. **Omega-journal of Death and Dying**, 37(3), 187-202.
- Gerber, M. M., Boals, A., ve Schuettler, D. (2011). The unique contributions of positive and negative religious coping to posttraumatic growth and PTSD. **Psychology of Religion and Spirituality**, 3(4), 298.
- Gesser, G., Wong, P. T., ve Reker, G. T. (1988). Death attitudes across the life-span: The development and validation of the Death Attitude Profile (DAP). **Omega-Journal of Death and Dying**, 18(2), 113-128.
- Ginges, J., Hansen, I., ve Norenzayan, A. (2009). Religion and support for suicide attacks. **Psychological Science**, 20, 224-230. doi:10.1111/j.1467-9280.2009.02270.x

- Gover-Graf, N. M., Marini, I., Baker, J., ve Buck, T. (2007). Religious and spiritual beliefs and practices of persons with chronic pain. **Rehabilitation Counseling Bulletin**, 51, 21-33. doi:10.1177/00343552070510010501
- Gökcan, M. (2017). Gılgamış Destanı Ve İskendernâme'den Hareketle Ölümsüzlük Ekseninde İnsanın Anlam Arayışı. **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 63, s. 1-14.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., ve Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. In R. F. Baumeister (Ed.), **Public self and private self** (pp. 189-212). New York, NY: Springer-Verlag.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon S., Rosenblatt, A., Veeder, M., Kirkland, S.ve Lyon, D. (1990). Evidence for terror management theory II: the effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. **Journal of Personality and Social Psychology**, 58, 308-318.
- Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., Rosenblatt, A., Burling, J., Lyon, D., ... ve Pinel, E. (1992). Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function. **Journal of personality and social psychology**, 63(6), 913.
- Greenberg, J., Solomon, S., ve Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. **Advances in experimental social psychology**, 29, 61-139
- Guntrip, H. (1969). Religion in relation to personal integration. **British Journal of Medical Psychology**, 42(4), 323-333.
- Gurari, I., Strube, M. J., ve Hetts, J. J. (2009). Death? Be proud! The ironic effects of terror salience on implicit self-esteem. **Journal of Applied Social Psychology**, 39, 494-507. doi:10.1111/j.1559-1816.2008.00448.x
- Güler E. (2014). **Barişa İlişkin Tutumlar: Dehşet Yönetimi Kuramı ve Bazı Sosyo-Politik Değişkenler Açısından Bir İnceleme**. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Güler, Ö. (2007a). **Tanrı'ya yönelik atıflar, benlik algısı ve günahkarlık duygusu**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Univer., Ankara, Türkiye.
- Güler, Ö., (2007b) Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 1 123-133.
- Güler Ö. (2015). Yaşamı Sürdürmede Ve İntiharı Önlemede Dindarlık İle İlgili Değişkenlerin Rolü. **Journal of International Social Research**, 8(40).
- Günay, Ü. (1999). **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat**. Erzurum Kitaplığı.
- Güngör, E. (1986). **Kültür değişmesi ve milliyetçilik**, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Hales, S., Zimmerman, C., ve Rodin, G. (2010). The quality of dying and death: A systematic review of measures. **Palliative Medicine**, 24, 127-44. doi:10.1177/0269216309351783
- Harmon Jones, E., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., McGregor, H. (1997). Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-

- esteem reduced mortality salience effects. **Journal of personality and social psychology**, 72(1), 24.
- Harrawood, L. K. (2010). Measuring spirituality, religiosity, and denial in individuals working in funeral service to predict death anxiety. **Omega**, 60, 129-142. doi:10.2190/OM.60.2.b
- Hayes, J., Schimel, J., ve Williams, T. J. (2008). Fighting death with death: The buffering effects of learning that worldview violators have died. **Psychological science**, 19(5), 501-507.
- Hayes, J., Schimel, J., Arndt, J., ve Faucher, E. H. (2010). A theoretical and empirical review of the death-thought accessibility concept in terror management research. **Psychological Bulletin**, 136, 699-739. doi:10.1037.a002052
- Hayo, B., ve Seifert, W. (2003). Subjective economic well-being in Eastern Europe. **Journal of Economic Psychology**, 24(3), 329-348.
- Hayta, A., (2000). U. Ü. ilahiyat fakültesi öğrencilerinin ibadet ve ruh sağlığı (psiko-sosyal uyum) ilişkisi üzerine bir inceleme, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 9(9), Bursa
- Hayta, A. (2010), “Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 8 (20), 39-79, Değerler Eğitimi Merkezi.
- Hebert, R., Zdaniuk, B., Schultz, R., ve Scheier, M. (2009). Positive and negative religious coping and well-being in women with breast cancer. **Journal of Palliative Medicine**, 12, 537-545. doi:10.1089=jpm.2008.0250
- Heflick, N. A., ve Goldenberg, J. L. (2012). No atheists in foxholes: Arguments for (but not against) afterlife belief buffers mortality salience effects for atheists. **British journal of social psychology**, 51(2), 385-392.
- Heine, S. J., Proulx, T., ve Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations. **Personality and Social Psychology Review**, 10(2), 88-110.
- Hill, P. C. ve Pargament, K. I. (2008). Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research. **Psychology of Religion and Spirituality**, S(1), 3-17.
- Hirschberger, G., ve Ein-dor, T. (2006). Defenders of a lost cause: Terror management and violent resistance to the disengagement plan. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 32, 761-769. doi:10.1177/0146167206286628
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty–identity theory. **Advances in experimental social psychology**, 39, 69-126.
- Hogg, M. A., Adelman, J. R., ve Blagg, R. D. (2010). Religion in the face of uncertainty: An uncertainty-identity theory account of religiousness. **Personality and Social Psychology Review**, 14(1), 72-83.
- Holahan, C. J., ve Moos, R. H. (1987). Personal and contextual determinants of coping strategies. **Journal of personality and social psychology**, 52(5), 946.

- Homan, K. J., ve Cavanaugh, B. N. (2013). Perceived relationship with God fosters positive body image in college women. **Journal of Health Psychology**, 18(12), 1529-1539.
- Hood Jr, R. W., Hill, P. C., ve Spilka, B. (2009). **The psychology of religion: An empirical approach**. Guilford Press.
- Hood, R. W., Spilka, B., ve Gorsuch, R. L. (1985). **Mysticism**. Prentice-Hall.
- Hood Jr, R. W., Hill, P. C., ve Spilka, B. (2009). **The psychology of religion: An empirical approach**. Guilford Press.
- Hökelekli, H. (1991). Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi. **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3(1).
- Hökelekli, H. (1992). Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma I. **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4(1).
- Hökelekli, H. (2005). **Din Psikolojisi** (6.Baskı). Ankara: T.D.V. Yayıncılık
- Hökelekli, H. (2008). **Ölüm, ölüm ötesi psikolojisi ve din**. Dem Yayınları.
- Hui, V. K. and Fung, H. H. (2009). Mortality anxiety as a function of intrinsic religiosity and perceived purpose in life. **Death Studies**, 33, 30-50. doi:10.1080/07481180802494099
- Hulsey, T. L., and Frost, C. J. (1995). Psychoanalytic psychotherapy and the tragic sense of life and death. **Bulletin of the Menninger Clinic**, 59(2), 145.
- James, W., (1985), **The Varieties of Religious Experience**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Jonas, E. ve Fischer, P. (2006). Terror management and religion: evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortalitysalience. **Journal of personality and social psychology**, 91(3), 553.
- Justice, W.,G. ve Lambert, W., (1986), "A Comparative Study of the Language People Use to Describe the Personalities of God and Their Earthly Parents", **Journal of Pastoral Care**, 40: 166-172.
- Kahoe, R. D., ve Dunn, R. F. (1975). The fear of death and religious attitudes and behavior. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 14, 379-382.
- Kandasamy, A., Chaturvedi, S. K., ve Desai, G. (2011). Spirituality, distress, depression, anxiety, and quality of life in patients with advanced cancer. **Indian Journal of Cancer**, 48, 55-59. doi:10.4103/0019-509X.75828
- Karaca, F. (1997). **Psikolojik Açidan Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi**. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi
- Karaca, F. (2000). **Ölüm Psikolojisi**, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karaca, F. (2001). **Psiko-Sosyal Açidan Yabancılaşma ve Dinî Hayat**. Bil Yayınları, İstanbul
- Karakuş, G., Öztürk, Z., ve Tamam, L. (2012). Ölüm ve ölüm kaygısı. **Arşiv Kaynak Tarama Dergisi**, 21(1).

- Kartopu, S., ve Özbolat, A. (2014). Şahitlerde Tanrı Algısı: Tipolojik Bir Yaklaşım. **Electronic Turkish Studies**, 9(5).
- Kastenbaum, R. (2000). **The psychology of death**. New York, NY: Springer Publishing Company.
- Kayıklık, H. (2003a). **Orta yaş ve yaşlılıkta dinsel eğilimler**. Adana: Baki Kitabevi.
- Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., ve Ryff, C. D. (2002) Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. **Journal of Personality and Social Psychology**, 82, 1007–1022.
- Kimter, N., ve Köftegöl, Ö. (2017). Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı İle Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme. **Journal of Faculty of Theology, Sakarya University/Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 19(36).
- Kindi, 2002. **Üzüntüden Kurtulmanın Yolları**. çev.: Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul. 136, 137, 286, 287.
- Kirkpatrick, L. A. (2005). **Attachment, evolution, and the psychology of religion**. Guilford Press.
- Kirkpatrick, L. A., ve Shaver, P. R. (1990). Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 29 (3), 315- 334.
- Kirkpatrick, L. A., ve Shaver, P. R. (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 18 (3), 266-275.
- Kleinke, C. L. (2007). What does it mean to cope? In A. Monat, R.S. Lazarus, ve G. Reevy (Eds.), **The Praeger handbook on stress and coping**, (Vol. 2) (pp. 289-308), Praeger Publishing Publishers, Westport, CT.
- Knight, S. J., ve Emanuel, L. (2007). Processes of adjustment to end-of-life losses: A reintegration model. **Journal of Palliative Medicine**, 10, 1190-1198. doi:10.1089/jpm.2006.0068
- Koca-Atabey, M., ve Öner-Özkan, B. (2011). Defensive or existential religious orientations and mortality salience hypothesis: Using conservatism as a dependent measure. **Death studies**, 35(9), 852-865.
- Koç, M., (2004), “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 10, 115-157
- Koç, M. (2008). **Yetişkinlik döneminde dindarlık ile benlik kavramı değişkenleri arasındaki ilişki**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2008.
- Koenig, H. G. (2007). Spirituality and depression: A look at the evidence. **Southern Medical Journal**, 100, 737-739. doi:10.1097/smj.0b013e318073c68c
- Koenig, H. G., George, L. K., ve Siegler, I. C. (1988a). The use of religion and other emotion-regulating coping strategies among older adults. **The Gerontologist**, 28(3), 303-310.

- Koenig, H. G., George L. K. ve Peterson B. L. (1998). Religiosity and remission of depression in medically ill older patients. **The american journal of pschiatry**, 155 (4), 536-542.
- Korkmaz, N.E. (2012). "Tanrı'ya Balanma ve Psikolojik yi Olma", **Toplum Bilimleri**, 6 (12), s 95-112.
- Kökdemir, D., ve Yeniçeri, Z. (2010). Terror management in a predominantly Muslim country: The effects of mortality salience on university identity and on preference for the development of international relations. **European Psychologist**, 15(3), 165.
- Köktaş, M. E. (1993). **Türkiye'de dinî hayat: İzmir örneği** (Vol. 2). İşaret.
- Kula, N. (2002). Deprem ve Dini Başa Çıkma. **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, ss.234-255.
- Kübler-Ross, E. (2010). **Ölüm Ve Ölmek Üzerine**.
- Labouvie-Vief, G., ve Blanchard-Fields, F. (1982). Cognitive aging and psychological growth. **Ageing and Society**, 2, 183-209
- Landau, M. J., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Pyszczynski, T., Arndt, J., ... ve Cook, A. (2004). Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for President George W. Bush. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 30(9), 1136-1150.
- Lawton, M. P. (1989). **Environmental proactivity and affect in older people**.
- Lazarus, R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A history of changing outlooks. **Annual review of psychology**, 44(1), 1-22.
- Lazarus, R. S. ve Folkman, S. (1984). **Stress, appraisal, and coping**. New York: Springer Publishing.
- Lee, G. R., Seccombe, K., ve Shehan, C. L. (1991). Marital status and personal happiness: An analysis of trend data. **Journal of Marriage and the Family**, 839-844.
- Liechty, D. (1998). Reaction to mortality: An interdisciplinary organizing principle for the human sciences. **Zygon®**, 33(1), 45-58.
- Lo, L., J., Gagliese, L., Zimmermann, C., Mikulincer, M., ve Rodin, G. (2010). Age and depression in patients with metastatic cancer: The protective effects of attachment security and spiritual well-being. **Ageing & Society**, 30, 325-336.
- Lonetto, R., Mercer, G. W., Fleming, S., Bunting, B., ve Clare, M. (1980). Death anxiety among university students in Northern Ireland and Canada. **The Journal of psychology**, 104, 75-82.
- Magill, F. (1998). **Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği**, çev. Vahap Mutal, Dergâh Yay., İstanbul.
- Martin, C., ve Nichols, R. C. (1962). Personality and religious belief. **The journal of social psychology**, 56(1), 3-8.

- Martens, A., Burke, B. L., Schimel, J., ve Faucher, E. H. (2011). Same but different: meta-analytically examining the uniqueness of mortality salience effects. **European Journal of Social Psychology**, 41(1), 6-10.
- Maselko, J., Hughes, C., ve Cheney, R. (2011). Religious social capital: Its measurement and utility in the study of the social determinants of health. **Social Science and Medicine**, 73, 759-767. doi:10.1016/j.socscimed.2011.06.019
- Matt, G. E., ve Vázquez, C. (2008). Anxiety, depressed mood, self-esteem, and traumatic stress symptoms among distant witnesses of the 9/11 terrorist attacks: Transitory responses and psychological resilience. **The Spanish journal of psychology**, 11(2), 503-515
- Maynard, E. A., Gorsuch, R. L. ve Bjorck, J.P. (2001). Religious coping style, concept of God, and personal religious variables in threat, loss, and challenge. **Journal for the Scientific Study of Religion**. ss. 5-75.
- McCauley, C. (2000). Somethings psychologists think they know about aggression and violence. **Teaching About Violence**, 4, 39-44. Erişim tarihi: 14 Ekim 2007, HFG Reports& Papers veritabanı.
- McElroy, E.M., (1999), **The Effect of God Image and Religious Coping on Depression, Well Being and Alcohol Use in College Students**. Doktora Tezi, Fordham University, NY.
- McGrath, P. (2004). Reflections on serious illness as spiritual journey by survivors of haematological malignancies. **European journal of cancer care**, 13(3), 227-237.
- McGregor, H. A., Lieberman, J. D., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., Simon, L., ve Pyszczynski, T. (1998). Terror management and aggression: Evidence that mortality salience motivates aggression against worldview-threatening others. **Journal of personality and social psychology**, 74(3), 590.
- Miskeveyh, İ. (2017). **Ahlak Eğitimi**. çev: Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç.Büyüyen Ay Yay. İst.
- Moira Bucciarelli, (2005) Q & A with Publishers' Weekly," **SBL Forum**. Online:<http://sbl-site.org/Article.aspx?ArticleID=83>
- Morgan, G. S., Wisneski, D. C., ve Skitka, L. J. (2011). The expulsion from Disneyland: The social psychological impact of 9/11. **American Psychologist**, 66, 447-454.
- Murphy, P. E., Ciarrocchi, J. W., Piedmont, R. L., Cheston, S., Peyrot, M., ve Fitchett, G. (2000). The relation of religious belief and practices, depression, and hopelessness in persons with clinical depression. **Journal of Consulting and Clinical Psychology**, 68(6), 1102.
- Murphy, P. E., ve Fitchett, G. (2009). Belief in God predicts response to treatment for adults with clinical depression. **Journal of Clinical Psychology**, 65, 1000-1008.
- Murray, S. A., Kendall, M., Grant, E., Boyd, K., Barclay, S., ve Sheikh, A. (2007). Patterns of social, psychological, and spiritual decline toward the end of life in lung cancer and heart failure. **Journal of Pain and Symptom Management**, 34, 393-402.
- Mutlu, E. (2013). **İçgüdümlü ve Dışgüdümlü Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Nelsen, H.M., Cheek, N.H. ve Paul, A.U., (1985), Gender differences in images of god, **Journal for the Scientific Study of Religion**, 24(4), s.396-402
- Norenzayan, A., ve Hansen, I. G. (2006). Belief in supernatural agents in the face of death. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 32, 174–187.
- O'Brien, M. E. (1982). Religious faith and adjustment to long-term hemodialysis. **Journal of Religion and Health**, 21(1), 68-80.
- Orak, O. S., Gök Uğur, H., Başköy, F., Özcan, M. ve Seyis, N. (2015). Yaşlı Hastalarda Tanrı Algısı Ölüm Kaygısını Etkiler Mi?. **Journal of International Social Research**, 8(38).
- Osarchuk, M., ve Tatz, S. J. (1973). Effect of induced fear of death on belief in afterlife. **Journal of Personality and Social Psychology**, 27(2), 256.
- Osborn, C. Y., Johnson, B. T., ve Fisher, J. D. (2006). After 9/11 at ground zero: The anxiety buffering effects of worldview support on the first anniversary of 9/11. **Basic and Applied Social Psychology**, 28, 303-310.
- Özdoğan, Ö. (2005). Ruhsal Yaklaşım Ve İnsan Türkiye’de Bir Uygulama Örneği. **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 6 (15), 137-152.
- Özkan, M. (1984). **15-17 yaş ergenlerde görülen korku ve kaygılar**. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Pargament, K. I. (1997). **The psychology of religion and coping**. New York: Guilford Press.
- Pargament, K. I., Ensing, D. S., Falgout, K., Olsen, H., Reilly, B., Van Haitsma, K., ve Warren, R. (1990). God help me:(I): Religious coping efforts as predictors of the outcomes to significant negative life events. **American journal of community psychology**, 18(6), 793-824.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G., ve Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. **Journal for the scientific study of religion**, 710-724.
- Pargament, K. I. (2005). Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme. çev. A. Ulvi Mehmedoğlu, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 5(1), 279-313
- Pargament K. I., Koenig H. G., Perez L. M. (2000) ‘The many methods of religious coping: Development and initial validation of RCOPE’, **Journal of Clinical Psychology**, 564, ss. 519–43.
- Pargament, K., Feuille, M., ve Burdzy, D. (2011). The Brief RCOPE: Current psychometric status of a short measure of religious coping. **Religions**, 2, 51-76. doi:10.3390/rel2010051
- Park, C., Cohen, L. H. ve Herb, L. (1990). Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants. **Journal of Personality and Social Psychology**, 54, 551–577.
- Parrinder, E. G. (1983). **World religions: From ancient history to the present**. New York: Facts on File Publications.

- Penman, J., Harrington, A., ve Oliver, M. (2009). Spirituality and spiritual engagement as perceived by palliative care clients and caregivers. **Australian Journal of Advanced Nursing**, 26, 29-35. doi:10.1111/ijn.12035
- Peselow, E., Pi, S., Lopez, E., Besada, A., Ishak, W. W. (2014). The impact of spirituality before and after treatment of major depressive disorder. **Innovations in Clinical Neuroscience**, 11, 17-23.
- Pevey, C. F., Jones, T. J., ve Yarber, A. (2008). How religion comforts the dying: A qualitative inquiry. **Omega**, 58 (1), 42-59. doi:10.2190/OM.58.1.c
- Pew Araştırma Merkezi Din ve Toplum Yaşamı Forumu (2008). **Religious Beliefs and Practices**. <http://www.pewresearch.org/topics/religious-beliefs-and-practices/2008/> adresinden alındı.
- Pirutinsky, S. (2009). The terror management function of Orthodox Jewish religiosity: religious culture approach. **Mental Health, Religion, and Culture**, 12, 247-256. doi:10.1080/13674670802455756
- Puchalski, C. M. (2008). Spiritual issues as an essential element of quality palliative care: A commentary. **Journal of Clinical Ethics**, 19, 150-159.
- Puchalski, C. M., Ferrell, B., Virani, R., Otis-Green, S., Baird, P., Bull, J. ...Sulmasy, D. (2009). Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care The report of the consensus conference. **Journal of Palliative Medicine**, 12, 887-913.
- Pyszczynski T., Greenberg J. ve Solomon S. (1999). "A Dual-Process Model of Defense Against Conscious And Unconscious Death-Related Thoughts an Extension of Terror Management Theory". **Psychological Review** 106(4), 835-845.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J. ve Solomon, S. (2000). Proximal and distal defense: a new perspective on unconscious motivation. **Current Directions in Psychological Science**, 9,156-159.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., ve Solomon, S. (2003). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. Washington D. C.: American Psychological Association
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., ve Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. **Psychological bulletin**, 130(3), 435.
- Pyszczynski, T., Greenberg, T., Solomon, S., ve Maxfield, M. (2006). On the unique psychological import of the human awareness of mortality: Theme and variations. **Psychological Inquiry**, 17, 328-356. doi:10.1080/10478400701369542
- Quinton, W. J., Cowan, G., ve Watson, B. D. (1996). Personality and Attitudinal Predictors of Support of Proposition 187—California's Anti-Illegal Immigrant Initiative1. **Journal of Applied Social Psychology**, 26(24), 2204-2223.
- Rao, S., Ferris, F. D., ve Irwin, S. A. (2011). Ease of screening for depression and delirium in patients enrolled in inpatient hospice care. **Journal of Palliative Medicine**, 14, 275-279. doi:10.1089/jpm.2010.0179
- Râzî, E. B. Z. (2008). **Et-Tıbbu'r-Rûhânî: Ruh Sağlığı**. çev: Karaman. İstanbul: İz Yay.

- Reed, P. G., ve Rousseau, E. (2007). Spiritual inquiry and well-being in life-limiting illness. **Journal of Religion, spirituality & aging**, 19(4), 81-98.
- Research Releases in Faith & Christianity, (2011). **Barna Study Explores Faith in New York Since 9-11**. <https://www.barna.com/research/barna-study-explores-faith-in-new-york-since-9-11/> adresinden alındı.
- Rizzuto, A. M. (1970). **Critique of the contemporary literature in the scientific study of religion**. In annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, New York.
- Rizzuto, A. M. (1979). **The birth of the living God**. Chicago: University of Chicago Press
- Rogers, R. (2011). Conceptualizing death in a worldview consistent, meaningful way and its effects on worldview defense. **Death Studies**, 35, 107-123. doi:10.1080/07481187.2011.535379
- Rokeach, M. (1960). **The open and closed mind**. Oxford, England: Basic Books
- Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., ve Lyon, D. (1989). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. **Journal of Personality and Social Psychology**, 57, 681-690.
- Routledge, C., Ostafin, B., Jacob, J., Sedikides, C., Cathey, C., ve Liao, J. (2010). Adjusting to death: The effects of mortality salience and self-esteem on psychological well-being, growth motivation, and maladaptive behavior. **Journal of Personality and Social Psychology**, 99, 897-916. doi:10.1037/a0021431
- Rûmî, M. C. (2007). **Mesnevî**, çev. Derya Örs, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya.
- Rychlak, J. F. (1977). **The psychology of rigorous humanism**. New York: Wiley
- Ryff, C. D. (1995). Psychological well-being in adult life. *Current directions in psychological science*, 4(4), 99-104.
- Ryff, C. D., Magee, W. J., Kling, K. C., ve Wing, E. H. (1999). Forging macro-micro linkages in the study of psychological well-being. **The self and society in aging processes**, 247-278.
- Salsman, J. M., ve Carlson, C. R. (2005). Religious orientation, mature faith, and psychological distress: Elements of positive and negative associations. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 44(2), 201-209.
- Sandström, C. I., ve Şemin, R. (1971). **Çocuk ve gençlik psikolojisi**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Sanua, V. D. (1969). Religion, mental health, and personality: A review of empirical studies. **American Journal of Psychiatry**, 125(9), 1203-1213.
- Saruhan, M. S. (2006). İslam filozof ve düşünürlerinde ölüm korkusu ve tedavisi. **AÜİFD**, 47(1), 87-105.

- Schaefer, C. A., ve Gorsuch, R. L. (1991). Psychological adjustment and religiousness: The multivariate belief-motivation theory of religiousness. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 448-461.
- Schelenger, W. E., Caddell, J. M., Elbert, L., Jordan, B. K., Rourke, K. M., Wilson, D., Thalji, L., Dennis, J. M., Fairbank, J. A. ve Kulka, R. A. (2002). Psychological reactions to terrorist attacks: Findings from the national study of Americans' reactions to September 11. **JAMA**, 288, 581-588.
- Schimmel, J., Hayes, J., Williams, T., Jahrig, J. (2007). Is death really the worm at the core? Converging evidence that worldview threat increases death-thought accessibility. **Journal of Personality and Social Psychology**, 92, 789-803.
- Schimmel, J., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Waxmonsky, J., ve Arndt, J. (1999). Stereotypes and terror management: Evidence that mortality salience enhances stereotypic thinking and preferences. **Journal of personality and social psychology**, 77(5), 905.
- Schoenrade, P. (1989). When I die: Belief in afterlife as a response to mortality. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 15, 91-100.
- Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., ... ve Berry, S. H. (2001). A national survey of stress reactions after the September 11, 2001, terrorist attacks. **New England Journal of Medicine**, 345(20), 150
- Siegel, J. D. (2015). **Spirituality, Religious Coping, and Depressive Symptoms in Hospice Patients: A Terror Management Perspective** (Doktora tezi, Walden University).
- Sina, İ. (1959). **Ölüm Korkusundan Kurtuluş**, çev. M. Hazmi Tura, Burhanettin Matbaası.İst.
- Singh A, Singh D, ve Nizamie SH,(2003). Death and dying. **Mental Health Reviews**. 5(2): 22- 47.
- Smith, W. C. (1963). **The meaning and end of religion**. Fortress Press.
- Smith, T. B., McCullough, M. E., ve Poll, J. (2003). Religiousness and depression: evidence for a main effect and the moderating influence of stressful life events. **Psychological bulletin**, 129(4), 614
- Solomon, S., Greenberg, J., ve Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews. In M. E. P. Zanna (Ed.) **Advances in experimental social psychology** (vol. 24, pp. 93-161). San Diego, CA: Academic Press.
- Solomon, S., Greenberg, J., Schimmel, J., Arndt, J., Pyszczynski, T. (2003). Mortality and culture. M. Schaller ve C. S. Crandall (Ed.), **The psychological foundations of culture** içinde (ss. 15-40), New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.1. Baskı.
- Sözen A. I. (2014). **Parasosyal Etkileşim, Terör Yönetimi Kuramı ve Futbol Fanatizmi**. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 2014.

- Spilka, B., Stout, L., Minton, B., ve Sizemore, D. (1977). Death and personal faith: A psychometric investigation. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 16, 169–178.
- Stark, R. (1971). Psychopathology and religious commitment. **Review of Religious Research**, 165-176..
- Suhail, K., ve Akram, S. (2002). Correlates of death anxiety in Pakistan. **Death studies**, 26(1), 39-50.
- Swanson, J. L. ve Byrd, K. R. (1998). Death anxiety in young as a function of religious orientation, guilt and separation-individuation conflict. **Death Studies**, 22, 257-268.
- Şenol C (1989) **Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölümüne ilişkin Kaygı ve Korkular** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, A.Ü. Sosyal Bilimler Enst. s.100
- Tanhan, F. (2007). **Ölüm kaygısıyla baş etme eğitiminin ölüm kaygısı ve psikolojik iyi olma düzeyine etkisi** (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara).
- Tarakeshwar, N., Vanderwerker, L. C., Paulk, E., Pearce, M. J., Kasl, S. V., ve Prigerson, H. G. (2006). Religious coping is associated with the quality of life of patients with advanced cancer. **Journal of Palliative Medicine**, 9, 646-657.
- Telef, B. B. (2013). Psikolojik iyi oluş ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 28(28-3).
- Templer, D. I. (1970a). Death anxiety in religiously very involved persons. **Psychological Reports**, 31, 361–362.
- Templer, D. I. (1970b). The construction and validation of a death anxiety scale. **The Journal of general psychology**, 82(2), 165-177.
- Tennen, H., Affleck, G., Armeli, S., ve Carney, M.A. (2000). A daily process approach to coping: Linking theory, research, and practice. **American Psychologist**, 55, 626- 636. doi:10.1037/0003-066x.55.6.626
- Thoits, P. A., ve Hewitt, L. N. (2001). Volunteer work and well-being. **Journal of Health and Social Behavior**, 115-131.
- Tillich, P. (1952). **The courage to be**. New Haven, CT: Yale University Press
- Tomer, A. (1994). Death anxiety in adult life—Theoretical perspectives. In R. A. Neimeyer (Ed.), **Death anxiety handbook** (ss. 31-44). Washington, DC: Taylor
- Thompson, S. C., ve Spacapan, S. (1991). Perceptions of control in vulnerable populations. **Journal of Social Issues**, 47(4), 1-21.
- Toynbee, A. J. (1931). **A journey to China or things which are seen**. London Constable & Co Ltd.
- Turgay, M. (2003). **Ölüm korkusu ve kişilik yapısı arasındaki ilişki**. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2017). **Yaşam Memnuniyeti Araştırması**, 2017. Sayı 27590.

- Uecker, J. E. (2008). Religious and spiritual responses to 9/11: Evidence from the Add Health study. **Sociological Spectrum**, 28(5), 477-509.
- Uysal, V., Batan, S. N., Selma, B. A. Ş., ve Zafer, H. (2014). Ergenlerin Tanrı Algılarıyla Sosyal Kaygı Ve Umut Düzeyleri Arasındaki İlişkiler-Relationship Between Adolescents'god Perception And Their Levels Of Social Anxiety And Hope. **Öneri Dergisi**, 11(42), 221-237.
- Vaes, J., Heflick, N. A., ve Goldenberg, J. L. (2010). "We are people": In group humanization as an existential defense. **Journal of Personality and Social Psychology**, 98, 750-760. doi:10.1037/a0017658
- Vail, K. E., Rothschild, Z. K., Weise, D. R., Solomon, S., Pyszczynski, T., ve Greenberg, J. (2010). A terror management analysis of the psychological functions of religion. **Personality and Social Psychology Review**, 14(1), 84-94.
- Van Den Bos, K., Van Ameijde, J. ve Van Gorp, H. (2006). On the psychology of religion: the role of personal uncertainty in religious worldview defense. **Basic and Applied Social Psychology**, 28, 333-341.
- Vess, M., Arndt, J., Cox, C. R., Routledge, C., ve Goldenberg, J. L. (2009). Exploring the existential function of religion: The effect of religious fundamentalism and mortality salience on faith-based medical refusals. **Journal of Personality and Social Psychology**, 97, 334-350. doi:10.1037/a0015545
- Vlahov, D., Galea, S., Resnick, H., Ahern, J., Boscarino, J. A., Bucuvalas, M., ... ve Kilpatrick, D. (2002). Increased use of cigarettes, alcohol, and marijuana among Manhattan, New York, residents after the September 11th terrorist attacks. **American journal of epidemiology**, 155(11), 988-996
- Wachholtz, A. B., ve Pargament, K. I. (2005). Is spirituality a critical ingredient of meditation? Comparing the effects of spiritual meditation, secular meditation, and relaxation on spiritual, psychological, cardiac, and pain outcomes. **Journal of Behavioral Medicine**, 28, 369-384. doi:10.1007/s10865-005-9008-5
- Wachholtz, A. B., ve Pargament, K. I. (2008). Migraines and meditation: does spirituality matter?. **Journal of Behavioral Medicine**, 31(4), 351-366.
- Walls, G. B. (1980). Values and psychotherapy: A comment on "Psychotherapy and religious values." **Journal of Consulting and Clinical Psychology**, 48(5), 640-641.
- Webster, R. J., ve Saucier, D. A. (2011). The effects of death reminders on sex differences in prejudice toward gay men and lesbians. **Journal of Homosexuality**, 58, 402-426. Doi:10.1080/00918369.2011.54635
- Yalom, I. D. (1980). **Existential psychotherapy**. New York: Basic Books.
- Yalom, I. D. (2001). **Varoluşçu psikoterapi**. çev. Z.İ. Babayiğit, İst: Kabalıcı Yayınevi.
- Yalom, I. D. (2008). **Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek**. çev: Zİ Babayiğit, İst: Kabalıcı Yayınevi.
- Yaparel, R., ve Yıldız, M. (1998). Ölümle ilişkin depresyon ölçeğinin Türkçe çevirisinin normal populasyonda geçerlik ve güvenirlik çalışması. **Türk Psikiyatri Dergisi**, 9, 3-198.

- Yıldız, M. (1998). **Dini hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma**. Doktora Tezi. DE Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, M., Belen, F. Z., Arslan, K. T., ve Özasma, H. İ. (2017). Defense Mechanism Against Mortality Salience in Turkish Muslim Population. **Dini Araştırmalar Dergisi**, 20, 33-55.
- Yılmaz, S. (2013). Çocuklarda Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. **Bilimname**, 25(2), 169-189.
- Young, J. (2006). **Ölüm ve Asıllık**. iç. Ölüm ve Felsefe, Ed. Malpas-Solomon, çev. N.
- Zaleskiewicz, T., Gasiorowska, A., Kesebir, P., Luszczynska, A., ve Pyszczynski, T. (2013). Money and the fear of death: The symbolic power of money as an existential anxiety buffer. **Journal of Economic Psychology**, 36, 55-67.

7. EKLER

Ek.1. Bilgilendirilmiş Onam

Bu çalışma; bütünlük doktora tezi kapsamında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikoloji Bölümü öğretim üyesi Dr. Öğr.Üyesi Mualla YILDIZ danışmanlığında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Bütünlük doktora öğrencisi Ummahan Esra Ceylan tarafından yürütülmektedir. Çalışmanın amacı ölümlülük belirginleşmesi durumunda bireylerin Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları, ölüm kaygıları ve psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkileri Dehşet Yönetimi Kuramı çerçevesinde analiz etmektir. Bu kapsamda size verilen ölçek bataryasında dini duygu ve düşünceleriniz ve özel yaşamınıza yönelik birtakım sorular bulunmaktadır. Çalışmaya katılımınız, ölümlülük bilinci ve dini inanç konusuna ilişkin yapılacak olan bu çalışma din psikolojisi literatürüne katkı sağlayacaktır. Bu nedenle, yanıtlarınızın gerçek duygu ve düşüncelerinizi yansıtması ve **hiçbir maddeyi boş bırakmamanız** oldukça önemlidir.

Çalışmaya katılım gönüllülük esasına dayanmaktadır. Ankette, sizden kimlik belirleyici hiçbir bilgi istenmemektedir. Cevaplarınız gizli tutulacak ve sadece araştırmacılar tarafından değerlendirilecektir. Bireysel hiçbir değerlendirme yapılmayacaktır.

Anket, genel olarak kişisel rahatsızlık verecek sorular içermemektedir. Katılım sırasında, sorulardan ya da başka bir nedenden ötürü kendinizi rahatsız hissederseniz cevaplama işini yarıda bırakmakta serbestsiniz. Soruları cevaplamanız yaklaşık 10 dakikanızı alacaktır. Bu çalışmaya katıldığınız için şimdiden teşekkür ederiz. Çalışma hakkında daha fazla bilgi almak için Ummahan Esra Ceylan (e-mail: u.esra.celik@gmail.com) ile iletişim kurabilirsiniz.

“Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma İle İlişkisi” başlıklı çalışma bana sözlü olarak da açıklandı. Çalışma ile ilgili tüm sorularıma tatmin edici cevaplar aldım. Çalışmaya kendi rızamla gönüllü olarak katılmayı kabul ediyorum.

Araştırmacı Adı Soyadı

Ummahan Esra CEYLAN

Ek2.Sosyo-Demografik Bilgi Formu:

Saygıdeğer Katılımcı,

Elinizdeki çalışma ölümlü olduğunu bilmek ve dini inanç arasındaki ilişkiye bakan bir doktora çalışmasına aittir. Ankette çeşitli konularda sizin görüşlerinize başvurulmaktadır. Soruları cevaplandırma hususunda göstereceğiniz gayret ve samimiyet araştırma sonuçlarının sağlıklı olması için son derece önemlidir. Dolayısıyla bütün soruları dikkatle okuyarak seçeneklerden görüşlerinizi en iyi yansıtan ifadeyi işaretleyiniz. **LÜTFEN HİÇBİR SORUYU CEVAPSIZ BIRAKMAYINIZ.** Bu araştırma verileri bilimsel çalışma dışında hiçbir yerde kullanılmayacaktır. **Adınızı yazmanıza gerek yoktur.** Verdiğiniz destek için teşekkür ederiz.

Ummahan Esra CEYLAN

1. Yaşınız: .....
2. Cinsiyetiniz: K ( ) E ( )
3. Eğitim Durumunuz:
  - a) İlköğretim
  - b) Lise
  - c) Üniversite
  - d) Lisansüstü
4. Medeni Durumunuz:
( ) Evli ( ) Bekâr
5. Maddi durumunuz:
( ) Gelirim yetmiyor ( ) Gelirim yetiyor ( ) Gelirim yetiyor ve tasarruf ediyorum
6. Terör saldırılarından herhangi birinde saldırıyı bizzat yaşadınız mı?
( ) Evet ( ) Hayır
7. Terör saldırılarında herhangi bir yakınınız vefat etti mi?
( ) Evet (.....evet ise neyiniz olduğunu belirtiniz) ( ) Hayır
8. Terör saldırıları sonrası ibadet etme alışkanlığınızda bir değişiklik oldu mu?
( ) Hayır olmadı
( ) Evet oldu, ibadet sıklığım azaldı
( ) Evet oldu, ibadet sıklığım arttı
9. Terör saldırıları sonrası dua etme alışkanlığınız değişti mi?
( ) Hayır değişmedi
( ) Evet değişti, daha çok dua ediyorum
( ) Evet değişti, daha az dua ediyorum
10. Terör saldırıları sonrası ölüm algınızda değişiklik oldu mu?
( ) Hayır değişmedi
( ) Evet değişti, ölümden daha az korkuyorum
( ) Evet değişti, ölümden daha çok korkuyorum.

Ek3. Ölüm Kaygısı Ölçeği

Aşağıdaki sorularda size en uygun olan cevabı “X” ile işaretleyiniz.

	(E) Evet	(H)
Hayır		
1. Ölmekten çok korkuyorum.	( )	( )
2. Zamanın böyle hızlı geçmesi bana çoğu zaman sıkıntı verir.	( )	( )
3. Ameliyat olacağımı düşündüğümde çok korkarım.	( )	( )
4. Sık sık hayatın gerçekte ne kadar kısa olduğunu düşünürüm.	( )	( )
5. Ölümünden sonraki hayat beni büyük ölçüde kaygılandırır.	( )	( )
6. Kalp krizi geçirmekten gerçekten korkarım.	( )	( )
7. Bir cesedin görüntüsü bana dehşet verir.	( )	( )
8. Çıkacak bir dünya savaşından söz edilmesi beni korkutur.	( )	( )
9. Acı çekerek ölmekten korkarım.	( )	( )
10. Ölmekten hiç korkmuyorum.	( )	( )
11. Gelecekte benim için korkulacak hiçbir şey olmadığını hissediyorum.	( )	( )
12. Kansere yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum.	( )	( )
13. İnsanların ölüm hakkındaki konuşmaları beni tedirgin etmez.	( )	( )
14. Ölüm düşüncesi beni hiçbir zaman kaygılandırmaz.	( )	( )
15. Ölüm düşüncesi ara sıra aklıma gelir.	( )	( )

Ek.4. Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği

Aşağıda kendiniz ve yaşamınız hakkında hissettiklerinizle ilgili bir dizi ifade yer almaktadır. Lütfen doğru veya yanlış cevap olmadığını unutmayınız. Aşağıdaki ifadeleri okuduktan sonra kendinizi değerlendirip sizin için en uygun seçeneğin karşısına çarpı (X) işareti koyunuz. Lütfen her ifadeye mutlaka TEK yanıt veriniz ve kesinlikle BOŞ bırakmayınız . En uygun yanıtları vereceğinizi ümit eder katkılarınız için teşekkür ederiz.					
(1) Hiç yapmadım (2) Çok az yaptım (3) Genellikle yaptım (4) Her zaman yaptım		Hiç	Bazen	Genellikle	Her zaman
1	Allah ile daha sıkı bağ kurmaya çalışırım.	1	2	3	4
2	Allah'ın zor bir durumda bana nasıl yardım ettiğini görmeye	1	2	3	4
3	İyi bir kul olmadığım için cezalandırıldığımı hissedirim.	1	2	3	4
4	Başıma gelenlere şeytanın sebep olduğunu düşünürüm.	1	2	3	4
5	Allah'ın gücünden/kudretinden şüpheye düşerim.	1	2	3	4
6	Allah'tan sevgi ve şefkat dilerim.	1	2	3	4
7	Allah'ın beni sevip sevmediği konusunda şüpheye düşerim.	1	2	3	4
8	Öfkemi gidermesi için Allah'tan yardım isterim.	1	2	3	4
9	Günahlarımın affedilmesini dilerim.	1	2	3	4
10	Allah'ın beni yalnız bıraktığından endişelendim.	1	2	3	4
11	Allah'tan yardım dileyerek hayatıma yön vermeye çalışırım.	1	2	3	4
12	Dindar kardeşlerimin beni terk etmesinden endişelenirim.	1	2	3	4
13	Sorunlarımı dert edinmeyi bırakmak için kendimi dine veririm.	1	2	3	4
14	Allah tarafından cezalandırılmayı hak edecek ne yaptığımı	1	2	3	4

Ek.5. Tanrı Algısı Ölçeği

Değerli katılımcılar; Aşağıda “Allah” hakkındaki duygu, düşünce ve davranışlarınıza ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Sizden istenen; her bir ifadeyi dikkatlice okuyup, ifadenin sizi ne kadar yansıttığını, karşısında bulunan, derecelendirilmiş kutucuklara (X) işaretlemenizdir. Araştırmadan sağlıklı ve doğru bilgiler elde edilebilmesi için lütfen çekinmeden gerçek fikirlerinizi belirtmeye çalışınız.						
(1) Hiç	(2) Kısmen	(3) Biraz	(4) Oldukça	(5) Tamamen		
(4) Oldukça	(5) Tamamen	Hiç	Kısmen	Biraz	Oldukça	Tamamen
1	O'nun bana karşı çok merhametli olduğunu hissediyorum.	1	2	3	4	5
2	O'nu düşünmek bana sıkıntı veriyor.	1	2	3	4	5
3	O'nun beni bağışlayacağını zannetmiyorum.	1	2	3	4	5
4	O'nu düşündüğümde içimden gelen tek duygu: Sevgi.	1	2	3	4	5
5	O'nun bana olan sevgisini hissedebiliyorum.	1	2	3	4	5
6	O'nun bana şefkatle davrandığını hissedebiliyorum.	1	2	3	4	5
7	O'nu düşündüğümde utanıyorum ve kendimi suçlu hissediyorum.	1	2	3	4	5
8	O'nun bana karşı çok acımasız olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
9	O'nu düşünmek bana güven veriyor.	1	2	3	4	5
10	O aklıma geldiğinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istiyorum.	1	2	3	4	5
11	O'nu düşünmek beni mutlu ediyor ve içim sevinçle doluyor	1	2	3	4	5
12	O, ne yaparsam yapayım kusurlarımı örtüyor.	1	2	3	4	5
13	O, her zaman güvenilebileceğim tek kaynaktır	1	2	3	4	5
14	O'nu düşününce kendim için kaygılanıyorum.	1	2	3	4	5
15	O, benim için korkutucudur.	1	2	3	4	5
16	Zor zamanlarımda, O'nun, yanımda olmadığını hissediyorum.	1	2	3	4	5
17	O, bütün insanları karşılık beklemeden sever.	1	2	3	4	5
18	O, yaptıklarım için beni cezalandırıyor.	1	2	3	4	5
19	O'nu düşünmekle huzur buluyorum.	1	2	3	4	5
20	O, bence gerçekten de çok bağışlayıcıdır.	1	2	3	4	5
21	O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum.	1	2	3	4	5
22	O'nun beni her durumda koruduğunu biliyorum.	1	2	3	4	5

Ek6. Psikolojik İyi Oluş Ölçeği

		Kesinlikle Katılmıyorum		Biraz katılmıyorum	Kesinlikle Katılıyorum			
		Katılmıyorum	Katılıyorum		Kararsızım	Biraz Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
	Değerli katılımcılar, Aşağıda katılıp ya da katılmayacağınız 8 ifade vardır. 1–7 arasındaki derecelendirmeyi kullanarak, her bir madde için uygun olan cevabınızı belirtiniz.							
1	Amaçlı ve anlamlı bir yaşam sürdürüyorum	1	2	3	4	5	6	7
2	Sosyal ilişkilerim destekleyici ve tatmin edicidir	1	2	3	4	5	6	7
3	Günlük aktivitelere bağlı ve ilgiliyim	1	2	3	4	5	6	7
4	Başkalarının mutlu ve iyi olmasına aktif olarak katkıda bulunurum	1	2	3	4	5	6	7
5	Benim için önemli olan etkinliklerde yetenekli ve yeterliyim	1	2	3	4	5	6	7
6	Ben iyi bir insanım ve iyi bir hayat yaşıyorum	1	2	3	4	5	6	7
7	Geleceğim hakkında iyimserim	1	2	3	4	5	6	7
8	İnsanlar bana saygı duyar	1	2	3	4	5	6	7

Ek7. Ölçek Kullanım İzinleri

Ölçek Kullanım İzni Gelen Kutusu x

u esra ceylan <u.esra.ceylan@gmail.com>

12.12.2016 ☆

Alıcı: aliyayten

Hocam merhaba,

Ben U Esra Ceylan, Bilkent Üniversitesi Psikoloji bölümü mezunuyum. Su anda da Ankara Üniversitesi'nde din psikoloji alanında doktora yapmaktayım Tez başlığımın "Dehşet Yönetimi Kuramı Perspektifi İle: Türkiye'de Terör Saldırıları Sonrası Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Üzerine Bir Alan Araştırması" olmasını planlıyorum İzininiz olursa [Yaşam Doyumu](#) ve [Dini Başa Çıkma Anketlerini](#) kullanmak istiyorum. Cevabınız için şimdiden teşekkür ederim.

İyi günler

Ummahan Esra Ceylan

aliyayten <aliyayten@marmara.edu.tr>

13.12.2016 ☆

Alıcı: bana

Hayat memnuniyeti ve dini başa çıkma ölçeklerini kullanabilirsiniz tabiki. Hayat memnuniyeti ölçeği o ölçekler benim değil ben sadece Türkçeye tabiki kullanabilirsiniz. Çalışmalarınızda kolaylıklar dilerim.

--

Doç. Dr. Ali Ayten

Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Din Psikolojisi ABD

Mahir İz Cad No 2 Üsküdar/İstanbul

Ölçek Kullanım İzni Gelen Kutusu x

u esra ceylan <u.esra.ceylan@gmail.com>

12.12.2016 ☆

Alıcı: figen_akca

Hocam merhaba,

Ben U Esra Ceylan, Bilkent Üniversitesi Psikoloji bölümü mezunuyum. Su anda da Ankara Üniversitesi'nde din psikoloji alanında doktora yapmaktayım Tez başlığımın "Dehşet Yönetimi Kuramı Perspektifi İle: Türkiye'de Terör Saldırıları Sonrası Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Üzerine Bir Alan Araştırması" olmasını planlıyorum İzininiz olursa [Ölüm Kaygısı Ölçeğini](#) kullanmak istiyorum. Cevabınız için şimdiden teşekkür ederim.

İyi günler

Ummahan Esra Ceylan

Figen Akça <figen_akca@hotmail.com>

12.12.2016 ☆

Alıcı: bana

Esra merhaba

Tez konun tam da şu aralar yaşananlarla çok uyumlu tebrik ederim

Ölçeğimizi tabi ki kullanabilirsin.

Tezini tamamladığında hala enerjin kalmışsa;) ve tabi uygun bulursan göndermeden memnun olurum

İyi çalışmalar

Doç. Dr. Figen Akça

Figen Akca

u esra ceylan <u.esra.ceylan@gmail.com> şunları yazdı (12 Ara 2016 14:46):

Ölçek Kullanım İzni

Gelen Kutusu x

u esra ceylan <u.esra.ceylan@gmail.com>
Alıcı: bakitelef

12.12.2016 ☆

Hocam merhaba,

Ben U.Esra Ceylan, Bilkent Üniversitesi Psikoloji bölümü mezunuyum. Su anda da Ankara Üniversitesi'nde din psikolojisi alanında doktora yapmaktayım. Tez başlığımın "Dehşet Yönetimi Kuramı Perspektifi İle: Türkiye'de Terör Saldırıları Sonrası Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Üzerine Bir Alan Araştırması" olmasını planlıyorum. İzininiz olursa [Psikolojik İyi Oluş Anketini](#) kullanmak istiyorum. Cevabınız için şimdiden teşekkür ederim.

İyi günler

Ummahan Esra Ceylan

Bulent Baki Telef <bakitelef@gmail.com>
Alıcı: bana

12.12.2016 ☆

Merhabalar,
Ekte ölçeği, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması ile ilgili bilgileri gönderiyorum. İyi çalışmalar.

12 Aralık 2016 13:47 tarihinde u esra ceylan <u.esra.ceylan@gmail.com> yazdı:

...

2 Ek

Ölçek Kullanım İzni

Gelen Kutusu x

u esra ceylan <u.esra.ceylan@gmail.com>
Alıcı: aramissis

12.12.2016 ☆

Hocam merhaba,

Ben U.Esra Ceylan, Bilkent Üniversitesi Psikoloji bölümü mezunuyum. Su anda da Ankara Üniversitesi'nde din psikolojisi alanında doktora yapmaktayım. Tez başlığımın "Dehşet Yönetimi Kuramı Perspektifi İle: Türkiye'de Terör Saldırıları Sonrası Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Üzerine Bir Alan Araştırması" olmasını planlıyorum. İzininiz olursa [Tanrı Algısı Anketini](#) kullanmak istiyorum. Cevabınız için şimdiden teşekkür ederim.

İyi günler

Ummahan Esra Ceylan

Özlem GÜLER AYDIN <aramissis@hotmail.com>
Alıcı: bana

12.12.2016 ☆

Esra hanım,
Tanrı algısı ölçeğini kullanabilirsiniz.. çalışmanızda başarılar.. Öznur hocaya selam...

Psk.Dr. Özlem GÜLER AYDIN

ASUS'umdan gönderildi.

----- Orijinal Mesaj -----
Başlangıç: u esra ceylan
Gönderme: Mon, 12 Dec 2016 13:43:50 +0200
Bitiş: aramissis@hotmail.com
Konu: Ölçek Kullanım İzni

Ek8. Ankara Üniversitesi Etik Kurul Onayı

 gizli T.C. ANKARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ Etik Kurul Başkanlığı	ANKARA ÜNİVERSİTESİ ETİK KURULU KARAR ÖRNEĞİ
Sayı : 854371490444 / 165-28 Konu : Etik Kurul Kararı Hakkında	Karar Tarihi : 06/03/2017
07 Hgt 2007	Toplantı Sayısı : 5
	Karar Sayısı : 61
Sayın Ümmuhan Esra CEYLAN Balgat Mah. Ziyaşey Cad. 1412 Sok. No:30/17 Çankaya/ANKARA	61-Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora öğrencilerinden Ümmuhan Esra Ceylan'ın "Türkiye'de Teorî Salâhîden Sonrası Dini Başka Çıkma, Tanrı Algısı, Olum Kaygısı ve Psikolojik İyi Oluma Üzerine Bir Alan Araştırması" başlıklı doktora tezi ile ilgili 10/01/2017 tarihli "İnsan Üzerinde Yapılan Klinik Dışı Araştırmalar Başvuru Formu" Etik Kurulumuzca incelenmiştir.
İlgil: 22/12/2016 tarihli başvurunuz. "Türkiye'de Teorî Salâhîden Sonrası Dini Başka Çıkma, Tanrı Algısı, Olum Kaygısı ve Psikolojik İyi Oluma Üzerine Bir Alan Araştırması" başlıklı doktora tezi ile ilgili olarak Ankara Üniversitesi Etik Kurulunun 06/03/2017 tarihli toplantısında alınan 5/61 sayılı kararın bir örneği ilişikte gönderilmektedir. İhtilâfınızla saygılarımla rica ederim.	Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora öğrencilerinden Ümmuhan Esra Ceylan'ın "Türkiye'de Teorî Salâhîden Sonrası Dini Başka Çıkma, Tanrı Algısı, Olum Kaygısı ve Psikolojik İyi Oluma Üzerine Bir Alan Araştırması" başlıklı doktora tezi ile ilgili önerilen değişiklikler yapılmıştır. Araştırmanın, araştırma protokolüne uygunluğu ve etik onayı bakımından ilâzâren gerekli olması koşuluyla uygulanmasının etik açıdan uygun olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.
EKLER: Karar Örneği (1 sayfa)	ASLİNIN AYNI DİR 06/03/2017 Prof.Dr/Mahirrettin ÖZEN Ankara Üniversitesi Etik Kurul Başkanı
Prof.Dr. Sibel A. ÖZKAN Bilgi a. Rektör Yardımcısı	
Ankara Üniversitesi Rektörlüğü 06100 - Tandoğan/ANKARA Tелефон : 0312/212 60 40 / 2101 Fакс : 0312/212 60 40	Prof.Dr/Mahirrettin ÖZEN Ankara Üniversitesi Etik Kurul Başkanı

Scanned by CamScanner

Scanned by CamScanner

ÖZET

Bu tezin konusu ölümlülük bilinci (ölümlülük belirginliği) ile Tanrı algısı, dini başa çıkma tarzları, psikolojik iyi oluş ve ölüm kaygısı arasında ilişki olup olmadığını, varsa ne yönde bir ilişki olduğunu tespit etmektir. Ayrıca ölümlülük bilinci ile dini tecrübeler arasındaki ilişkiyi de araştırmaktadır. Bir diğer baktığı konu ise terör saldırılarına doğrudan maruz kalma ile dolaylı maruz kalma arasındaki ölüm kaygısı, psikolojik iyi oluş ilişkisidir. Araştırma 18-65 yaş (X:32) arasında değişen 1344 (830 Kadın 514 Erkek) katılımcıya sırasıyla Sosyo-Demografik Bilgi Formu, Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği (15 md.), Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği kısa formu (14 md.) Tanrı Algısı Ölçeği (22 md.) ve Psikolojik İyi Oluş Ölçeği kısa formu (8md.) uygulanmıştır.

Araştırmamızda yaş ile ölümlülük belirginliği durumunda ortaya çıkan psikolojik stres arasında negatif yönde ilişki bulunmuştur. Katılımcıların yaşı küçüldükçe ölümlülük belirginleşmesi durumunda daha çok dua ve ibadet ettikleri görülmüştür. Benzer şekilde ölümlülük belirginleşmesi durumunda kadınlar erkeklerden daha çok dua ettiklerini belirtmişlerdir. Maddi durum ile ölüm kaygısı arasında ise negatif yönde ilişki bulunmuştur. Dolayısıyla kadın olmak, yaşça küçük olmak ve düşük gelirli olmak ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet ve dua etme alışkanlıkları ile ilişkilidir.

Ölümlü olma bilinci artan bireylerde dini tecrübe (ibadet/dua alışkanlığı) ile Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzları arasında ilişki tespit edilmiştir. Ölümlülük belirginleşmesi durumunda sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip olan katılımcıların daha çok ibadet ve dua ettiği; Tanrı'ya dair olumsuz atıflarda bulunan katılımcılarda ise ölümlülük belirginleşmesi durumunda ibadet alışkanlıklarında azalma olduğu bulunmuştur. Ayrıca, ölümlülük belirginleşmesi durumunda katılımcılardan olumlu dini başa çıkma stratejilerini kullananların ölümlülük belirginleşmesi durumunda dua etme sıklıklarının arttığı görülmüştür. Bu durum ölümlülük bilincinin neden olduğu psikolojik

dehşetle başa çıkmada Tanrı algısı ve dini başa çıkma tarzlarının dini tecrübeleri kullanmada etkili olduğunu ve göstermektedir.

Ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüme dair kaygı ile saldırılar sonrası ibadet alışkanlıkları arasında pozitif yönde ilişki görülmüştür. Ölümden korktukça ibadet etmeye yönelim artmış; ölümden korku azaldıkça ibadet sıklığı azalmış ve ölüm algısı değişmeyenlerde de ibadet alışkanlıklarında bir değişim görülmemiştir. Ayrıca katılımcıların %68 gibi bir çoğunluğu ölümlülük belirginleşmesi durumunda daha çok dua ettiklerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla bireyler ölümlülük belirginleşmesi durumunda dehşet yönetiminde dini tecrübeleri kullanarak manevi rahatlama sağlamışlardır.

Terör saldırılarına doğrudan maruz kalan bireylerin doğrudan maruz kalmayanlara göre ölümden daha az korktukları görülmüştür. Terör saldırısına maruz kalan ve terör saldırılarında yakınına kaybedenlerin ölümden daha az korktukları tespit edilmiştir. Yapılan analizlere göre ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algısı değişmeyen katılımcıların psikolojik iyi oluşları yüksek çıkmıştır. Yine ölümlülük belirginleşmesi durumunda ölüm algıları değişmeyen katılımcıların Tanrı'ya dair olumlu atıflar yaptıkları görülmüştür. Bu durumda Tanrı'ya dair atıflar ölümlülük belirginleşmesinde yaşanan varoluşsal kaygıyla doğrudan etkilidir.

Sonuçlar genel olarak ele alındığında sevgi yönelimli Tanrı algısı ve olumlu dini başa çıkma tarzının ölümlü olduğunu bilen insanın yaşadığı psikolojik dehşeti durdurmada tampon görevi gördüğü söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Dehşet Yönetimi Kuramı, Tanrı Algısı, Dini Başa Çıkma, Ölüm Kaygısı, Psikolojik İyi Oluş

SUMMARY

The purpose of this thesis is to investigate the relationship between mortality salience and God image, religious coping styles, psychological well-being and death anxiety. Also, the relationship between mortality awareness and religious/spiritual experience is analyzed. Moreover, the relationship between being directly affected by terror attacks and death anxiety, psychological well-being is studied. All results are evaluated from the perspective of Terror Management Theory. The sample of this study is 1344 (830 female, 514 male) aged from 18 to 65 years adults from Turkish Muslim people. Participants filled out measures of God image with God Perception Scale, religious coping styles with Religious Coping Scale, death anxiety with Templer Death Anxiety Scale and psychological well-being with Flourishing Scale.

The findings show that there is a negative correlation between the age and the stress after mortality salience. Participants whose age are small pray more after the terror attacks. Similarly, the findings show that women pray more than men and divorced people pray more than single people. Moreover, there is a negative correlation between the financial situation and death anxiety. Therefore, being woman, being divorced, being young and being low-paid are related with the habit of praying after the terror attacks.

According to the study, there is a correlation between the religious experience (the habit of praying) and God image, religious coping styles in the people whose mortality awareness increase. When the mortality awareness increase, people who has a positive God perception pray more. However, people who has a negative God perception decrease their habit of praying after the terror attacks. Furthermore, participants who use positive religious coping strategies, increase their frequency of praying after the terror attacks. This shows that coping with the psychological terror caused by mortality awareness is related with God image and religious coping styles.

The findings show that there is a positive correlation between death anxiety and the habit of praying after the terror attacks. People who are afraid of death tend to pray more. People whose death anxiety decrease start to pray less. Also, people whose opinions are stable with death do not change their habit of praying. Furthermore, 68% of participants state that they pray more after the terror attacks. Therefore, when the mortality awareness increase, people provide moral relief by using religious experiences.

People who are directly affected by terror attacks are afraid of death less than people who are not directly affected by terror attacks. Also, people whose friends or family members were died by terror attacks are afraid of death less. According to the study, participants whose perspective of death are stable after the terror attacks are psychologically well-being. Also, these participants give positive credit for God. Therefore, the opinions for God is directly affected by the fact that death become clear because of the existential anxiety that people experience.

Results of the study show that, positive God image and religious coping styles are the most essential elements to stop the people's psychological terror who are aware of mortality.

Key Words: Terror Management Hypothesis, God Image, Religious Coping Styles, Death Anxiety, Psychological Well-being